

Prezențe romano-catolice în aria culturală răsăriteană: consecințele Unirii de la Florența (1439)

Autor: Octavean-Radu O. IVAN

Lucrare realizată în cadrul proiectului "Cultura română și modele culturale europene - cercetare, sincronizare, durabilitate", cofinanțat din FONDUL SOCIAL EUROPEAN prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013, Contract nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.

Titlurile și drepturile de proprietate intelectuală și industrială asupra rezultatelor obținute în cadrul stagiului de cercetare postdoctorală aparțin Academiei Române.

* * *

*Punctele de vedere exprimate în lucrare aparțin autorului și nu angajează
Comisia Europeană și Academia Română, beneficiara proiectului.*

DTP, complexul editorial/redacțional, traducerea și corectura aparțin autorului.

Descărcare gratuită pentru uz personal, în scopuri didactice sau științifice.

Reproducerea publică, fie și parțială și pe orice suport,
este posibilă numai cu acordul prealabil al Academiei Române.

ISBN 978-973-167-324-0

Cuprins

Rezumat. Cuvinte-cheie	2
<i>Riassunto in lingua italiana. Parole-chiave</i>	2
Introducere	3
Stadiul actual al cercetării	4
1. Creștinătatea în secolul al XV-lea	18
1.1 Răsăritul bizantin	19
1.2 Florența: gazda ideală a conciliului	33
1.3 Spre concordia deplină	37
2. Decretul de unire cu grecii și noile perspective în Răsărit	41
2.1 Unirea cu armenii	55
2.2 Unirea cu <i>iacobiții</i> egipteni și etiopieni	58
2.3 Unirea caldeilor și a maroniților din Cipru	60
2.4 Unirea bogumililor din Bosnia	62
3. Contextul politic și religios al principatelor române	64
3.1 Aspecte politice ale Transilvaniei	65
3.2 Cultură și spiritualitate în Ungrovlahia	73
3.3 Moldovlahia secolului al XV-lea	91
Concluzii	113
Anexe:	
I. <i>Decretul de unire cu sirienii</i>	
Versiunea în limba latină	121
Traducerea în limba română	124
II. <i>Decretul de unire cu caldeii și maroniții din Cipru</i>	
Versiunea în limba latină	128
Traducerea în limba română	131
Bibliografie:	
a. Izvoare inedite	134
b. Izvoare editate	135
c. Dicționare și enciclopedii	136
d. Lucrări științifice	136
e. Sigle și abrevieri	156

Rezumat:

În cercetarea postdoctorală cu titlul *Prezențe romano-catolice în aria culturală răsăriteană: consecințele unirii de la Florența (1439)*, am prezentat stadiul actual al cercetării, apoi am efectuat expunerea, în trei capitole, a prezentei lucrări.

În primul capitol, după analiza situației în care se afla creștinătatea în secolul al XV-lea, am prezentat orașele Ferrara și Florența precum și dezbaterile efectuate între cele două delegații, latină și greacă, precum și etapele prin care s-a ajuns la concordia deplină și la unirea bisericească.

În cel de-al doilea capitol, care privește îndeosebi *Decretul de unire cu grecii* și noile orizonturi ale Bisericii catolice în Răsărit, am analizat celelalte uniri realizate între latini și armeni, iacobiți egipteni și etiopieni, caldeii și maroniții din Cipru, precum și unirea cu bogumili din Bosnia.

Înainte de expunerea concluziilor, în capitolul al treilea, cercetarea mea a prezentat contextul politic și religios al secolului al XV-lea în principatele Transilvaniei, Ungrovlahiei și Moldovlahiei, principate având o semnificativă prezență românească.

În anexele cercetării am indicat *Decretul de unire cu sirienii* (1444) și *Decretul de unire cu caldeii și maroniții din Cipru* (1445), în limba latină și în traducere românească, realizând astfel prezentarea tuturor decretelor de unire dintre latini și răsăriteni realizate de Conciliul din Florența. Celelalte decrete anterioare referitoare la unirile cu orientalii – adică *Decretul de unire cu grecii*, *Decretul de unire cu armenii* și *Decretul de unire cu iacobiții* (copti și etiopieni) – fiind deja prezentate, în limba română și în traducerea românească, în lucrarea mea de cercetare doctorală.

Cuvinte-cheie: Conciliul de la Florența (1439), unionism, biserică, cultură.

Riasunto in lingua italiana:

Nella ricerca postdottorale Presenze romano-catoliche nell'aria culturale orientale: risultati dell'unione di Firenze (1439), ho presentato lo stato attuale della ricerca, poi ho esposto, in tre capitoli, il presente lavoro.

Nel primo capitolo, dopo l'analisi del Oriente bizantino, ho presentato le città di Ferrara e di Firenze, insieme con i dibattiti tra le due delegazioni ecclesiale, latina e greca, intirizzandosi verso la concordia e verso l'unione.

Nel secondo capitolo, riguardante specialmente al Decreto d'unione con i greci ed i nuovi orizzonti in Oriente, ho fatto l'analisi delle altre unioni tra latini ed armeni, giacobiti egizi ed etiopi, i caldei ed i maroniti di Cipro e pure l'unione con i bogumili di Bosnia.

Prima della conclusione, nel terzo capitolo, la mia ricerca ha esposto il contesto politico e religioso del XV° secolo nei principati di Transilvania, Valachia Maior (/Ungrovalachia) e Valachia Minor (/Moldovlahia), maggiormente abitati dai romeni.

Nei annessi, ho indicato il Decreto di unione con gli siriani (1444) ed il Decreto di unione con i caldei e maroniti di Cipro (1445), nella lingua latina e nella traduzione romena, compiendo così la presentazione di tutti decreti di unione con gli orientali del Concilio di Firenze. Gli altri decreti d'unione con gli Orientali - cioè il Decreto d'unione con i greci, il Decreto d'unione con gli armeni ed il Decreto d'unione con i giacobiti (copti ed etiopi) - essendo già presentati, nella lingua latina e nella traduzione romena, nel mio lavoro di ricerca dottorale.

Parole-chiave: Concilio di Firenze (1439), unionismo, chiesa, cultura.

INTRODUCERE¹

În fața numeroaselor publicații având caracter de prezentare istorică și confesională a realităților românești, din sec. al XV-lea, care afirmau neimplicarea Ungrovlahiei ori a Moldovlahiei în demersul unionist conturat la Florența (1439), - cercetarea noastră dorește să recitească izvoarele istorice contemporane și să surprindă situația ecoului acestui conciliu până spre sfârșitul veacului al XV-lea, cu o atenție deosebită pentru perioada imediat următoare semnării *Decretului de unire* cu grecii, când și alte Biserici răsăritene vor reface comuniunea cu Biserica Romei.

Ca elemente principale de verificare a respectivelor situații, am propus analiza izvoarelor contemporane care au referințe asupra ierarhilor bizantini menționați ca participanți la conciliul de la Florența (1438-1439); apoi, cercetarea mea dorește analizarea eventualelor contacte ale ierarhiei bizantine cu ierarhia latină, în special în teritoriile răsăritene și - unde izvoarele ne permit - să înregistrăm prezența, în aceleași teritorii, a principalelor ordine monahale apusene.

Ca teritoriu asupra căruia ne-am propus cercetarea, am indicat în primul rând principatele medievale Moldovlahia și Ungrovlahia, apoi întreg *comonwealth*-ul bizantin medieval.

Perioada istorică asupra căreia se întinde cercetarea noastră se referă, mai cu seamă, la intervalul 1439 - anul semnării *Decretului de unire* ecleziastică dintre greci și latini - și anul 1472, anul decesului lui Visarion, ultimul patriarh unionist de Constantinopol, din linia patriarhiei unioniste de Constantinopol, aflat în exil, în Italia.

Prezențele romano-catolice în spațiul răsăritean - ca urmare a proclamării unirii dintre Biserica Romei și Biserica Răsăritului, adică a răsăritenilor de rit bizantin - sunt consemnate tot mai frecvent în perioada imediat următoare acestei uniri, fapt ce a dus la fecunde schimburi culturale și la consolidarea acestei uniri religioase, într-un context în care se intensifică și mențiunile referitoare la principatele medievale românești, tematică analizată cu o deosebită atenție în cadrul acestei cercetări postdoctorale.

¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr.POSDRU/159/1.5/S/136077.

STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRII

În secolul XX, în istoriografia apuseană, problematica sinodului florentin reapare cu o intensitate deosebită, de această dată beneficiind de aportul unor cercetări profunde, ce vor fi împlinite cu retipărirea actelor referitoare la Conciliul de la Ferrara-Florența, evidențiindu-se personalitățile unor cercetători precum G. Hofmann², J. Gill³, V. Laurent⁴, Candal⁵ și alții, a căror studii profunde au făcut lumină pentru multe aspecte ale metodologiilor adoptate de-a lungul lucrărilor sinodale, precum și asupra principalelor personalități religioase și politice participante la acest sinod ecumenic.

² Cf. G. HOFMANN, *Acta camerae apostolicae et civitatum Venetioarum, Ferrariae, Florentinae, Ianuae, De Concilio Florentino*, Ed. P.I.O., Romae 1950; IDEM, *Andreas de Santacroce, advocatus consistorialis - Acta Latina Concilii Florentini*, Ed. P.I.O., Roma 1955; IDEM, E. CANDAL, *Isidorus Arch. Kioviensis et totius Russiae*, Ed. P.I.O., Roma 1971; IDEM, „Concilium Florentinum”, în *Orientalia Christiana Analecta*, 57, 59, 68, Ed. P.I.O., Roma 1929-1931; IDEM, *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium*, I, *De Unione Graecorum*, Pontificia Universitas Gregoriana, Textus et Documenta, Series Theologica, 18, Ed. Apud Aedus Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1935; IDEM, *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium*, II, *De Unione Armenorum*, Pontificia Universitas Gregoriana, Textus et Documenta, Series Theologica, 19, Ed. Apud Aedus Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1935; IDEM, *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium*, III, *De Unione Coptorum, Syrorum, Chaldeorum, Maronitorumque Cypri 4 Feb. 1442 – 7 Aug. 1445*, Pontificia Universitas Gregoriana, Textus et Documenta, Series Theologica, 22, Ed. Apud Aedus Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1936; IDEM, *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*, I-III, ed. G. Hofmann, Ed. P.I.O., Romae 1940-1946; IDEM, *Formulae praeviae ad definitionem concilii Florentini de processione spiritus sancti*, Roma 1935; IDEM, *Fragmenta protocolli, diaria privata, sermones*, ed. G. Hofmann, Ed. P.I.O., Romae, 1951; IDEM, „La chiesa copta ed etiopica nel Concilio di Firenze”, în *La civiltà Cattolica*, 93/2 (1942) ; IDEM, *Le Concile de Florence et la langue arabe*, Proche-Orient Chretien, 2 (1952); IDEM, *Orientalium Documenta minora*, ed. G. HOFMANN, T.O'SHAUGHNESSY and J. SIMON, Ed. P.I.O., Romae 1953; IDEM, *Papato, conciliarismo, patriarcato (1438-1439); teologi e deliberazioni del Concilio di Firenze*, Casa Editrice S.A.L.E.R., Roma 1940.

³ Cf. J. GILL, *Constance et Bâle-Florence*, Series Histoire des conciles oecumeniques, IX, Ed. L'Orante, Paris 1965; IDEM, *Eugenius IV, Pope of Cristian Union*, Ed. Md Newmann, Westminster 1961; IDEM, *Gennadius II, Patriarch of Constantinople, ca. 1405 - ca. 1472, Orationes Georgii Scholarii in Concilio Florentino habitae*, Roma, 1964; IDEM, „Joseph II, Patriarch of Constantinople”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 21 (1955); IDEM, „Oratio Georgii Scholarii in Concilio Florentino habitae”, în *Concilium Florentinum, Documenta et Scriptores*, series A, vol. VIII, Fasciculus I, Roma 1964; IDEM, *Personalities of the Council of Florence, and other essays*, Ed. Barnes & Noble, New York 1965; IDEM, *Quae supersunt actorum Graecorum Concilii Florentini: necnon descriptionis cuiusdam eiusdem*, I-II, Ed. P.I.O., Roma 1953; și nu în ultimul rând, ar trebui amintită celebra lucrare a teologului iezuit J. GILL - prieten, colaborator și continuator a muncii părintelui G. Hofmann - tradusă în mai multe limbi, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, trad. it.: *Il Concilio di Firenze*, G.C. Sansoni Editore, Firenze 1967.

⁴ Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971; IDEM, „Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (+ 1439)”, în *Rev. des Études byzant.*, 13 (1955); IDEM, „Le Symbole Quicumque et l'église byzantine. Notes et documents”, în *Echos d'Orient* (=EO), 39 (1936).

⁵ Cf. E. CANDAL, *Bessarion, Cardinal, 1403-1472, Oratio dogmatica de unione*, Ed. P.I.O., Roma, 1958; IDEM, „Bessario Nicaenus in Concilio Florentino”, în *O.C.P.*, VI (1940), p. 417-466; IDEM, *Ioannes de Torquemada, O.P., Apparatus super decretum Florentinum unionis Graecorum*, ed. E. Candal, Ed. P.I.O., Romae 1954; IDEM, *Ioannes de Torquemada, O.P., Oratio sinodica de primatu*, ed. E. Candal, Ed. P.I.O., Romae 1954.

Dacă pentru participanții apuseni la sinodul de la Florența au fost subliniate personalitățile și lucrările lor, într-o serie întreagă de scrieri și congrese⁶, partea răsăriteană a rămas oarecumva în umbra acestor preocupări, unul dintre scopurile cercetării noastre fiind și acela de a aprofunda informațiile precedente, printr-o cercetare atentă a izvoarelor latine și grecești ale epocii respective, având o atenție deosebită asupra situației istorico-religioase a principatelor Transilvaniei, Munteniei și Moldovei din perioada secolului al XV-lea, când în teritoriile menționate se semnalează o intensă activitate religioasă favorabilă legăturilor cu Biserica Romei.

În timpul cercetării doctorale am subliniat noutatea studiului nostru, pe care îl văd util pentru integrarea istoriografiei bisericești a românilor din perioada secolului al XV-lea în istoriografia bisericească universală, remarcând personalitățile de seamă ale vieții bisericești din principatele române, ce s-au evidențiat în primele rânduri ale teologilor vremii, parte activă în preocupările cele mai de seamă ale teologiei și politicii perioadei respective.

Cercetarea noastră postdoctorală își propune să extindă orizontul inițial, aprofundând cele deja cunoscute și indicând noi perspective asupra acestui conciliu, perspectivele prezenței romano-catolice în aria culturală răsăriteană, sprijinind consolidarea unirii florentine - fie între creștinii de rit bizantin, fie între alți creștini răsăriteni aduși în comuniunea cu Biserica Romei pe același val de entuziasm inițiat de încurajatoarele rezultate unioniste, deja vizibile în această perioadă.

Aspectele teologice analizate la sinodul de la Florența, au fost prezentate în contextul desfășurării lucrărilor sinodale, care au fost propuse pentru analiza și concluzionarea celebrelor „puncte florentine”: purgatoriul, folosirea pâinii azime și a celei dospite, stăruința asupra învățaturii dogmatice despre purcederea Spiritului Sfânt⁷ și primatul papal, ținând seamă și de textul final al *Decretului de unire cu grecii*, dar și de rezultatele parțiale asupra cărora se atingea acordul de-a lungul lucrărilor sinodale. Următoarele uniri cu alte Biserici din Răsărit au completat cadrul așteptărilor Bisericii Romei față de Răsăriteni, prin noile *Decrete de unire* făcându-se un apel, direct sau indirect, asupra strălucitei reușite a unirii cu grecii. Roma creștină redevenise mama și dascălul creștinătății, iar învățătura Romei nu se va lăsa așteptată: s-au făcut eforturile necesare pentru

⁶ Cf. *Firenze e il Concilio del 1439, Convengno di studi*, Firenze, 29 novembre – 2 dicembre 1989, ed. Paolo Viti, Ed. Leo S. Olscki, Firenze 1994.

⁷ Între autorii români contemporani, preocupați de aspectele dogmatice specializate, privitoare la Pneumatologie, se remarcă, în aria catolică, I. MĂRTINCĂ (cf. *IDEM, Duhul Sfânt*, Ed. Universității din București, București 2006; *IDEM, Dumnezeu Unul și Întreit*, Ed. Universității din București, București 2004; *IDEM, Isus din Nazaret*, Ed. Universității din București, București 2000; *IDEM, Pneumatologia*, Ed. Gramar, București, 1996; *IDEM, Scheme de teologie fundamentală*, Ed. Gramar, București, 2002) și E. FERENȚ (cf. *IDEM, Dumnezeu cel viu, Unic în ființă și Întreit în persoane*, Ed. I.T.R.C., Iași 1997; *IDEM, Pneumatologia: Duhul Sfânt în istoria mântuirii și în credința Bisericii*, Ed. I.T.R.C., Iași 1993; Ed. A.R.C.B., București 1999; *IDEM, Preasfânta Treime mântuitoare*, I-II, Ed. Sapientia, Iași 2008).

sincronizarea ecleziologică și culturală, răspunzând nevoilor și posibilităților reale, specifice secolului al XV-lea.

Cercetarea noastră a adus noutăți și mai multe clarificări asupra ierarhiei de rit latin, activă în părțile răsăritene, depășind adeseori stadiul ipotetic propus anterior, confirmând prin noi indicații de izvoare și referințe editate, analizate într-o perspectivă care și-a dovedit rodnicia: perspectiva sublinierii rolului deosebit al demersului unionist, a cărui ecouri vor fi consemnate în special pentru veacul al XV-lea, dar și în receptarea ulterioară a acestui eveniment. Am revenit, unde era cazul, și am insistat în prezentarea istorică asupra situației mitropoliilor Munteniei, asupra conducătorilor acestor mitropolii din perioada desfășurării sinodului florentin, istoriografia românească anterioară emițând doar firave ipoteze și aluzii referitoare la participarea personală a celor doi mitropoliți în lucrările sinodului de la Florența, însă aceste ipoteze⁸, promițătoare în felul lor, deschid noi și noi orizonturi de interpretare, conectate, evident, cu rezultatul cercetărilor istoriografice contemporane.

Consolidând argumentarea din cercetarea doctorală, această cercetare își propune, totodată, să lărgască orizontul prezentării și să aprofundeze tematica ierarhilor romano-catolici menționați în epocă drept păstori în diecezele existente în principatele valahe ale secolului al XV-lea, văzând lucrarea acestor ierarhi, după încheierea unirii cu grecii - la Florența în anul 1439 – drept o oglindire la nivel local a proiectului de consolidare a unirii creștine, susținută de la cele mai înalte niveluri ale ierarhiei romano-catolice.

Analizând o serie de documente legate de convocarea și desfășurarea Conciliului de la Florența (1439) care, prin celebrul decret *Laetentur caeli* consfințează unirea dintre Biserica Romei și Biserica Răsăritului, adică dintre latini și greci - subiect al cercetării mele doctorale - în cadrul acestei cercetări postdoctorale mi-am propus să caut semnele prezenței romano-catolice în aria culturală răsăriteană, după anul 1439, depășind și limita temporală a anului 1453 și, implicit, marea schimbare din sfera politicii și a proiectelor religioase datorată căderii Constantinopolului sub ocupația otomană.

Chiar dacă această cercetare a pornit de la perspectiva romano-catolică asupra realităților răsăritene - impulsionate de uimitoarea realizare a unirii dintre latini și greci într-un conciliu ecumenic care nu a fost cu nimic mai prejos decât celebrele șapte concilii sau sinoade ecumenice desfășurate în Răsărit, în timpul primului mileniu creștin - am manifestat constant interesul pentru

⁸ Cf. M. KOGĂLNICEANU, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, I (1241-1792), Librairie de B. Behr, Berlin 1837, p. 111: propune această teză, doar în trecut, bazat și pe alte opere ale unor autori români sau străini. De altă părere, contrară, este C. AUNER, *La Moldavie du Concile de Florence*, Paris 1904; trad. ro. *Moldova la Soborul de la Florența*, Ediția a II-a cu versiune din cea franceză, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², precum și marea majoritate a istoricilor ortodocși români.

descoperirea și punerea în lumină a eforturilor răsăritenilor înșiși, de a intra în comuniune cu Biserica Romei și de a se menține în această comuniune.

Întâlnim în această cercetare o întrepătrundere a unor perspective eclesiologice, organizatorice și de ritual, tocmai surprinse în dinamica sincronizării, a reînvățării conviețuirii în cadrul unei Biserici, după modelul ideal al unității creștine din primul mileniu, model care trebuia aplicat unor noi situații, unor noi sensibilități, atât în Răsărit cât și în Apus.

Papalitatea a sprijinit în mai multe rânduri diferite proiecte unioniste, în special orientate către Biserica grecească, proiecte care, în felul lor, au condiționat și pregătit orizontul discuțiilor pregătitoare pentru întâlnirea solemnă care urma să se petreacă în Apus, căci grecii și-au dat curând seama că în condițiile respective un alt sinod ecumenic în Răsăritul bizantin ar fi fost cu neputință de realizat - dată fiind amenințarea otomană, a căror lideri au intuit faptul că o unitate creștină între latini și greci le va atrage noi tensiuni și războaie care ar altera proiectele lor în această zonă.

Succesul unirii, din perspectiva apuseană, era oarecumva previzibil și previziunile se consolidau din această perspectivă, în măsura în care avansau deja discuțiile pregătitoare pentru viitorul conciliu ecumenic. În această dinamică a speranței, orizontul unirii creștine depășește planurile inițiale: se deschid noi perspective în Răsărit, iar între cei vizați, după greci, vor fi armenii.

Unirea dintre latini și armeni, chiar dacă aparent va fi considerată o realizare mai modestă decât unirea dintre latini și armeni, în realitate este o unire care nu doar că venea să confirme autoritatea Romei, ca centru al vieții creștine, așa cum a fost considerată în primul mileniu creștin, ci ca o mamă grijulie care are datoria de a-i readuce în casa părintească și pe fii îndepărtați, cum erau armenii, care - în sens strict - se desprinseseră indirect de comuniunea romană odată cu ieșirea din comuniunea cu bizantinii, la sinodul ecumenic din Calcedon.

Unirea cu armenii a dat ocazia formulării unui decret de unire deosebit de important: este vorba despre o prezentare dogmatică și sacramentală, eclesiologică și liturgică de maximă importanță, atât pentru armeni cât și pentru latini. O asemenea expunere, de la nivelul importanței și autorității unui conciliu ecumenic, nu s-a mai întâlnit. Întâlnim aici perspectiva latină, acceptată fără rezerve de către reprezentanții armenilor - după ce le-a fost explicată în detaliu - o perspectivă care rezumă toate hotărârile sinoadelor ecumenice anterioare, oferind o modalitate concretă de aplicare în noile situații în care se afla acum venerabila Biserică armenescă.

Pe moment grecii păreau excluși din asemenea discuții și uniri cu acești răsăriteni aflați și ei în căutarea unității bisericești și în căutarea unor speranțe de ameliorare a situației lor - mult mai grea decât se aflau grecii la momentul respectiv. Însă grecii vor intra în dinamica discuțiilor unioniste cu

alte grupări creștine sau Biserici răsăritene și, odată cu acele discuții, se va înțelege mai bine faptul că nuanțe ale decretului de unire cu armenii încep să fie pretinse și grecilor, deja uniți cu Roma, așa cum, de altfel, și decretul de unire cu grecii va deveni parte integrantă din următoarele decrete de unire dintre Biserica Romei și alte Biserici din Răsărit.

În ceea ce privește ierarhia bizantină din teritoriul principatelor române, pentru perioada de după finalizarea unirii de la Florența, până la sfârșitul secolului al XV-lea, din datele pe care le avem la dispoziție, putem spune că s-a păstrat în comuniune cu Biserica Romei, neavând nici o dovadă că în această perioadă - chiar și după căderea Constantinopolului - ar fi activat în aceste principate vreun mitropolit antiunionist, consacrat de noua ierarhie bizantină de la Constantinopol, sprijinită de politica otomană, mai ales pentru distanțarea de sfera de influență a Romei.

Consolidarea ritului bizantin al românilor, în limba slavonă, nu trebuie să ne mire prea mult, căci realitatea istorică ne prezintă expunerea puternică a românilor la prezența unor adevărați misionari slavi între români, prezență consolidată de un adevărat val de migrație a sârbilor, preponderent spre Ungaria și Transilvania, dar și spre alte regiuni învecinate, tocmai în perioada postflorentină: în considerația documentelor pe care le-am avut la dispoziție, întreagă migrarea clasei conducătoare - care își putea permite un asemenea exod - s-a desfășurat în deplină concordanță cu hotărârile de la Florența, sârbii profesând la vremea respectivă, în mod explicit, unionismul, mai ales în hotarele patriei celei noi care îi adăpostea, Regatul Ungariei⁹.

Ierarhia latină din Ungaria nu a fost afectată în această perioadă de schimbarea raporturilor de putere între greci și Otomani pe malurile Bosforului. Prioritățile Bisericii de rit latin păreau să fie puțin mai nuanțate în Apus, chiar dacă, din când în când, sub îndemnul stăruitoare ale papilor, revenea în actualitate tema cuciadelor antiotomane, temă la care se conectau și ierarhii latini din Polonia și mai ales cei din Ungaria, aflați în vecinătatea avalanșei otomane.

Tendințe centrifuge s-au manifestat, chiar la nivel foarte înalt, în ierarhia Bisericii Latine, unde amintirea diferitelor schisme - și chiar a prezenței unor antipapi - era o realitate destul de vie. Tensiuni politice se revărsau asupra Bisericii Apusene care, la rândul ei, avea să trăiască curând o nouă dramă: apariția unui antipapă, Felix al V-lea, care, dus de valurile unui curent teologic - ce sublinia unilateral puterea conciliului asupra papei - pe care el îl acceptă și îl promovează, tocmai în perioada zorilor unirii cu grecii, realizată în cercul papei Eugen al IV-lea.

⁹ O cronică franciscană, în dreptul anului 1454, făcea următoarea mențiune: „Turcis Hungariam invadentibus, et Rasciam primo quoque tempore aggressus, Georgius Despotus cum uxore et liberis in Hungariam aufugit”. L. WADDING, *Annales Minorum*, XII (1448-1456), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴, p. 249.

Schisma de la Basel, cu apariția antipapei Felix al V-lea, va marca finalul pontificatului papei Eugen al IV-lea, însă intensitatea atacurilor între cele două tabere va scădea treptat încă în timpul aceluiași papă Eugen al IV-lea, ajungând ca schisma să se încheie la începutul pontificatului următor, când Felix al V-lea va abdica de la pretențiile papale, reintegrându-se - împreună cu puținii susținători pe care îi mai avea în acel timp - în structura Bisericii conduse legitim de la Roma.

Această schismă, a papei Felix al V-lea, ca orice derapaj ecleziologic, a fost aspru înfierată de istoriografia catolică, așa cum se cuvine unor astfel de situații, însă dincolo de sfâșietoarea dramă a unei schisme papale, trebuie să vedem și faptul că, în unele momente, actorii politici ai vremii, direct sau indirect, aveau diferite interese în susținerea unui opozant la politica papilor de la Roma. Ca și în perioadele anterioare, în timpul celorlalte schisme din interiorul Bisericii Latine, papii de la Roma își vedeau sfera de influență serios perturbată în unele provincii sau regate - care, în acest context, în numele unui pretins papă, așezau o ierarhie paralelă cu cea propusă de Roma, ducând disputele până la nivelul episcopilor, mănăstirilor ori parohiilor.

Semnalăm acest fenomen, căci în acest orizont al unei pretinse ierarhii propusă de Felix al V-lea, am descoperit și confirmat identitatea unui episcop de rit latin destinat episcopiei de Argeș, Iohannis de Ragusa, o personalitate deosebită, remarcat și de papa Eugen al IV-lea, dar care, iată, în cercul susținătorilor antipapei Felix al V-lea, va fi ales episcop de Argeș, va fi consacrat episcop și - deloc surprinzător - în același cerc, destul de curând după primirea treptei episcopale, va fi creat cardinal - sau, de fapt, pseudocardinal.

Confruntându-mă - și de această dată - cu sărăcia documentară, normală, oarecumva, pentru această perioadă și pentru asemenea personaje, am avut, totuși prilejul să descopăr câteva momente ale vieții tumultuoase a acestui Iohannis din Ragusa¹⁰, asupra lucrării sale voi reveni în prezentarea acestei cercetări.

Este cunoscut faptul că realitățile nou create după semnarea *Decretului de unire* dintre latini și greci, din 6 iulie 1439, la Florența, au determinat nașterea unor noi contacte și proiecte de colaborare și ajutor politico-militar, pornind de la fundamentul unității religioase.

Cercetarea noastră își propune să identifice și să analizeze prezențele apusene în aria culturală răsăriteană, pentru perioada post-florentină - când încă se aflau în viață protagoniștii unirii de la Florența sau când ideile florentine mai puteau da un sens creștinismului în confruntarea cu islamul -

¹⁰ MANSI, XXIX, p. 1: „[...] magister Ioannes de Ragusio doctor in theologia Parisiensis, procurator generalis Ordinis praedicatorum”.

Ioan de Ragusa mai este cunoscut și cu numele de Ivan Stoiković de Corvatie sau Ivan Stoyci (născut aproximativ la anul 1380, la Dubrovnik, în Republica Ragusei (Croatia), a murit în Lausanne, Elveția, în anul 1443.

pornind de la identificarea prezențelor și acțiunilor ierarhiei eclesiastice romano-catolice în zonele răsăritene, preponderent marcate de prezența bizantină.

Eforturile militare apusene, considerate individual, nu dezvăluie suficient proiectul și angajarea Apusului în susținerea Imperiului de la Constantinopol în fața islamului, fiind considerate adeseori doar prin prizma înfrângerilor ori a vremelnicelor biruințe ale unui creștinism apusean care nu a reușit să dea o replică radicală înaintării otomane. Însă, dacă vom considera că bătăliile susținute ideologic, financiar și militar de către apuseni ca făcând parte dintr-un amplu proiect anti-otoman, vom vedea că acest proiect este tocmai o încercare de aplicare a angajamentelor militare asumate la Florența din partea Bisericii Catolice, ajutoarele fiind în mod concret chiar mai mari decât pretențiile bizantine din perioada pregătirii și a desfășurării Conciliului de la Florența.

Pentru a înțelege această perspectivă, vom porni de la întrebarea: de ce s-ar fi simțit dator Apusul catolic să ofere ajutor Bizanțului?

Încă din perioada pregătitoare a conciliului, în Răsărit era evidentă necesitatea unui sprijin militar, un ajutor care deși unora li se părea a fi mai mult simbolic, în realitate indica seriozitatea perspectivei apusene, dispusă la ajutor chiar înaintea primirii unor certitudini că eforturile acestea își vor găsi un ecou pozitiv în perioada imediat următoare. Pentru perioada desfășurării unui sinod ecumenic în părțile apusene, așadar, părea justificat un ajutor militar care să întărească apărarea Constantinopolului lipsit de prezența bazileului Ioan al VIII-lea Paleologul, el însuși făcând parte din delegația bizantină ce se îndrepta spre Italia.

Tocmai discuțiile preliminare privitoare la întrunirea și desfășurarea conciliului ecumenic au adus în atenție aspectul unei susțineri militare și materiale din partea Apusului, pentru moment pretențiile fiind limitate la perioada absenței împăratului.

Reamintim faptul că pregătirea pentru o întâlnire, într-un sinod ecumenic, între răsăriteni și apuseni, s-a desfășurat într-o perioadă mai amplă, inițial între papa Martin al V-lea și Manuil al II-lea Paleologul, apoi au fost continuate de același papă cu fiul și succesorul lui Manuil al II-lea, împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul, pentru ca aceste pregătiri să intre în linie dreaptă și să ducă la întrunirea efectivă a celor două delegații, în timpul papei Eugen al IV-lea și a aceluiași Ioan al VIII-lea Paleologul. Evident, papalitatea întreținea și o corespondență cu patriarhia de Constantinopol, care în toată această perioadă pregătitoare și în bună parte a perioadei desfășurării sinodului de la Ferrara-Florența a fost condusă de patriarhul Iosif al II-lea.

Analiza situației interne a Bisericii Romano-Catolice - cu diferitele tensiuni între sinodul de la Basel și papa Eugen al IV-lea -, reținem faptul că, în linii mari, față de Bizanț, papa Eugen al IV-lea

și-a asumat angajamentele de la Basel; papa, în mod evident, nu s-a retras nici din angajamentele asumate în nume propriu.

Evident, în timp ce încercăm să ne apropiem cât mai mult de izvoarele istorice contemporane cu desfășurarea conciliului de la Florența, nu putem să trecem cu vederea ecoul acestor evenimente în mărturiile ulterioare, adică percepția acestui eveniment în cronicile veacurilor succesive, mai ales în spațiul românesc.

În acest sens, perspectiva recepției hotărârilor conciliului de la Ferrara-Florența, oglindită în opera lui Dimitrie Cantemir a fost, la rândul său, obiectul unei cercetări speciale efectuate în această cercetare postdoctorală, studiu care și el ar putea părea că depășește cadrul temporal dorit inițial pentru această cercetare, însă, în realitate, am considerat potrivit o asemenea aprofundare, conectată la izvoarele accesibile și cititorilor neromâni, motiv pentru care am hotărât redactarea în limba italiană a unui articol legat de această temă, în timp ce se desfășoară ultimele etape de pregătire a unei conferințe internaționale, sub egida Academiei Române, cadrul cel mai înalt și onorant, unde intenționez să prezint această parte a cercetării mele postdoctorale.

Dorința de a deschide - și prin această cercetare postdoctorală - cultura română spre dimensiunea cunoașterii ei, și a sincronizării evenimentelor petrecute în spațiul locuit de români, la marele orizont al culturii europene, din care și noi am făcut și facem parte, m-a determinat să redactez în limba italiană un alt articol, despre valahii și prezența lor la acest eveniment epocal, conciliul de la Ferrara-Florența.

Dat fiind faptul că marea majoritate a cercetătorilor care au aprofundat tematica conciliului de la Ferrara-Florența sunt italieni sau familiarizați cu aspectele culturale ale Italiei veacului al XV-lea, și, evident, cunoscători ai limbii italiene, am preferat să expun și eu această parte a cercetării mele postdoctorale în limba italiană, sperând ca dincolo de publicarea sa într-o revistă cu expunere reprezentativă - așa cum prevede proiectul cercetării noastre postdoctorale - să vin în întâmpinarea așteptărilor prietenilor și cercetătorilor din Italia, cărora am avut bucuria să le anticipez bucuriile descoperirilor din această perioadă legate de acest subiect, sperând ca noi orizonturi de cercetare să se deschidă prin aceste studii, pe care intenționez să le continui și după finalizarea acestei burse, alături de alți cercetători, din România și din spațiul european, pregătind în acest sens un grup de cercetători care să aprofundeze și alte documente pe care am reușit să le obțin în această perioadă, a căror traducere, analiză și publicare o așteptăm în perioada imediat următoare, fie referitoare strict la conciliul florentin, fie în sens mai larg, la prezențe și evenimente românești - în perioada medievală

și renașcentisă - care fac cinste poporului nostru, surprins în această dinamică a sincronizării la marile evenimente europene, în care, într-un fel sau altul, răzbate ecoul conciliului de la Florența.

Acest conciliu este ultimul mare conciliu ecumenic care a reunit Apusul și Răsăritul la masa dialogului, în căutarea deplinei unități religioase, sub grija și atenția deosebită a Sfântului Părinte Papa Eugen al IV-lea (Gabriele Condulmer, n. 1388 – d. 23 februarie 1447)¹¹ precum și a Preafericitului Iosif al II-lea (n. ca. 1360 – d. 10 iunie 1439)¹², Patriarhul de Constantinopol.

Evident, perspectiva complementarității, susținută de *concordia* patristică a apărut treptat, în urma numeroaselor discuții, și a înlocuit unele prejudecăți și poziții de forță asumate într-o bună măsură de unii membri ai delegațiilor latine și grecești, înainte de începerea lucrărilor sinodale.

Contextul politico-religios din Apus era marcat de tensiunea dintre papă și o parte a sinodului de la Basel¹³ ce, treptat se îndepărtează de papa Eugen al IV-lea (papă între 1431-1449) și de sinodul ce se mută la Ferrara și apoi la Florența, pentru ca în final să se ajungă chiar la o schismă și la alegerea unui antipapă, Felix al V-lea, ultimul antipapă din istoria Bisericii Catolice. Conciliarismul pierde susținători, iar supremația papală se reafirma, situația reintrând în făgașul normal, papa refăcând relațiile cu principii apuseni care, într-un moment sau altul, au susținut cauza conciliarismului¹⁴.

După cum este cunoscut, Imperiul grec din Răsărit era redus aproape la teritoriul capitalei: Constantinopolul slăbit din punct de vedere militar, atrăgea ambiții de cucerire nu numai din partea sultanilor otomani, ci și din partea unor principii apuseni, care, fiecare în felul său, căuta să atragă în alianțe membrii familiei imperiale bizantine, determinând astfel și numeroase tensiuni interne.

Apoi, în același Răsărit, patriarhiile grecești, Alexandria, Antiohia și Ierusalimul, deja intrate în sfera de influență musulmană, încercau și ele să păstreze fragilul echilibru politic și comuniunea religioasă cu Patriarhia Ecumenică a Constantinopolului, arătând disponibilitate în dialog cu Apusul, prin desemnarea unor delegați cu drepturi depline, ce vor reprezenta aceste patriarhii în Sinodul Florentin.

În pofida tuturor greutăților presupuse, delegația bizantină convocată la Constantinopol, numărând aproximativ șapte sute de persoane – acceptând ideea participării la un sinod ecumenic în

¹¹ Cf. A. FRANZEN, - A. BAUMER, *Istoria Papilor*, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 1996.

¹² Cf. J. DUSCEV, „A propos de la bibliografie de Joseph II, patriarche de Constantinople”, în *REB*, XIX (1961), p. 333-339.

¹³ Cf. J. GILL, „Avant-Propos”, în *Constance et Bâle-Florence, Series Histoire des conciles oecumeniques*, IX, Ed. L'Orante Paris 1965, p. 7-8.

¹⁴ Deși sinodul al XVII-lea ecumenic este cunoscut cu numele de *Sinodul de la Ferrara-Florența*, ori *Sinodul de la Florența*, el a avut patru sedii: Basel (1431-1437), Ferrara (1437-1439), Florența (1439-1443) și Roma (1443-1445), el extinzându-se pe toată durata pontificatului papei Eugen al IV-lea (1431-1447). Cf. AAVV, „Concilio ecumenico di Ferrara (1437-1439)”, în *Dizionario dei concili*, II, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1964, p. 58.

Italia - va porni, cu sprijin economic și logistic apusean, pe corăbii prin Marea Mediterană spre Veneția, iar de acolo, pe uscat, spre Ferrara, lăsând Constantinopolul în grija lui Constantin (viitorul împărat Constantin al XI-lea Dragases, împărat de Constantinopol între 6 ianuarie 1449 și 12 mai 1453), fratele împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul (Ioan: co-împărat împreună cu tatăl său Manuil al II-lea, din 1421, apoi, din 1425, împărat de Constantinopol până la moartea sa: 23 / 31 octombrie 1448) și a unor trupe recrutate și plătite de către apusenii, care, pentru această misiune, vor presta jurământ de credincioșie către Împărat și Imperiu.

Desigur, atenția noastră se îndreaptă, nu în ultimul rând, așa cum am menționat deja, spre situația politică și religioasă din principatele române, încercând o focalizare a atenției asupra ierahiilor bisericești, latine și bizantine, în contextul acestei perioade istorice marcate de desfășurarea conciliului de la Ferrara-Florența, până la sfârșitul secolului al XV-lea.

Tematica căsătoriilor din înalta societate bizantină ar fi meritat o atenție sporită; de asemenea și proiectarea aceleiași teme pentru spațiul românesc. Nu am făcut o cercetare specială asupra acestui aspect care, dealtfel, a fost atât de puțin cercatat. Important ar fi de amintit, totuși, câteva aspecte legate de căsătoriile efectuate în familia imperială sau în înalta nobilime răsăriteană care, în felul lor, aveau o deschidere culturală spre Apus, putând atrage diferite simpatii politice: deja în timpul papei Martin al V-lea, a fost obținută permisiunea căsătoriei a cinci principii din familia Paleologu cu cinci prințese latine, între cei vizați fiind Ioan Paleologul, viitorul Ioan al VIII-lea, ce trebuia să se căsătorească cu Sofia Monteferat¹⁵, precum și fratele său, Teodor Paleologul, despot de Moreea, ce trebuia să se căsătorească cu Cleopa Malatesta¹⁶. Nu trebuie subestimată această acțiune, căci Ioan al VIII-lea a fost încoronat ca împărat, la Constantinopol, tocmai alături de această prințesă italiană, Sofia Monteferat, din a cărei familie se puteau identifica și alte legături anterioare cu familia Paleologilor.

Păstrând aceeași atitudine binevoitoare față de răsăriteni, după pontificatul papei Martin al V-lea, în 3 martie 1431, a fost ales papă cardinalul Sienei, Gabriel Condulmaro, care își va lua numele de Eugen al IV-lea. Așadar, papa Eugen al IV-lea și-a început pontificatul încercând să continue proiectele predecesorului său, mai ales în ceea ce privește convocarea unui nou conciliu, deja

¹⁵ „Ioan [al VIII-lea Paleologul], carele au fost luat femeie bogată de la Lombardia, fata unui boiar de acolo”. C. FILIPESCU, „Istoria Muntenă de la început până la 1688”, în *Istoriile Domnilor Țării Românești*, ed. N. Iorga, Ed. I.V. Socescu, București 1902, p. 17.

¹⁶ G. HOFMANN, „Martinus V ad preces Manuelis II imperatoris byzantini facultatem dat, ut huius filii cum mulieribus catholicis matrimonia contrahere possint” datată la 6 apr. 1418 *Constantiae*, doc. nr. 2, în *Epistolae Pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*, I, Ed. P.I.O., Roma 1940, 20 p. 3-4; Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 27-28. Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, p. 106-107.

anunțat de către conciliul de la Siena, urmând a fi convocat la Basel, precum și continuarea tratatelor de unire cu grecii¹⁷.

Numele papei Eugen al IV-lea este cunoscut după mai multe variante, cele mai dese fiind Condulmer ori Condulmaro. Gabriele Condulmer s-a născut la Veneția în jurul anului 1383, și a murit la Roma la 23 februarie 1447. A fost ales papă în conclavul ținut la biserica Santa Maria sopra Minerva, la 3 martie 1431, având la acea vreme vârsta de 48 de ani, și acceptând cu această ocazie un acord conform căruia cardinalii obțineau un mai mare control asupra guvernării Bisericii, odată cu o mai mare parte din veniturile administrate anterior de papi¹⁸.

În contextul desfășurării Conciliului de la Basel, îi întâlnim, adeseori alături, pe cardinalul Cesarini și pe Ioan de Ragusa, despre care vom mai avea ocazia să revenim în cuprinsul acestei cercetări: papa Eugen al IV-lea l-a confirmat pe cardinalul Iulian Cesarini¹⁹, având la acea vreme funcția de *legat papal* în Germania²⁰, drept delegat al său²¹ la președinția conciliului; cardinalul Cesarini, la rândul său, având și misiunea de a combate mișcarea husită, a numit pe Ioan de Ragusa²² și pe Ioan de Palomar²³ ca reprezentanți ai săi, cu puteri depline, la conducerea conciliului de la Basel²⁴.

Cardinalul Cesarini, s-a întors de la lupta împotriva Husiților, care pe moment au câștigat victorii răsunătoare²⁵, și ajuns la Basel la 9 septembrie 1431²⁶.

¹⁷ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 55.

¹⁸ Cf. F.-C. UGINET, „Eugenio IV”, în *Dizionario storico del papato*, diretto da Philippe Levillain, Ed. Bompiani 1996, p. 569.

¹⁹ Deja papa Martin al V-lea l-a numit pe cardinalul Cesarini *legat papal* și președinte al sinodului de la Basel, conferindu-i depline puteri pentru a transfera sau a declara încheiat sinodul. Cf. B. MONDIN, „Martino V (1417-1431)”, în *Nuovo dizionario enciclopedico dei papi*, Ed. Città Nova, Roma 2006, p. 269.

Julianus de Caesarinis, fusese creat cardinal de către papa Martin al V-lea, în cea de-a doua promovare de cardinali, la 24 mai 1426. La 8 noiembrie 1430 Cesarini era „auditor rotae” și cardinal diacon cu titlul de Santi Angeli, apoi titular de Santa Sabina, și mai pe urmă „episcop Tusculan.” Însă își păstrează titlul de Santi Angeli. La 7 martie 1444 va deține importanta funcție de „Poenitentiarius major”. Cf. C. EUBEL, „Cardinales sub Martino V”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 6.

²⁰ Cf. H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, p. 226.

²¹ MANSI, XXIX, p. 1: „domino Juliano Cardinali sancti Angeli Legato Apostolico”. *Ibid.*, p. 2: „Diaconus Cardinalis”. După începera conciliului de la Basel, Cesarini se va numi „Julianus miseratione divina S.R.E. Sancti Angeli diaconus cardinalis, in Germania apostolicae sedis legatus praesidentesque in sacro concilio generali Basileensi”: MANSI XXX, p. 61-62.

²² MANSI, XXIX, p. 1: „[...] magister Ioannes de Ragusio doctor in theologia Parisiensis, procurator generalis Ordinis praedicatorum”.

²³ MANSI, XXIX, p. 1: „Ioannes Palomar capellanus summi pontificis et auditor sacri palatii”.

²⁴ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 55.

²⁵ În mâinile husiților căzuse însăși crucea ce era purtată înaintea legatului pontifical, ca semn al autorității sale deosebite, și tot în mâinile husiților ajunsese chiar și bula pontificală ce decretase cruciadă împotriva acestor husiți. Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma 1931, p. 294.

²⁶ MANSI, XXX, p. 58-60. În numele Cardinalului Iulian Cesarini va proclama *Litterae Convocationis Sacrosancti concilii generalis Basileensis ex parte sanctissimi in Christo patris et domini Eugenii papa IV* la 19 septembrie 1431, nefăcându-se vreo mențiune specială despre vreun proiect de unire cu grecii.

Conciliul hotărâse să scrie scrisori, în nume propriu, prin care invita să participe, la Basel, reprezentanți ai husiților, ai grecilor și ai rutenilor: din această atenție deosebită avută față de ruteni vom înțelege mai bine respectul câștigat de mitropolitul acestei regiuni, nu doar în timpul apropiatului conciliu de la Ferrara, ci și după semnarea unirii cu grecii, la Florența.

Interesant de urmărit și firul schimbului de corespondență între sinodul de la Basel și *Boleslaus alias Swidrigal*, cel care se semna *Dei gratia dux magnus Litwaniae, et Russiae*. Acesta, în anul 1432, confirma susținerea sa pentru sinodul din Basel și totodată înștiința sinodul despre acțiunile și intențiile sale, ca să-i aducă cât mai curând pe rutenii schismatici *ad unionem et ritum sanctae Romanae ecclesiae ... et ad verum cultum*²⁷. Evident, în acest context adevărata închinare, adevăratul cult, pentru un creștin de rit latin nu putea fi decât ritul propriu, iar convertirile individuale *ad verum cultum*, chiar și ale adulților de rit bizantin, presupuneau integrarea în ritul latin și primirea Botezului în acest rit.

Revenind asupra situației din Italia, constatăm că papa, încoronându-l pe Sigismund²⁸ al Ungariei (născut în anul 1368 și decedat la 9 decembrie 1437) drept împărat al Sfântului Imperiu Roman, la 31 mai 1433, și-a atras un aliat important de partea sa, Sigismund căutând, de acum înainte să medieze conflictul dintre papa Eugen al IV-lea și sinodul de la Basel, care, treptat, a fost acceptat de către papa, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat între el și participanții la acest sinod, astfel încât, la 5 februarie 1434, concordia a revenit deplin²⁹.

Ambasadele creștine spre Răsărit și dinspre Răsărit, continuau demersul papei Martin al V-lea. O asemenea ambasadă, avându-l de această dată în frunte pe ieromonahul Ioasaf, mare protosincel și egumen al mănăstirii Prodromu, împreună cu Marcu Igaris și cu Demetrios Anghel Cleidas, au venit cu alte mesaje din partea grecilor, ajungând și la Basel în ianuarie 1434³⁰. Interesant este faptul pe care îl anticipăm, cu titlu de ipoteză, că tot un Ioasaf va păstori în Ungrovlahia, spre Severin, în timpul Conciliului de la Florența. Ținând seama de legăturile pe care încercau să le strângă principii

²⁷ *Epistula Boleslai magni ducis Lithuaniae ad concilium Basileense, De sua ad concilium adhesionem et desiderio conversionis Ruthenorum*. Cf. MANSI, p. XXX, p. 626-628.

²⁸ Cf. F.-C. UGINET, „Eugenio IV”, în *Dizionario storico del papato*, diretto da Philippe Levillain, ed. Bompiani, Milano 1996, p. 569: Gabriel Condulmer, pe când fusese cardinal, l-a susținut puternic pe Sigismund în timpul lucrărilor Conciliului de la Constanț, Sigismund fiind atunci doar rege al Ungariei.

²⁹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 59-60.

³⁰ Cf. *Ibid.*, p. 61. Ambasadorii greci la Basel menționau prezența în acel sinod a șapte sute de persoane, sub președinția episcopului de Arles. Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, p. 127.

De fapt, conducătorul sinodului de la Basel se va impune cardinalul Louis d'Aleman (n. c.1390 – d. 16 sept. 1450) arhiepiscop de Arles din 5 decembrie 1423, cardinal cu titlul de *Santa Cecilia din anul 1426*. El va fi destituit de către papa Eugen al IV-lea și va fi iarăși restabilit în ierarhia catolică de către papa Nicolae al V-lea, la 19 decembrie 1449, când se va stinge schisma provocată de antipapa Felix al V-lea. *Ibid.*, nota 2, p. 126.

din Muntenia cu elitele spirituale din Muntele Athos, nu ar fi greu de presupus ca, tocmai acest Ioasaf, să ajungă mitropolit în Ungrovlahia, tocmai în contextul pregătirilor grecilor pentru conciliul de unire.

În timp ce la Constantinopol, Anton de Suda și Albert de Crispis pomeneau de faptul că în Basel s-ar afla 700 de părinți sinodali, aceștia fiind susținuți de puterile politice cele mai de seamă, căpetenia acestora fiind Sigismund: părinții și sinodul de la Basel se prezentau astfel drept cei ce puteau oferi grecilor garanții mai mari decât cele pe care le-ar putea oferi papa.

Tot la Constantinopol, cei doi, Anton și Albert, au intrat în contact - evident, tot pe tema unirii - cu episcopii armeni Ioan și Isaia, care, la rândul lor au trimis o scrisoare la Basel, datată 30 septembrie 1433, scrisoare ce a fost citită în plenul sinodului la data de 30 iulie 1434, la Basel, scrisoare în care cei doi episcopi armeni promiteau că vor scrie patriarhului armean și își exprimau speranța că, în limitele îngăduite de situația dificilă a armenilor risipiți pretutindeni, Biserica lor ar coopera pentru cauza unirii³¹.

Diferite delegații parcurgeau distanța dintre Basel, Florența și Constantinopol, unele trecând prin zonele locuite de români: astfel, în data de 2 decembrie 1433 Anton de Suda a pornit de la Constantinopol spre Basel, purtând cu sine o scrisoare a împăratului Ioan al VIII-lea emisă la 28 noiembrie, Anton reușind să ajungă la Basel abia în data de 2 mai 1434³², iar celălalt delegat al sinodului de la Basel îi va însoți pe cei trei delegați bizantini, care vor relua călătoria spre Basel în ianuarie 1434, pornind spre Marea Neagră. O altă furtună s-a abătut asupra lor, la 18 ianuarie, apoi, reluând călătoria pe uscat au traversat Valahia și Ungaria³³, în hotarele ungare fiind jefuiți de tâlhari. La Buda au făcut rost de banii necesari spre a ajunge la Ulm unde trebuiau, din porunca împăratului Ioan al VIII-lea, să ceară o audiență la împăratul Sigismund. În sfârșit, la data de 12 iulie și-au făcut intrarea în Basel³⁴.

Odată convenit asupra orașului pentru desfășurarea sinodului, cei aflați acum la Basel puteau oferi 8.000 de ducați pentru călătoria dinspre Constantinopol a episcopilor greci, nave de transport pentru dus și întors la Constantinopol a 700 de persoane, și alți 15.000 ducați pentru alte cheltuieli. Toate acestea puteau fi oferite în intervalul de zece luni, cu începere din noiembrie 1434. Alte nave, arcași și bani, vor fi pregătite spre a fi trimise în apărarea capitalei imperiale bizantine. Delegații ce

³¹ Cf. *Ibid.*, nota 3, p. 63-64.

³² Cf. *Ibid.*, p. 65.

³³ V.V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, II, Ed. Învierea, Timișoara 2000, p. 78, consideră că și această ambasadă, ca și o altă ambasadă, din 1422, condusă și aceea tot de Dumitru Paleologul, a trecut prin Moldova și Ardeal, îndreptându-se spre Buda.

³⁴ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 65.

vor însoți navele vor indica împăratului numele portului unde vor debarca și al orașului în care se va stabili sediul sinodului, dintre cele menționate. Bizantinii cereau ca papa să sprijine acest demers și aceste condiții, proclamându-le printr-o bulă; de asemenea papa era așteptat să participe personal sau prin procură³⁵.

Acest acord a fost proclamat în mod solemn, la 7 septembrie 1434, de către sinodul de la Basel, prin decretul *Sicut pia mater*³⁶. Delegații greci au promis sub jurământ³⁷ că vor face tot ce le va sta lor în putere spre a se pune în aplicare acest acord³⁸.

³⁵ Cf. *Ibid.*, p. 66.

³⁶ La Basel, în Sesiunea a XIX-a, Decretul *Sicut pia mater*, în care se face mențiune despre membrii delegației bizantine: „Ambaxiatores serenissimi domini imperatoris Graecorum, et domini Patriarchae Constantinopolitani [...] dominus Demetrius *protonostarius* (Mansi dă și alte variante: *protovestiarius* sau *protospatarius*) Palaeologus Maeotides, venerabilis Isidorus Abbas monasterii sancti Demetrii et dominus Ioannes Dissipatus, eiusdem imperatoris familiaris”. MANSI, p. XXIX, p. 93.

³⁷ “Ipso domino Isidoro cum stola jurante”, va aminti o solie a conciliului de la Basel episodul prezenței lui Isidor în Apus, cu referire la acest moment. Cf. *Ibid.*, p. XXIX, p. 447.

³⁸ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 66-67.

Papa Eugen al IV-lea a ajuns la Florența la 23 iunie 1434, așezându-și reședința, în mănăstirea dominicană Santa Maria Novella, în Florența regăsind și pe ceilalți cardinali care i-au rămas credincioși și care reușiseră și ei să plece din Roma. Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma 1931, p. 300-301.

1. CREȘTINĂTATEA ÎN SECOLUL AL XV-LEA

Pentru a înțelege mai bine cadrul temporal al acestei cercetări, amintesc faptul că, sub aspectul politic, la începutul secolului al XV-lea, se poate constata existența a numeroase dispute între principii creștini. Între Anglia și Franța se continua un îndelungat conflict, ce va rămâne cunoscut în istorie sub numele *războiului de o sută de ani*. Polonia se lupta cu Cavalerii Teutoni. Sigismund al Ungariei se lupta cu venețienii și cu boemii. Italia era și ea implicată în numeroase lupte: statele pontificale erau invadate de către „condotieri” mercenari angajați de diferiți rivali politici³⁹.

S-a constatat - privind mai îndeaproape Regatul Ungariei - că se conturaseră planurile angevine ale acțiunii sistematice de realizare a unui imperiu care să se întindă de la Adriatică la Marea Neagră, planuri ce vizau controlul Dunării de Jos și pătrunderea în Peninsula Balcanică⁴⁰.

Disputele religioase între susținătorii diferitelor grupări ecleziale, coalizate în jurul unor pretendenți la scaunul papal, au fărâmițat energiile creștine apusene aflate în fața diferitelor erezii, lăsând loc pentru ambiții politice ce pătrundeau în mediul religios, spre care priveau ca spre un rival puternic, sau, după caz, aliat, în iureșul dorinței de putere și glorie.

Regi și principii se apropiiau de un papă sau altul dintre pretendenții tronului pontifical, nu atât pentru că erau convinși de adevărul alegerii proprii, ci mai ales pentru faptul că nu doreau să sprijine alegerea adversarilor lor politici⁴¹. Situația politică apuseană va fi nuanțată, mai pe urmă, în măsura prezentării desfășurării dinamicii misionare a Bisericii Catolice: analizând lucrarea Bisericii în Răsărit, vom avea posibilitatea să înțelegem mai bine și orizontul politico-religios apusean, promotorul și susținătorul acestor acțiuni între răsăriteni.

³⁹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 19.

⁴⁰ Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 112.

⁴¹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 19.

Ioan al XXIII-lea l-a excomunicat pe Ladislau, regele Neapolelui, care refuzase să-l recunoască și îl amenințase cu represalii militare pe papă. Papa a inițiat o cruciadă împotriva Neapolelui și a promis indulgențe tuturor celor care contribuiau după puterile lor în sprijinul ideii sale. Predicarea acestei cruciade în Praga va accentua disputele antipapale, ducând la condamnarea și executarea lui Ian Hus, în timpul lucrărilor Conciliului de la Constanza, la 6 iulie 1425. Cf. F. DVORNIK, *Slavii în istoria și cultura europeană*, Ed. All Educational, București 2001, p. 171-77.

1.1 Răsăritul bizantin

Bizanțul era, încă, destul de necunoscut pentru apuseni. Ultimele contacte, ocazionate tocmai de pregătirea acestui sinod păreau să aducă mai multă lumină despre cultura și modul de viață al răsăritenilor. În ceea ce privește cunoașterea reciprocă a Răsăritenilor și a Apusenilor, se poate constata faptul că aceste cunoștințe erau foarte limitate, ba chiar adeseori distorsionate. Orientalii îi cunoscuseră pe apuseni, fie ca pe cruciații ce veniseră în căutarea unui regat și, la nevoie, să rezolve și problema unirii după metodele conchistadorilor, fie ca mercenari, aventurieri sau comercianți abili ce reușiseră să smulgă bizantinilor cele mai bune relații de negoț și de câștig⁴².

Forțele spirituale apusene rămăseseră, până la jumătatea secolului al XIV-lea, aproape necunoscute în Răsărit. Acele contacte ce ar fi putut aduce roade s-au dovedit adeseori sterile, spre exemplu activitatea dominicanilor și a franciscanilor, căci se risipeau în acuzații reciproce de erezie cu răsăritenii. Nici apusenii nu știau, la rândul lor, prea multe despre răsăriteni, decât aproape exclusiv din mărturiile acelor ce reprezentau Apusul în zonele răsăritene, aceiași franciscani și dominicani. Au apărut și s-au răspândit numeroase liste cu presupuse erezii, fie ale latinilor fie ale bizantinilor, ba chiar tratate ce justificau rătăcirile celorlalți și propria justificare la acuzațiile adverse. Dar cu toate acestea s-a ajuns și la momentele unirii de la Florența⁴³.

La scurtă vreme după aceste evenimente, Apusul se va confrunta cu schisma apuseană și apoi va urma disputa conciliarismului, aducând schimbări de perspectivă pe toată linia acțiunii bisericești. Acum părea că Apusul ar avea nevoie de convocarea acestui conciliu⁴⁴.

Manuil al II-lea Paleologul era un om de o religiozitate profundă, și nu se ferea să afirme că o unire religioasă ar fi deosebit de greu de atins, dacă nu ar fi chiar imposibil să determine poporul spre acceptarea pașnică a unui asemenea demers, iar un insucces al unirii religioase ar fi adâncit și mai mult distanțele dintre latini și bizantini și i-ar fi aruncat pe greci direct în mâinile turcilor – pe când doar ideea unirii religioase putea încă să-i impresioneze pe otomani, ca un atuu politic. De aceea împăratul era hotărât să nu insiste pe ideea unirii religioase, ci să caute salvarea imperiului pe căi exclusiv politice⁴⁵.

Lui Manuil, adeseori îi fusese amintit faptul că un eventual sprijin militar ar putea veni doar după realizarea unirii cu Biserica Apuseană. Manuil al II-lea, ajuns împărat, deși s-a arătat potrivnic

⁴² Cf. *Ibid.*, p. 248.

⁴³ Cf. *Ibid.*, p. 248-249.

⁴⁴ Cf. *Ibid.*, p. 250.

⁴⁵ Cf. *Ibid.*, p. 250.

oricărui proiect de unire religioasă⁴⁶, prezența sa în Apus readucea în atenție dureroasa ruptură existentă între creștinismul răsăritean și cel apusean. Se spunea că unirea Bisericilor ar atinge un dublu obiectiv: ar pune capăt disputelor religioase și ar fi unit întreaga lume creștină împotriva turcilor. În acest context, chiar dacă Apusul suferea de pe urma controverselor ce păstrau sfâșiata unitatea Bisericii latine, rămânea o atenție constantă asupra Răsăritului și creștea dorința de unitate, chiar la o dimensiune mai extinsă care să cuprindă întreaga creștinătate⁴⁷.

Dacă papa Martin al V-lea s-a arătat de acord cu trimiterea reprezentanților săi la un conciliu care să se țină la Constantinopol⁴⁸, în care el nu vedea decât ocazia de a proclama solemn o unire deja acceptată, acest lucru, totuși, nu se putea realiza pentru moment, deoarece între solicitările grecilor era și stăruința acestora ca papa să acopere cheltuielile unui asemenea demers, și în acele clipe papa nu dispunea de aceste mijloace. Când papa a reușit să adune sumele necesare, un atac turc asupra Constantinopolului (1422) a dus la noi amânări. Totuși papa a trimis la Constantinopol un *nunțiu*, pe franciscanul Antonio da Massa, pentru a pregăti ultimele detalii. Dar acest nunțiu își va da seama că entuziasmul delegațiilor bizantine fusese destul de ambiguu, întrucât grecii erau departe de a accepta o unire așa doar să fie semnată și un conciliu ecumenic doar o simplă ocazie pentru a semna un acord. Împăratul și-a contrazis cu hotărâre ambasadorii și insista asupra convocării unui conciliu ecumenic în care să fie discutate, punct cu punct, controversele existente între cele două Biserici⁴⁹.

Apoi, de asemenea, ar trebui amintit faptul că ordinele călugărești, într-un mod deosebit fiind vorba despre dominicani și despre franciscani, aveau mănăstiri în Răsărit și chiar în apropierea

⁴⁶ Într-o discuție avută de Manuil cu fiul său Ioan, fiind de față și Sphrantzes, la o dată neprecizată, vorbind despre posibilitatea unui sinod ecumenic în care să se restabilească unirea bisericilor, bătrânul împărat nu credea în eficiența unui asemenea demers, care, totuși, doar amintit vrăjmașilor ca pe o amenințare, era o armă politică mai bună împotriva păgânilor decât realizarea unirii:

Răposatul împărat a grăit către feciorul său, împăratul chir Ioan, unul singur către unul singur, stând și eu singur în fața lor, venind vorba despre sinod: „Fătul meu, știm bine și cu adevărat, din adâncul inimii păgânilor, că pe ei mult îi sperie să ne înțelegem și să ne unim cu frâncii! Căci o socotesc că, dacă aceasta s-ar face, va veni de dragul nostru din partea creștinilor din Apus o mare nenorocire asupra lor.

Prin urmare, preocupă-te de cheștiunea sinodului și frământ-o mereu și mai ales, când ai vreo nevoie, să-i sperii pe păgâni; să faci însă ca aceasta să aibă loc, aceasta să nu o încerci nicidecum, deoarece nu-i văd pe ai noștri că sunt dispuși ca să găsească vreo modalitate de unire și de pace și de înțelegere, ci ca să-i întoarcă și să fim una ca în timpurile de demult. Dar aceasta fiind aproape o imposibilitate, teamă îmi este să nu se facă shismă și mai rea! Și iată că ne-am dat de gol în ochii păgânilor”.

Împăratul [Ioan] însă, pe cât s-a văzut, nu i-a plăcut vorba tatălui său și, sculându-se fără să spună nimic a plecat. Și într-o fericire răposatul în veci neuitat tatăl său [Manuil] a rămas puțin pe gânduri și, întorcându-și ochii către mine, spune: „Feciorul meu împăratul este, ce-i drept, bun împărat, dar nu pentru timpurile de acum. Căci are vederi mari și gânduri mărețe de așa fel, cum le cereau timpurile bune din vremea străbunilor noștri (...)”. G. SPHRANTZES, *Memorii* (1401-1477), ed. V. Grecu, Ed. Academiei R.S.R., București 1966, p. 60-61.

⁴⁷ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 22.

⁴⁸ Cf. S. SYROPULOS, *Les «Mémoires»*, p. 110-111.

⁴⁹ Cf. H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, p. 252.

Constantinopolului și erau în contact permanent cu lumea bisericească greacă, iar grecii adeseori erau impresionați de zelul misionar al acestor călugări⁵⁰.

Nu de puține ori se întâmpla ca prințese latine să se căsătorească cu prinți greci⁵¹, iar în asemenea situații, în general, prințesele latine aveau un mic entourage de slujitori și de prieteni de familie care erau însoțiți și de preoți de rit latin. Contactele negustorilor din Pisa, precum și ale venețienilor și ale genovezilor cu lumea greacă au favorizat apariția și menținerea unor colonii ce își aveau bisericile și preoții lor, apuseni. La un moment dat s-a remarcat dorința unor umaniști de a studia limba și scrierile grecești chiar la Constantinopol⁵² sau în alte locuri încărcate de cultură din Răsărit, situații ce creau noi contacte și prietenii între apuseni și bizantini, chiar dacă unele privilegii economice acordate de către greci acestor apuseni nu mereu le atrăgea simpatia populară.

În urma unor asemenea contacte au fost și greci care s-au simțit atrași de Biserica Catolică⁵³, dar au fost și latini care au descoperit Biserica Răsăriteană Greacă și au dorit să se integreze deplin în ea⁵⁴.

Vom vedea că după semnarea *Decretului de unire cu grecii*, Apusul a dorit să pună în practică angajamentele luate față de împăratul bizantin Ioan al VIII-lea Paleologul, legăturile apusenilor cu grecii fiind înscrise într-un proiect în care, fiecare parte va încerca să dea dovadă de bună credință, efectele refaceri unității creștine urmând să ducă și spre ajutorul politic și militar de care avea nevoie Imperiul Roman de Răsărit, și creștinii răsăriteni, în general.

Puțini dintre papi au făcut atâtea pentru Răsărit, precum a făcut Eugen al IV-lea, care, fiind un venețian cu mintea pătrunzătoare, aprecia pe deplin importanța Răsăritului și cu o îndârjită perseverență, deși destul de curând și-a dat seama că o mare parte dintre greci se opunea unirii, s-a străduit să ridice un zid în fața intrării turcilor în Europa și să asigure continuitatea imperiului bizantin⁵⁵.

Se cunoaște faptul că, după unirea florentină, anticipând planurile papale, în primăvara anului 1441 turcii au trecut prin foc și sabie, nu doar sudul Ungariei, ci au pătruns în Slavonia și în teritoriul dintre Sava și Drava. A fost spre norocul creștinilor că eroul Iancu de Hunedoara (c. 1387

⁵⁰ Cf. *Ibid.*, p. 23.

⁵¹ Chiar doi fii ai lui Manuil al II-lea, Ioan și Teodor, au fost în situația de a se căsători cu două prințese catolice italiene, rude cu papa Martin al V-lea: Sofia de Montferrat s-a căsătorit cu Ioan al VIII-lea Paleologul, iar Cleopa Malatesta de Pesaro s-a căsătorit cu despotul din Moreea Teodor al II-lea. Cf. S. SYROPULOS, *Les «Mémoires»*, p. 106-107. Cf. *Ibid.* notele 3 și 5 p. 106-107.

⁵² Părintele Gill amintește unele exemple celebre: Guarino, Aurispa și Filelfo, care s-au remarcat apoi și în cultura apuseană de limbă latină. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 23.

⁵³ Prohor Cidones a murit întru credința ortodoxă, însă fratele său Demetriu a cerut să fie primit în Biserica Catolică și în ritul latin. Tot așa au făcut și Manuil Crisolora, Manuil Calecas și cei trei frați Maxim, Teodor și Andrei Crisoberghes, ultimii patru menționați devenind chiar călugări dominicanii. Cf. *Ibid.*, p. 23-24.

⁵⁴ Latinilor care cereau să intre în Biserica Ortodoxă, preluând ritul bizantin, li se cerea să se lepede de „greșelile” apusenilor referitoare la purcederea Spiritului Sfânt și de *la Fiul*, precum să renunțe și la adausul expresiei *Filioque* din crez. Cf. *Ibid.*, nota 1, p. 23.

⁵⁵ Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma 1931, p. 326-327.

– 1456) - cel care drept răsplată pentru meritelor sale a fost numit duce sau voievod al Transilvaniei și conte de Timișoara - la momentul potrivit și-a asumat comanda supremă a oștirilor dinspre răsărit, reușind în mod abil și energic să aducă importante înfrângeri armatelor otomane⁵⁶.

Armata cruciată intrată sub conducerea regelui Wladislav (Vladislav) Jagiello⁵⁷ și a lui Iancu de Hunedoara, însoțiți fiind de cardinalul Cesarini și de Gheorghe Brancovici (1377-1456; *despot* al Serbiei din anul 1426), regele Serbiei, s-a pus în mișcare la sfârșitul lunii iulie 1443. După primele bătălii, reușita le dădea mari speranțe: armata fără să întâmpine rezistență deosebită, a înaintat prin Serbia, a avut o răsunătoare victorie la Niș (la 3 noiembrie), a ajuns la Sofia și apoi la Zlatica, unde s-a dat o altă luptă ce părea destul de promițătoare trupelor otomane, care văzând intenția creștinilor de a se retrage spre adăpost peste iarnă și spre căutarea hranei, au decis să îi urmărească pe creștini, însă armatele lui Iancu de Hunedoara au câștigat o altă mare victorie înfrângându-i pe otomani⁵⁸.

Aceste evenimente, înfrângerile suferite de otomani în 1443, au trezit speranțe de eliberare de sub otomani și în alte locuri. Astfel, albanezii, sub conducerea lui Gheorghe Castriotul, numit și Skanderbeg, simțind că apusenii chiar au dorința de a lupta împotriva otomanilor, s-au ridicat și ei la luptă și au avut, la rândul lor, alte victorii împotriva necreștinilor⁵⁹.

Sultanul Murad al II-lea s-a hotărât să încheie pace cu Ungaria. Ungurii, cu toată nemulțumirea cardinalului Cesarini, au semnat la Szeghedin, la mijlocul anului 1444 un acord de pace cu turcii pentru o perioadă de zece ani, în virtutea acestui tratat Valahia rămânea Ungariei, Bulgaria revenea otomanilor, iar Serbia era redată lui Brancovici; de acum înainte Dunărea nu mai trebuia să fie trecută nici de către turci nici de către unguri⁶⁰.

Încă înainte de a fi semnată această pace, care adeseori a fost considerată o mare eroare politică, flota cruciată, constituită în principal datorită sprijinului papei, pornise deja spre Răsărit. Galerele venețiene erau comandate de către Luigi Loredano, în timp ce întreaga formație, venețieni și alți voluntari ori mercenari recrutați la apelul papei, era condusă de către *legatul apostolic*, cardinalul Francisc Condulmer, care era și rudă cu papa Eugen al IV-lea⁶¹.

Ne putem da bine seama de faptul că papa și apusenii credeau cu tărie în succesul unor asemenea cruciade, în care erau implicați, mai ales, oameni din cercurile cele mai înalte, rude apropiate ale conducătorilor politici din Apus ori ale papei, precum acest cardinal, care în acest context, va ajunge

⁵⁶ Cf. *Ibid.*, p. 327.

⁵⁷ Cf. ȘT. S. GOROVEI, M. M. SZÉKELY, *Princeps Omni Laude Maior, O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Mănăstirii Putna, Putna 2005, p. 25: Vladislav Jagiello n. 1424 și d. în 10 noiembrie 1444, în timpul luptelor de la Varna.

⁵⁸ Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma 1931, p. 328.

⁵⁹ Cf. *Ibid.*, p. 328.

⁶⁰ Cf. *Ibid.*, p. 328.

⁶¹ Cf. *Ibid.*, p. 328-329.

și pe Dunăre, alături de Vlad Dracu și de Iancu de Hunedoara, la scurt timp după cruciada de la Varna.

De la flota creștină s-au primit scrisori, când nici nu plecase bine ambasada turcă de la Seghedin, scrisori ce anunțau că este nevoie ca armata creștină terestră să se pună în mișcare, căci sultanul Murad cu toată oștirea sa a trecut în Asia, că în Europa nu au mai rămas trupe turcești, că flota ar împiedica întoarcerea dușmanilor, pe apă, din Asia, că acesta era momentul favorabil alungării definitive a turcilor din Europa, spre deplina glorie a regelui și a creștinătății⁶², care se străduise atât de mult, cu atât de mari sacrificii, pentru înarmarea și plata acestor oștiri.

Îndemnați și de înflăcăratele discursuri ale cardinalului Cesarini, ungurii au rupt pacea abia încheiată. Sultanul s-a întors din Asia cu o impresionantă oștire, iar flota creștină⁶³ nu a reușit să le împiedice trecerea spre Europa. Ungurii erau lipsiți de trupele auxiliare pe care le mai așteptau din diferite părți, în special din Albania. Cu toate acestea, armata creștină, având 30.000. de soldați nu a dat înapoi, și la începutul lui noiembrie ajungea coastele Mării Negre, unde au fost întâmpinați de oastea sultanului. La 10 noiembrie s-a dat lupta hotărâtoare în apropiere de Varna, luptă ce s-a încheiat cu înfrângerea creștinilor. Regele Wladislav a murit eroic, tot acolo va muri și cardinalul Cesarini⁶⁴, încercând să împlinească unitatea creștinilor și eliberarea lor de sub puterea otomană, așa cum se angajase Occidentul și Biserica Latină în Conciliul de la Florența.

Pentru lupta de la Varna și Vlad Dracul, domnul Țării Românești a trimis un corp de oaste. Înfrângerea creștinilor a adus mari speranțe Imperiului Otoman.

Pentru moment ne vom întoarce însă spre situația patriarhiilor din Răsărit, care și ele, în felul lor, aveau mari așteptări de la conciliul ecumenic.

Referitor la patriarhiile grecești, amintim faptul că, adeseori,

patriarhii își însușiră toată puterea mitropoliților, așa că mitropoliții aveau numai întâietate față de episcopi, iar toate drepturile lor anterioare le exercita patriarhul, și ei deveniseră acum simplu locțiitorii lui; tot așa și sinoadele mitropolitane încetară și funcționau numai sinoadele patriarhale. Puterea patriarhului domina în practică Biserica așa de mult, că s-a căutat a acomoda și teoria cu această practică. De aici s-a format în cercurile patriarhiste următoarea teorie: Succesorii proprii ai Apostolilor sunt numai patriarhii, iar mitropoliții și episcopii nu sunt decât vicarii lor, pe când în perioada anterioară exista în aceleași cercuri numai teoria conform căreia *cei cinci patriarhi sunt cele cinci simțuri ale Bisericii*⁶⁵.

⁶² Cf. *Ibid.*, p. 329.

⁶³ Cf. *Ibid.*, nota nr.3, p. 329. După toate indiciile, armata otomană fusese ajutată de navele genovezilor, astfel au ajuns pe corăbii, prin Marea Neagră, mult mai curând decât dacă s-ar fi deplasat pe uscat.

⁶⁴ Cf. *Ibid.*, p. 329.

⁶⁵ E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit., p. 32-33.

De asemenea, soarta Patriarhiilor din Alexandria, Antiohia și Ierusalim era deosebit de grea, aceste sedii patriarhale trecând inițial sub puterile musulmane, apoi sub presiunile statelor cruciate, ajungând ca patriarhii fie să trăiască în Constantinopol, fie să își mute sediul, în localități mai ferite din calea războaielor. Patriarhul de Alexandria, încă din anul 995 și-a mutat reședința la Cairo, noua capitală a Egiptului⁶⁶, iar patriarhul Antiohiei, după anul 1268, când Saracinii aproape că au dărâmat cetatea sa de scaun, s-a mutat în Damasc⁶⁷.

Ektesis, zisă a lui Andronic II (1282-1328), îi atribuie patriarhiei de Constantinopol 112 mitropolii și o singură arhiepiscopie autocefală, iar o *taxis* de la începutul sec. al XV-lea, 78 eparhii (în această listă figurează și episcopii din afara granițelor imperiului). Un document din 1437 vorbește de 67 mitropolii: 8 pe teritoriul imperial, 7 în Peloponez și în Grecia, 47 sub dominație otomană, iar restul în exterior (în Țările Române, Rusia, Caucaz etc.)⁶⁸.

Patriarhia de Alexandria, mult timp cea mai puternică dintre patriarhiile din Răsărit, în jurul anului 650 avea în subordine 10 mitropoliți și 101 episcopi. Patriarhul de Alexandria, la acea vreme, era socotit a fi cel mai mare proprietar din Egipt, posedând chiar o flotă comercială. Din beneficiile de pe urma acestor proprietăți, patriarhia de Alexandria hrănea mii de nevoiași alexandrini. Ulterior, ocupațiile străine vor afecta viața religioasă a acestui patriarhat. Totuși sub sultanii din Egipt situația creștinilor (coptilor) era mai acceptabilă decât în patriarhiile de Antiohia și Ierusalim. Unii din titularii alexandrini rezidau însă la Constantinopol⁶⁹.

Patriarhia de Antiohia, își avea sediul inițial în Antiohia (/Antakya), pe teritoriul Turciei de astăzi. După conciliul de la Efes din 431, controversa monofizită a dus la o ruptură în interiorul Bisericii Antiohiei, care Biserica tocmai fusese ridicată la rangul de Patriarhie, chiar în cursul desfășurării acestui sinod. Cei care au urmat învățăturile monofizite, s-au rupt de comuniunea catolică, formând o Biserică siriacă, cunoscută apoi și sub numele de „iacobită”, după Iacob Baradeu, unul dintre episcopii monofiziți cunoscut pentru intensă activitate misionară în zonă⁷⁰. Acești „iacobiți” vor reveni la deplina comuniune cu Scaunul Apostolic al Romei în anul 1442, prin strădaniile aceluiași sinod de la Ferrara-Florența, ce se va continua și la Roma⁷¹. Deci, alături de acești „iacobiți”, considerați a fi monofiziți, mai exista și o comunitate ne-monofizită, care accepta

⁶⁶ Egiptul a intrat sub ocupația arabă în anul 639, și, după o scurtă revenire în sfera de influență bizantină, a rămas sub dominația Omeizilor (650-750), a Abasizilor (750-952), a Fatimizilor (969-1171), a Aiubizilor (1169-1250), iar în vremea Paleologilor Egiptul se afla sub stăpânirea Mamelucilor (1251-1517). Cf. C. CANNUYER, *I Copti*, Libreria Editrice Vaticana, Vatican 1994, p. 43-50.

⁶⁷ Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit., p. 35-36.

⁶⁸ V.V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, II, Ed. Învierea, Timișoara 2000, p. 118.

⁶⁹ Cf. *Ibid.*, p. 118-119.

⁷⁰ În acțiunea împăratului Iustinian împotriva ereziilor, Antiohia a avut de suferit cel mai mult. Cu timpul s-a ajuns la confruntarea celor două așezăminte: ortodox (melkit) și cel iacobit, fiecare avându-și propriul patriarh. În vremea Comnenilor, patriarhia Antiohiei cuprindea 14 mitropolii, 12 arhiepiscopii și 127 episcopi. Cf. *Ibid.*, p. 119.

⁷¹ Decretul de unire cu iacobii *Cantate Domino*, va fi proclamat solemn la data de 4 februarie 1442.

hotărârile de la Calcedon, formată în primul rând din greci sau alte populații locale elenizate, care, desigur, se considerau unicii moștenitori legitimi ai Patriarhatului Antiohiei.

Odată cu slăbirea și fărâmițarea Imperiului Bizantin, s-au format și noi centre de cultură religioasă, cu pretenții de rivalitate serioasă față de Constantinopol, ajungându-se chiar la declararea autocefaliilor față de Constantinopol (Biserica Iviriei sau a Georgiei) și chiar a unor noi patriarhate⁷², cum ar fi Patriarhia româno-bulgară de la Târnovo (1235-1393)⁷³, desprinsă din jurisdicția Ohridei⁷⁴, precum și Patriarhia sârbească de la Peci (Ipek),⁷⁵ considerată a fi succesoarea arhiepiscopiei Justiniana Prima întemeiată de împăratul Iustinian și a arhiepiscopiei de Ohrida⁷⁶.

Aceste patriarii semețe vor fi, adeseori, greu tolerate de către Patriarhia de la Constantinopol, care le va considera uzurpatoare a propriei autorități, și va încerca să le coboare la dimensiunea unor mitropolii, acestea, la rândul lor, reintrate sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol.

Mai amintim faptul că Isidor, ultimul mitropolit grec de la Moscova, a fost consacrat la Constantinopol chiar de către patriarhul Iosif al II-lea, în anul 1436: lui i s-a recunoscut jurisdicția și asupra Lituaniei. El va semna Documentul de unire de la Florența însă, revenit în provincia sa metropolitană, a fost arestat la Moscova în martie 1441 și expulzat la scurtă vreme după acest episod. Moscova v-a ajunge să aleagă un candidat rus, pe Iona, pentru scaunul metropolitan, pentru a răspunde pretențiilor marelui duce Vasile al II-lea. Câțiva ani mai târziu, Cazimir Jagelon, rege al Poloniei și mare duce al Lituaniei, va crea, cu acordul papei, o provincie metropolitană la Kiev, pentru credincioșii de rit bizantin din cuprinsul hotarelor sale. Astfel, la 3 septembrie 1458, în timpul papei Pius al II-lea, s-a creat această a doua mitropolie a rușilor. Urmașii mitropolitului Iona de la Moscova vor renunța la folosirea titlului de mitropolit de Kiev⁷⁷.

⁷² Cf. I.I. NISTOR, „Legăturile cu Ohrida și Exarhatul plaiurilor”, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, Seria III, Tomul XXVII, MEM.* 6, p. 1-26.

⁷³ Cf. A.L. TĂUTU, *Devotamentul lui Ioniță Asan către Scaunul Apostolic al Romei, Extras din „Buna Vestire”, nr. 1*, Ed. Pontificia Universită Gregoriana, Roma, 1966, p. 1-19: înainte de a ajunge să fie proclamată drept Patriarhie, episcopia, și apoi arhiepiscopia de la Târnovo avusese și perioade de refacere a comuniunii cu Biserica Romei, sub dinastia Asăneștilor. În anul 1393, Țaratul de Târnovo căzând sub turci, Eftimie, ultimul patriarh de aici a fost trimis în exil în Bulgaria de sud, unde a și murit în anul 1400. Astfel a dispărut Patriarhia de Târnovo, în locul ei rămânând o simplă mitropolie, sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1991², p. 209. În timpul sinodului de la Ferrara-Florența, mitropolitul de Târnovo va face parte din delegația bizantină, semnând decretul de unire.

⁷⁴ După înființarea Arhiepiscopiei de Târnovo, odată cu întemeierea statului Asăneștilor, Ohrida va rămâne abia cu cinci episcopii grecești, la care se vor adăuga alte cinci episcopii noi. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 208.

⁷⁵ Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 36-39.

⁷⁶ Cf. E. BĂBUȘ, „Arhiepiscopia de Ohrida și Arhiepiscopia Justiniana Prima”, în *Bizanțul între Occidentul creștin și Orientul islamic*, Ed. Sophia, București 2006, p. 99-100.

⁷⁷ Cf. AAVV, „Les Églises Russes”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 258.

Dorind să refacă alianțe puternice cu sârbii, în anul 1436 - așa cum ne mărturisește istoricul bizantin Ducas - împăratul Ioan Paleologul i-a oferit lui Gheorghe Brancovici (1427-1456), conducătorului Serbiei, titlul de *despot* însă imediat după acest episod despotul Serbiei, pentru a rămâne în bune relații cu sultanul Murad al II-lea, i-a trimis sultanului drept soție pe Maria, fiica sa. Totuși, în anul 1439, la începutul primăverii, Murad al II-lea a atacat Serbia - așa cum în vara lui 1438, același Murad, trecând prin Muntenia și însoțit de Vlad Dracul, a atacat Transilvania⁷⁸. Expediția lui Murad în Serbia, în anul 1439, a dus la prinderea unui fiu al despotului, pe care l-a dus în Adrianopole, unde se afla și un alt fiu al despotului Serbiei, ambii fiind trimiși în exil la Amasia, o cetate din răsăritul Imperiului Otoman, unde cei doi fii ai despotului sunt orbiți, după îndemnul unui sfetnic al sultanului⁷⁹.

Despoții sârbi vor primi numeroase posesiuni între hotarele Ungariei, fiind semnalată și o importantă prezență sârbă în cuprinsul Transilvaniei, ce a determinat, mai târziu ca aceste teritorii să poată adăposti sârbi ce se retrăgeau din fața cuceririlor otomane și, venind spre Ungaria, aduceau cu ei și ierarhi sârbi de rit bizantin - și alți clerici ce însoțeau aceste grupuri de emigranți - ierarhi pe care îi vom reîntâlni prin pricinpatele valahe și în perioada pe care o cercetăm în această lucrare. În întâlnirea cu acest val de sârbi, se va consolida ritul bizantin, evident, sub flamură unionistă, și printre românii aflați în hotarele Ungariei, mai ales în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Ca să înțelegem mai bine lucrarea postconciliară, este bine să revenim, întrucâtva, și asupra situației anterioare - în efervescența pregătirilor și a desfășurării conciliului de la Ferrara-Florența - și să menționăm câteva personaje, pe care la vom reîntâlni apoi, uneori chiar în prima linie a acțiunii de consolidare a unirii florentine.

Reamintim, așadar, câteceva din interesanta atmosfera preconciliară, mai ales cu privire la răsăriteni și la zona principatelor valahilor. Împăratul Ioan al VIII-lea îi informase pe ceilalți patriarhi și mitropoliți și episcopi să fie pregătiți pentru participarea la un apropiat conciliu ecumenic. Trimiterea mesagerilor a fost finanțată de către Ioan de Ragusa⁸⁰, împreună cu darurile care trebuiau să fie oferite episcopilor convocați, daruri a căror sens Ioan de Ragusa nu l-a înțeles pe

⁷⁸ Insuccesul expediției din Transilvania, a făcut ca sultanul să ceară garanții suplimentare de credincioși lui Vlad Dracul, care își trimite doi fii - pe viitorii domni Vlad Țepeș și pe Radu cel Frumos - sultanului, iar sultanul îi va ține pe acești fii ai lui Vlad Dracul în cetatea Nimfeon, sub pază. Cf. DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, Ed. Academiei R.P.R., București 1958, p. 258-262.

⁷⁹ Cf. *Ibid.*, p. 256-262.

⁸⁰ Pentru Moldova s-a trimis știrea prin mitropolitul care de curând a plecat în acele locuri. Împăratul a scris mitropolitului încă o scrisoare mai târziu, de asemenea și prințului Moldovei. Astfel se va prezenta mitropolitul, cu boierul Neagoie și cu protopopul Constantin, iar la 3 octombrie 1437 vor pleca din Constantinopol pe corăbii spre Italia, împreună cu delegația bizantină. Cf. S. SYROPULOS, *Les «Mémoires»*, notele 11-13, p. 163.

de-a-ntregul: aceasta este datina răsăriteană, spuneau grecii⁸¹. La 1 martie 1437, mesagerul care fusese trimis celorlalți patriarhi răsăriteni, se întorcea la Constantinopol anunțând că patriarhii nu puteau să participe personal la acest sinod, din cauza turcilor, însă trimiteau scrisori de procură. Astfel, pentru patriarhia de Alexandria, erau împuterniciți Anton de Heraclea și Marcu Eugenicul, pe atunci un simplu călugăr; pentru patriarhia Antiohiei erau împuterniciți Ioasaf de Efes și Grigorie, duhovnicul împăratului⁸²; pentru patriarhia de Ierusalim erau împuterniciți Dionisie, viitorul mitropolit de Sardis, și Isidor, viitorul mitropolit al Kievului și al întregii Rusii, ambii fiind încă doar călugări. Aceste procuri l-au deranjat pe patriarhul de Constantinopol, care nu fusese consultat, însă scrisorile limitau procurile, însărcinându-i pe reprezentanții acestor patriarhii să își dea adeziunea doar asupra acelor hotărâri ce erau conforme Scripturii, sinoadelor și părinților greci, fără posibilitate de schimbare⁸³.

Ioan de Ragusa fusese de părere că aceste limitări închideau posibilitatea unei discuții rodnice și a unei rezoluții acceptabile pentru ambele părți⁸⁴, și a insistat pe lângă împărat pentru ca acele scrisori să fie schimbate. În 3 aprilie împăratul a acceptat și l-a trimis pe călugărul Teodosiu Antioh, iarăși pe cheltuiala lui Ioan de Ragusa, cu o ciornă aprobată chiar de Ioan de Ragusa, pe care patriarhii trebuiau să o copieze și să o semneze⁸⁵.

Între timp împăratul a instituit o comisie de pregătire⁸⁶ pentru viitoarele discuții și l-a însărcinat pe Marcu Eugenicul și pe Georgios Scholarios să studieze în mod deosebit operele lui Nil Cabasilas (+1361)⁸⁷ și să adune cărți. Tot pentru a aduna cărți, a fost trimis călugărul Atanasie la muntele Athos. Acesta s-a întors fără cărțile sperate, însă a adus cu sine pe alți doi călugări: pe Moise,

⁸¹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 88.

⁸² Grigorie Mammas (/Gregorius Mammas), a avut funcția de *protosyncellus et penitentiarius patriarchae Constantinopolitani*, apoi va primi împuternicirea de a-l reprezenta pe patriarhul de Alexandria la sinodul de la Ferrara-Florența. Va ajunge și patriarh de Constantinopol și se va muta la Domnul în anul 1459. Cf. B. SCHULTZE, „Introductio”, în *Fantinus Vallaresso – Liber de ordine generalium conciliorum et unione florentina*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.2, Ed. P.I.O., Roma 1944, p. LV.

⁸³ Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, p. 165. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 90.

⁸⁴ Ioan de Ragusa, la Basel, în 1432, ținuse un discurs despre *Divinissimae eucharistiae*, răspunzând lui Iohan de Rokasana, ambasador al Boemiei, care, la rândul său ținuse un discurs pe această temă, probabil favorabil ideilor husite. Cf. MANSI, XXX, p. 337. Așadar, Ioan de Ragusa, dorea ca și grecii să își poată prezenta tezele într-un sinod ecumenic, unde, la rândul lor, puteau să primească răspuns din partea teologilor apuseni, bine pregătiți pentru susținerea unor asemenea teme.

⁸⁵ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 90-91.

⁸⁶ Din comisie făceau parte mitropolitul de Efes, mitropolitul de Heraclea, stavroforii Sfintei Sofia, Grigorie duhovnicul împăratului, și ieromonahul Marcu Eugenicul, demnitarul ce purta titlul de *mesazon*, Scholarios – ce era pe atunci secretar al împăratului - și Kritopulos. Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, p. 168-169.

⁸⁷ Nil Cabasilas a fost arhiepiscop al Tesalonicului, ajuns în scaunul acesta după moartea lui Grigorie Palama (+1360). Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 304.

egumenul Marii Lavre și pe Dorotei de la Vatopedion, drept reprezentanți ai tuturor *aghiorților*⁸⁸. În această perioadă a murit mitropolitul Ioasaf al Efesului și a fost ridicat la treapta arhieriei pentru scaunul mitropolitan al Efesului Marcu Eugenicul, în timp ce Isidor a fost, la rândul său ridicat la treapta arhieriei pentru scaunul mitropolitan al Kievului și a întregii Rusii⁸⁹.

La sfârșitul lunii mai 1437, când s-a atins termenul stabilit prin acordurile anterioare și când navele sinodului de la Basel ar fi trebuit să ajungă la Constantinopol, acestea încă nu se zăreau. Abia la 3 septembrie a ajuns o navă ușoară aducând cu sine pe trei reprezentanți ai papei, pe episcopii de Corone (Garatoni, ce fusese numit episcop la 27 februarie 1437), Digne și Oporto, care afirmau că îi reprezintă și pe papă și sinodul, zicând că din partea sinodului nu vor fi trimise nave, așadar se puteau folosi doar de cele trei corăbii – *tres grossae galeae*, trimise de papa, care au și ajuns la câteva zile după sosirea acestora, însoțite de arhiepiscopul de Taranto și de Nicolae Cusanul⁹⁰. Dar apoi a ajuns știrea că sosesc și navele trimise de sinodul de la Basel⁹¹.

Cum se ajunsese la această situație? Papa Eugen a plecat de la Florența, la 18 aprilie 1437, îndreptându-se spre Bologna, unde a și ajuns la 22 aprilie, împreună cu opt cardinali, la scurtă vreme acestui grup i se vor alătura încă alți patru cardinali. Aici, la Bologna, vor veni mesagerii – Pierre, arhiepiscop de Digne, Antonio de Oporto și Nicola da Cusa - trimiși de către *sanior pars*, grupul minoritar de la Basel, care vor expune cele întâmplate la Basel⁹².

Stabilirea concretă a locului în care urma să se desfășoare conciliul, a fost lăsată deoparte pentru moment, locul respectiv urmând a fi stabilit doar după sosirea episcopilor bizantini în Italia. Deja papa comandase construirea a două galere venețiene, iar la 6 iulie l-a numit căpitan general pe

⁸⁸ Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, p. 171.

⁸⁹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 91.

⁹⁰ Cf. G. HOFMANN, *Andreas de Santacroce, advocatus consistorialis - Acta Latina Concilii Florentini*, Ed. P.I.O., Roma 1955, p. 23.

Nicolaus de Cusa, *Magistru în decrete*, va fi ridicat la cinstea de cardinal de către urmașul papei Eugen al IV-lea, papa Nicolae al V-lea, la data 20 decembrie 1448, primind titlul de *San Pietro in vincoli* (/Sfântul Petru în lanțuri). Cf. C. EUBEL, „Nicolaus V – S.R.E. cardinales ab ipso creati”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 10-11.

⁹¹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 91-92.

Chalcocondil, amintește în cronica sa episodul sosirii la Constantinopol a două delegații apusene, fiecare cu *triremele* lor, insistând fiecare delegație ca sinodul de „înlăturare a controverselor” dintre Răsărit și Apus să fie ținut în altă parte, anticipând episodul alegerii antipapei:

Germanii s-au întâmplat atuncia să fie în orașul Basel în divergență de păreri cu arhiereul Eugeniu și, după ce au făcut un sinod și au dezbătut împreună, îl scot din scaun și pun ei arhiereu cu numele Felix, un bărbat din cei mai distinși la ei. Aceștia amândoi, echipând *trireme*, au trimis fiecare după împăratul Bizanțului Ioan să vină la ei, fiecare din amândoi cerând ca sinodul să se facă la el și să se înlăture controversesele, luând hotărâri de comun acord. Când însă au venit *trireme* de la amândoi arhieriei, solia de la sinodul din Basel a trimis-o înapoi cu vorbe bune, spunând că el cu romanii s-a legat mai înainte și cu venețienii și cu alții din Italia, când îl chemau să vină acolo; și luând pe arhieriei Bizanțului și pe învățații elinilor, a plecat pe mare la Italia. L. CHALCOCONDIL, *Expuneri istorice – Creșterea puterii turcești – Căderea împărăției bizantine*, Ed. Academiei R.P.R., București 1958, p. 173-174.

⁹² Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 92.

nepotul său, Antonio Condulmaro⁹³, având misiunea de a-i transporta la Constantinopol pe cei trei ambasadori de la Basel, pe ambasadorii bizantini Manuil Bullotes și Ioan Disipatos – acesta fiind numit de către papă *familiar* al său și *scutier*, oferindu-i-se o pensie de 1.000 de florini anual⁹⁴ - și pe alți doi reprezentanți ai papei: Marcu, arhiepiscop de Tarentasie, numit nunțiu apostolic și *legat a latere*, precum și Cristofor Garatone, episcop de Corone, numit și el *nunțiu apostolic*⁹⁵.

La 15 septembrie, episcopii Marcu și Cristofor, *nunții papali*, au fost primiți în audiență la împărat și au prezentat demersurile anterioare, în numele conciliului și al papei, garantând că partea apuseană poate executa toate condițiile amintite în acordurile anterioare, invitând împăratul să pună în aplicare, la rândul său, partea ce îi revenea din aceste acorduri. În ziua următoare, o expunere asemănătoare va fi făcută în fața patriarhului de Constantinopol și a curiei sale, în catedrala Sfânta Sofia, oferindu-se trei săptămâni de pregătire pentru delegația bizantină. Între timp, la 24 septembrie, a sosit și Marcu, arhiepiscopul de Tarentasie, împreună cu Nicola da Cusa, cu trei nave grele și mercenarii arcași, aducând cu ei și pe despotul Constantin, îmbarcat de la Caristos, ce venea la Constantinopol cu secretarul său Sphrantzes⁹⁶.

În ceea ce privește acțiunea aripii majoritare a sinodului de la Basel, care tot mai mult se adâncea într-o perspectivă anti-papală, în demersurile dialogului cu grecii, își vor trimite și ei spre Constantinopol o delegație și nave, sperând să îi convingă pe greci să ajungă la Basel ori în vreo altă localitate agreată de ei. Astfel, la 3 octombrie va ajunge la Constantinopol o flotă trimisă de cei de la Basel fără acordul papei, însoțită de episcopii de Viseu și de Losanna, precum și de reprezentanți ai regelui Franței și a ducelui de Savoia⁹⁷.

Ioan de Ragusa, s-a străduit să evite disputele dintre reprezentanții papei și reprezentanții sinodului de la Basel, solicitând și ajutorul împăratului spre a împiedica izbucnirea vreunui conflict armat între cele două delegații. Astfel s-a convenit ca delegații papei să adreseze un apel formal noilor veniți ca relațiile dintre delegațiile apusene să rămână bune⁹⁸.

⁹³ G. HOFMANN, *E.P.*, I, doc. 76, p. 76-77.

⁹⁴ G. *Ibid.*, doc. 81, p. 80-81.

⁹⁵ G. *Ibid.*, doc. 83, p. 82-83. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 93-94.

⁹⁶ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 95.

Sphrantzes, amintind episodul acesta, își aducea aminte că, de fapt atât el cât și despotul Constantin, stăpânul său, îl întâlniseră pe Marcu, acum arhiepiscop de Tarentasie, deja cu câțiva ani mai devreme, când fii împăratului Manuil au încercat să cucerească Patrasul, de la Venețieni, iar pe atunci Marcu era canonic la Patras: „La 5 septembrie (69)46 trecurăm pe uscat de la Patras la Eurip, eu adică și cu domnul meu, și de la Caristos, castelul Euripului, ne-am urcat într-o corabie venețiană. În această corabie se afla și Marcu, canonicul de odinioară din Patras, când am plecat împotriva ei; papa Eugheniu, rudă cu dânsul, îl făcuse *legat* (/ gr. *apocrisarios*) și l-a trimis în solie la împăratul. Și la 24 din aceeași lună septembrie am ajuns cu bine la Constantinopol.” G. SPHRANTZES, *Memorii* (1401-1477), ed. V. Grecu, Ed. Academiei R.S.R., București 1966, p. 57.

⁹⁷ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 95.

⁹⁸ Cf. *Ibid.*, p. 95.

Evident, delegații conciliului de la Basel nu au fost mulțumiți cu această soluție, și dându-și seama că toate argumentele lor în favoarea majorității de la Basel nu convingeau partea răsăriteană, au cerut restituirea celor 8.000 de ducați oferiți de conciliu împăratului, prin Ioan de Ragusa, pentru pregătirile de călătorie ale delegației bizantine.

La data de 1 noiembrie, episcopul de Viseu și cel de Lausanne, reprezentanți ai majorității de la Basel⁹⁹, se întorceau spre Apus, ajungând la Chios la 8 noiembrie. De aici ei vor pleca doar la 22 noiembrie, la bordul unei nave genoveze, deoarece navele lor fuseseră confiscate de către localnicii din Chios spre a se apăra de un iminent atac al piraților asupra acestei insule¹⁰⁰. În sfârșit, la 19 ianuarie 1438 ajungeau la Basel, restituind între timp cei 23.000 de ducați dezamăgiților cetățeni din Avignon¹⁰¹.

Era de așteptat ca dintre cele două flote apusene, grecii să o prefere pe cea a papei. Deși grecii nu erau străini de teoria conciliară latină, ei nu aveau nici un dubiu că singurul conducător al Bisericii apusene era doar papa; tratativele cu Apusul se țineau, conform tradiției celei din vechime, cu papa; pontiful roman, Eugen al IV-lea, a mai promis și punerea în aplicare a acordului stabilit la Basel, care în esență era identic cu cel stabilit între greci și papa Martin al V-lea¹⁰².

Din prezența acestor importanți reprezentanți ai Bisericii Apusene în zonele răsăritene - între care nu putem să ignorăm lucrarea marelui teolog Ioan de Ragusa – ne dăm seama de interesul Romei ca acest conciliu să se întrunească și să proclame împăcarea așteptată de atâta timp, asumându-și, evident, și previzibila îndatorire de a ocroti pe creștinii răsăriteni aflați în imediata apropiere a talazurilor otomane.

În iunie, așadar, au început discuțiile teologice¹⁰³. Totuși, ar fi de menționat faptul că numeroși arhiepiscopi participanți la lucrările sinodale, atât la Ferrara cât și la Florența, erau totodată și reprezentanți ai prinților și regilor din regiunile unde ei își aveau reședințele episcopale. De asemenea, alături de casa de Anjou și ducatul Burgundiei, cronicile menționează și reprezentanți ai

⁹⁹ Louis Amaral de Viseu din Portugalia și Louis de Lausanne, primul dintre ei fiind și șeful acestei ambasade a sinodului de la Basel. Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, nota 4, p. 178.

¹⁰⁰ Cf. *Ibid.*, nota 6, p. 183.

¹⁰¹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 97.

¹⁰² Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 99.

¹⁰³ Cf. H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, *Tra Medioevo e Rinascimento. Avignone – Conciliarismo – Tentativi di riforma. (XIV-XVI secolo)*, Ed. Jaca Book, Milano 1988⁴, p. 231. Cf. E. DUMEA, *Istoria Bisericii*, II, Ed. I.T.R.C. Iași, Iași 2000, p. 38.

lui Ioan al II-lea, rege de Castilia și León, marchizul de Ferrara¹⁰⁴, reprezentanți de seamă din Florența¹⁰⁵ etc. care sunt alături de papa Eugen al IV-lea în momentele solemne ale intrării acestuia în Ferrara și Florența, precum și bunele raporturi existente între papă și Veneția sau Genova, regiuni de unde sunt semnalați numeroși ierarhi și teologi ce s-au evidențiat în cursul desfășurării sinodului.

Din Marsilia, la 20 ianuarie 1438, Renato de Anjou a trimis la sinodul condus de papa Eugen al IV-lea o ambasadă din cinci persoane, condusă de Bernard de Chaston episcop de Orange, care a fost primită solemn în sinod, la 1 aprilie în același an¹⁰⁶.

Filip cel Bun, ducele de Bourbon, a trimis și el o ambasadă alcătuită din trei episcopi, un abate și alți patru clerici, care și-au făcut intrarea solemnă în Ferrara la 27 noiembrie 1438¹⁰⁷.

Regele Angliei, Henric al VI-lea, susținea și el cauza papei despre care vorbea ca fiind *indubitatum Christi vicarium*, și îi îndemna pe părinții de la Basel să înceteze ostilitățile împotriva papei și să pornească spre Ferrara unde trebuia să aibă loc întâlnirea cu grecii. Anglia nu a avut o reprezentanță specială la Ferrara și Florența, înafara episcopilor și teologilor de pe cuprinsul acestui regat ce participau la lucrări. Totuși mesagerii purtau constant referate despre desfășurarea lucrărilor sinodale și primeau, la rândul lor încurajări din partea regelui Angliei, care, dealtfel promitea că va trimite o ambasadă solemnă spre Ferrara.¹⁰⁸

Carol al VII-lea regele Franței, inițial s-a situat pe poziții net contrare papei, căci spera într-o eventualitate a întrunirii sinodului la Avignon, și, în consecință, a interzis supușilor săi să se deplaseze la Ferrara, declarându-se deschis în favoarea celor de la Basel, pe care îi încuraja să continue acțiunile lor cu mai mare îndrăzneală împotriva sinodului de la Ferrara. Totuși, în fața pericolului apariției unei noi schisme, Carol a început să își schimbe atitudinea, rugându-i pe părinții de la Basel să întrerupă procedurile, deja inițiate, de suspendare a papei Eugen al IV-lea¹⁰⁹.

Reprezentanții Castiliei, de regulă, susțineau acțiunile regelui Franței, iar prinții electori din Germania s-au declarat, la rândul lor, neutri între papă și sinodul de la Basel¹¹⁰, cel puțin până când s-a cunoscut noul împărat al Sfântului Imperiu Roman. După alegerea lui Albert, ducele de Austria,

¹⁰⁴ La 24 ianuarie 1438 papa Eugen va intra solemn în Ferrara, călare, având în flancurile sale pe reprezentantul regelui Ioan al II-lea de Castilia și León și pe însuși marchizul de Ferrara în cealaltă parte. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 114.

¹⁰⁵ Piero Guicciardini, era ambasadorul florentin alături de papa aflat la Bologna, la 30 mai 137, când papa accepta decretul sinodului de la Basel, de transferare a lucrărilor la Florența, Udine sau vreun alt oraș italian. Cf. C. BIANCA, „I cardinali al Concilio di Firenze”, în *Firenze e il Concilio del 1439*, I, ed. P. Viti, Ed. Leo S. Olschki, Firenze 1994, p. 168.

¹⁰⁶ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 155.

¹⁰⁷ Cf. *Ibid.*, p. 155-156.

¹⁰⁸ Cf. *Ibid.*, p. 156-158.

¹⁰⁹ Cf. *Ibid.*, p. 158-161.

¹¹⁰ Neutralitatea prinților electori a fost declarată în dieta din Frankfurt, din 17 martie 1438. Cf. *Ibid.*, p. 220.

drept împărat, papa l-a felicitat la scurtă vreme. Electorii germani au trimis la Basel patru delegați, dar nu au reușit să oprească acțiunile acelora împotriva papei, deși chiar și delegații din partea Aragonului și cei ai ducelui de Milano, au părăsit ședința din 28 aprilie 1438, alături de reprezentanții Castiliei, dându-și seama că procedurile de suspendare a papei, propuse la Basel, întreceau limitele și se îndreptau spre schismă¹¹¹.

La 2 decembrie 1438 au ajuns la Ferrara ambasadele împăratului Albert și altor prinți germani, care, prezentând actele de împuternicire din partea superiorilor lor, declarau deschis că acest sinod era un sinod ecumenic legitim întrunit. Împăratul Albert confirma protecția sa asupra sinodului și validitatea permiselor de liberă trecere¹¹².

Conducătorii Aragonului și ai Milanului rămâneau însă în conflict deschis cu papa, nu atât din motive religioase, cât pentru împlinirea unor scopuri politice. Aragonul dorea să primească și conducerea de la Napoli, pe care papa o acordase lui Renato de Anjou. Ducele Filippo Maria Visconti din Milano prefera ca situația din Italia septentrională să rămână instabilă, astfel încercând să anexeze noi teritorii. Cu toate acestea, însuși ducele de Milano insista la Basel ca papa să nu fie depus, iar în cazul alegerii unui alt papă până când Eugen al IV-lea mai trăia, ducele afirma că nu ar fi recunoscut o asemenea făcătură ca fiind legitimă, nu i-ar fi dat ascultare și i-ar fi tratat pe susținătorii unui asemenea demers ca pe dușmanii lui Dumnezeu și ai Bisericii¹¹³.

Delegația rușilor, avându-l în frunte pe Isidor de Kiev, ajungând după sesiunea inaugurală, va semnala prezența - în data de 8 octombrie 1438 - a paisprezece delegați ruși. Între delegații laici menționați de o cronică rusă se afla, în timpul sesiunilor solemne, boierul rus Toma din Tver, alături de Neagoe din Moldo-Valahia, Ioan din Iveria (/Georgia), marele Logariastes din Trapezunt, iar din cronică lui Siropulos apar menționați Macroducas și Menonos, reprezentanți ai despotului Teodor din Moreea¹¹⁴.

¹¹¹ Cf. *Ibid.*, p. 162.

¹¹² Cf. *Ibid.*, p. 164.

¹¹³ Cf. *Ibid.*, p. 165-166.

¹¹⁴ J.D. Mansi menționează o cronică ce amintește că la Ferrara, în sesiunea solemnă a deschiderii sinodului „erant etiam ex Iberia metropolita unus”, fără însă a-i menționa numele. *MANSI XXXI*, 1, p. 476.

Din Trapezunt, alături de marele *Logariastes* mai erau încă patru delegați, de asemenea, și delegatul din Iveria (/Iberia /Georgia) mai avea un tovarăș și alți patru membri în delegația lor, așa cum se înțelege și din documentele papale care indică plățile făcute acestor delegați pentru hrană, locuință, transport etc. Despre Menos și Macroducas a vorbit și cronicarul Siropulos, cap. IX, paragraful II. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 168.

Faptul că Trapezuntul se bucura la acea vreme de o apreciere deosebită din partea împăratului Ioan al VIII-lea, se datora, între altele, și faptului că la acea vreme Ioan al VIII-lea Paleologul era căsătorit cu Maria Comnena, fiica împăratului de Trapezunt. Cf. V. GRUMEL, *La cronologie*, Ed. Presses Universitaires de France, Paris 1958, p. 366.

Pe plan ierarhic bisericesc, la sinodul de la Ferrara-Florența, mitropolitul de Trapezunt se află în rangul cel mai înalt, după patriarh - și după reprezentanții patriarhiilor grecești din Răsărit - căci la acea vreme deținea rangul de Cezareea Capadociei. Asupra rangurilor bizantine vom mai reveni când vom face prezentarea ierarhilor răsăriteni din Muntenia și Moldova.

Între acești ambasadori, răspunzând apelurilor papale, ar mai fi de menționat ambasadorul Veneției: Giovanni Michel; Anglia își avea agentul ei, pe Andrew Holes; Franța avea la sinod un *procurator*, pe Nicolas Coeur – dar și alți prinți sau orașe-stat erau reprezentate într-un anume fel, chiar dacă nu aveau delegați oficiali permanenți. Toți aveau legături cu membrii curiei romane și erau interesați de reușita sinodului¹¹⁵.

S-a convenit între papă, împărat și patriarhul de Constantinopol - încă înainte de această ceremonie oficială a deschiderii lucrărilor sinodului - o amânare a altor ședințe solemne, pentru o perioadă de patru luni, timp în care să se mai clarifice temele de discuție, dar, mai ales, să se mai aștepte sosirea și a altor delegații din partea principilor apuseni¹¹⁶. Când încă mai era așteptată și amintita delegația bizantino-slavă din părțile Rusiei¹¹⁷.

Până la sfârșitul lunii aprilie, Dionisie, mitropolitul de Sardis, reprezentantul Patriarhiei de Ierusalim, a trecut la Domnul¹¹⁸, însă înainte de a muri a transmis împuternicirea de a reprezenta Patriarhia de Ierusalim unui alt mitropolit, Dositei din Monembasia¹¹⁹.

Pe la jumătatea lunii august, așadar, la Ferrara ajungea delegația rusă, având în frunte pe mitropolitul Isidor de Kiev. Alături de el mai era episcopul Avrami de Suzdal, arhimandritul Vassian, preotul Simeon, o duzină de preoți, diaconi și călugări. Alături de delegația clericală, se afla și boierul Toma din Tver, alți boieri și alți oficiali, într-o delegație solemnă ce avea „o sută de cai”¹²⁰.

1.2 Florența: gazda ideală a conciliului

Pe fondul pericolului îmbolnăvirii de ciumă, după 11 sesiuni sinodale avute la Ferrara¹²¹, dar și pentru o mai bună stabilitate financiară, sinodul s-a mutat la Florența¹²², *civitatem liberam, securam*,

¹¹⁵ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 168.

¹¹⁶ Cf. *Ibid.*, p. 132.

¹¹⁷ Delegația rusă va ajunge la sinod în cursul verii, în luna august: „Cum magno equitum apparatu ex Polonie partibus magnis cum sumptibus per terram venit, de mense augusti Ferrariam ingressus est.” G. HOFMANN, *Andreas de Santacroce, advocatus consistorialis - Acta Latina Concilii Florentini*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, VI, Ed. P.I.O., Roma 1955, p. 33.

¹¹⁸ Cf. G. HOFMANN, „Introductio”, în *Acta Camerae Apostolicae et Civitatum Venetiarum, Ferrariarum, Florentiae, Ianuae, de Concilio Florentino*, în seria *Concilium Florentinum – Documenta et scriptores*, III.1, Ed. P.I.O., Roma 1950, p. IX.

¹¹⁹ În data de 24 aprilie, Dionisie al Sardisului a fost înmormântat în apropierea bisericii *San Giuliano* din Ferrara. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 132-133.

¹²⁰ Sosirea rușilor a fost prezentată în mai multe documente, fie la data de 15 mai, fie în 18 sau 20 a aceleiași luni. Cf. *Ibid.*, p. 148-149.

¹²¹ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 84.

pacificam et quietam aerisque salubritate laetantem et ad quam comode accedi potest (ridicată la rang metropolitan din anul 1420)¹²³.

În ochii unui bizantin Florența - cu bogăția, organizarea și hotarele sale - era văzută astfel:

Florența, capitala tirenilor, oraș mare și înfloritor și cel mai frumos din orașele Italiei.

Tirenia începe de la orașul Perugia și, la dreapta despărțită de orașul înfloritor Bologna, se întinde până la Luca. Luca și Perugia sunt orașe autonome, având o constituție mult mai democratică. După Veneția, orașul cel mai bogat este Florența, cetățenii ocupându-se atât cu comerțul, cât și cu agricultura. Aceștia parcă-s mai pricepuți decât alții și lucrurile lor sunt mai bune, de orice s-ar apuca locuitorii acestui oraș. Și se guvernează în felul următor: au un consiliu de cinci sute care hotărăște prin vot asupra conducerii treburilor obștești ale orașului și are în seama sa declararea războiului și încheierea păcii și primirea solilor. Și ei sunt asistați de doi bărbați străini, pe care statul îi cheamă și care pronunță sentințele de condamnare. Pe unul și-l pun judecător asupra crimelor de stat, iar pe celălalt să judece celelalte judecăți din oraș privitoare la celelalte ramuri ale administrației orașului. Aceștia însă aduc pe acei bărbați străini, ca nu cumva, cetățenii judecând vreo judecată, să fie părtinitori unei părți. Aleg însă pe marii dregători din fruntea treburilor obștești ale orașului, precum și pe acela care la ei se numește purtătorul steagului, pentru un timp de trei luni la conducere, și în seama acestora sunt date treburile orașului și banii și veniturile (...) ¹²⁴.

Pentru cronicarul anonim din Rusia, lucrul cel mai important din Florența a fost marea catedrală:

Și în acest oraș se înalță o mare biserică de piatră de marmură albă și neagră; și lângă această biserică se ridică un turn cu clopote, tot din marmură de piatră albă, dar măiestria aceasta nu poate fi cuprinsă de mintea noastră; și am urcat noi scările acestui turn și am numărat patru sute cinci zeci de trepte ¹²⁵.

Împăratul de Constantinopol va intra solemn în Florența la 15 februarie ¹²⁶, iar Dimitrie, despotul, va ajunge abia la 4 martie, dată la care ajunseseră deja cei mai mulți dintre delegați ¹²⁷.

Cinci *sesiuni* publice, restul considerate uneori doar *ședințe* mai restrânse. Cf. AAVV, „Concilio ecumenico di Ferrara (1437-1439)”, în *Dizionario dei concili*, II, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1964, p. 59-60.

¹²² „(...) Au venit pe uscat la Ferrara. Și acolo începând lucrările sinodului, a izbucnit la Ferrara o molimă ucigătoare; și ridicându-se de acolo, au venit la Florența. Și în Florența sinodul s-a ținut până la capăt”. DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București 1958, XXXI, p. 264.

¹²³ Cf. AAVV, „Concilio ecumenico di Firenze (1439-1443)”, în *Dizionario dei concili*, II, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1964, p. 63.

¹²⁴ L. CHALCOCONDIL, *Expuneri istorice – Creșterea puterii turcești – Căderea împărăției bizantine*, Ed. Academiei R.P.R., București 1958, p. 175-176.

¹²⁵ ANONIMO RUSSO, *Da Mosca a Firenze nel Quattrocento*, ed. Alda Giambelluca Kossova, Ed. Sallerio, Palermo 1996, p. 44-45.

¹²⁶ Împăratul de Constantinopol a intrat în Florența într-o zi de duminică, la lăsata secului, când în Florența „magnum apparatus fecerant, et hominum ac dominarum ac virorum, ut melius noscis”, însă, la scurtă vreme după discursurile solemne, o ploaie torențială a întrerupt solemnitatea primirii, căutând fiecare să se adăpostească, împăratul a fost condus pe drumul cel mai scurt spre reședința sa, iar când a ajuns acolo, ploaia a încetat. G. HOFMANN, *Andreas de Santacroce, advocatus consistorialis - Acta Latina Concilii Florentini*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, VI, Ed. P.I.O., Roma 1955, p. 134-135.

Manuil al II-lea Paleologul, tatăl împăratului Ioan și al despotului Dimitrie, într-una din călătoriile sale în apus, vizitând unele orașe, a trecut și prin Florența și prin Ferrara, fiind primit cu mari onoruri pretutindeni. Istoricul Duca, amintind acest episod, scrie că Manuil Paleologul, în anul 1399, „s-a urcat în una din corăbiile cele mari și a plecat la Veneția, de la Veneția la Milano, Genua, Florența, Ferrara și, străbătând toată Italia, a plecat la Provensa în Germania (adică Franța); și toți regii și ducii și conții l-au cinstit și l-au încărcat de daruri ca pe un semizeu. Străbătând toată Franța

La Florența, Patriarhul a fost găzduit în palatul Ferrantini (astăzi se numește Marzichi-Lenzi)¹²⁸ din Borgo Pinti¹²⁹, papa a fost găzduit în mănăstirea dominicanilor Santa Maria Novella, împăratul Ioan al Constantinopolului a fost găzduit în palatul Peruzzi (astăzi acest palat este cunoscut drept palatul Buoncompagni), și ei ca și alți demnitari apuseni sau răsăriteni, fiind primiți în Florența cu onoruri deosebite, discursuri solemne și procesiuni care s-au păstrat în amintirea localnicilor încă multă vreme după aceste evenimente¹³⁰.

Florența, cum era de așteptat, i-a primit cum se cuvine pe delegații răsăriteni și apuseni, orașul fiind bucuros de noile perspective comerciale¹³¹ dar și pentru faptul că acest oraș era patria multor umaniști care priveau cu multă admirație limba și civilizația greacă¹³².

După sosirea împăratului de Constantinopol la Florența¹³³, delegația greacă s-a întrunit la reședința acestuia, la 18 februarie, discutând noi chestiuni de procedură, și răspunzând solicitării venite din partea latinilor, se declarau pregătiți pentru începerea lucrărilor, pe care le-ar fi dorit desfășurate în privat, cu participarea unor comisii restrânse de amândouă părțile¹³⁴.

Așadar, joi 26 februarie, într-o mare sală a mănăstirii Santa Maria Novella, *conventu Florentie*, a avut loc prima ședință la Florența, ședință la care patriarhul nu a putut participa deoarece

și trecând în hotarele alemanilor, a venit iarăși la Veneția. Și venețienii l-au primit cu cinste, după cum se cuvenea, și cu daruri foarte multe trimițându-l acasă, s-a întors la Metone în trireme ale acestora”. DUCAS, *Istoria turco-bizantină* (1341-1462), Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1958, p. 84-85.

¹²⁷ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 213-216.

¹²⁸ Cf. G. HOFMANN, „Introductio”, în *Acta Camerae Apostolicae et Civitatum Venetiarum, Ferrariæ, Florentiæ, Ianuæ, de Concilio Florentino*, în seria *Concilium Florentinum – Documenta et scriptores*, III.1, Ed. P.I.O., Roma 1950, p. XI.

¹²⁹ Cf. G. LA PIRRA, „Firenze e il Concilio del 1439”, în *Firenze e il Concilio ecumenico del 1439*, Ed. Giuntina, Firenze 1962, p. 5.

¹³⁰ Cf. *Ibid.*, p. 5. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 216-217.

La una din intrările din palatul Peruzzi se află o placă de marmură ce amintește faptul că în acel loc a fost găzduit Ioan al VIII-lea Paleologul în timpul lucrărilor sinodului ecumenic florentin, în anul 1439.

¹³¹ Florența își manifestase în mai multe rânduri disponibilitatea de a găzdui sinodul de unire cu grecii. La 28 august 1436 împuternicea trei cardinali, pe „domino J. Sancte Sabine, ac domino Jo. Sancti Petri ad vincula, ac domino L. Sancte Cecilie cardinalibus, protectoribus ac benefactoribus nostris singularissimis”, să prezinte în sinodul de la Basel disponibilitatea florentinilor, enumerând între alte oferte ale orașului „vigintiquinque, vel usque in triginta habitationes pro Grecis concedere ac dare contenti sumus gratis et absque ulla mercedis pensione”. *Firenze e il Concilio ecumenico del 1439*, ed. G. La Pirra, Ed. Giuntina, Firenze 1962, p. 18.

De asemenea, și papa Eugen al IV-lea, într-o scrisoare trimisă din Bologna în decembrie 1436 și adresată regelui Carol al Franței, insistă asupra alegerii Florenței, orașul cel mai potrivit dintre toate: „qua quidem civitate nulla ad rem de qua agitur aptior esse potest, neque nobis et statuti Ecclesiae accomodatio”, amintind că „in Italia vero civitas aptissima est omnium Florentia”. Cf. *Ibid.*, p. 19-20.

¹³² Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 218.

¹³³ Signoria din Florența s-a arătat dispusă să fie gazda sinodului de unire cu grecii, menționând că este dispusă să ofere papei câte 1500 de florini sau de ducati pe lună, începând cu data plecării delegaților dinspre Ferrara, pentru o perioadă care să nu depășească termenul de opt luni. Cu acest mesaj era însărcinat însuși Lorenzo de Medici, la 3 decembrie 1438, să discute cu papa, stabilind un acord general, iar detaliile urmând să mai fie stabilite la Florența, „quanto sia ragionevole et honesto per l’una parte et per l’altra”. Cf. *Firenze e il Concilio ecumenico del 1439*, ed. G. La Pirra, Ed. Giuntina, Firenze 1962, p. 25-27.

¹³⁴ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 223-224.

picioarele încă îi erau umflate și nu se putea mișca. Comisiile erau alcătuite din câte 40 de reprezentanți de fiecare parte¹³⁵, de față fiind papa și împăratul de Constantinopol¹³⁶.

La un moment dat împăratul a propus să se voteze asupra învățaturii dogmatice despre *Filioque*, însă voturile înclinau spre păreri antiunioniste. După alte discuții, patriarhul de Constantinopol a mai convins spre poziția unionistă și pe Ignațiu de Târnovo, Ioasaf al Amasiei și pe Damian al Moldo-Valahiei, rugându-i să voteze așa cum el a votat în semn de credincioșie față de cel ce i-a ridicat la treapta arhieriei. O tentativă asemănătoare, față de Marcu al Efesului, nu a dus la rezultatul așteptat de către patriarh. Isidor al Kievului i-a convins pe Matei al Melenicului, Dositei al Dramei și pe Calist al Dristrei, iar împăratul a încercat să îi convingă pe alți ierarhi dar și pe ambasadorii din Trapezunt și Moldova, astfel încât, la o nouă votare, în cursul lunii mai, situația era mult schimbată, marea majoritate a ierarhilor aprobând învățătura apuseană despre *Filioque* ca fiind necesară pentru mântuire¹³⁷, deși nu ar fi dorit ca latinii să le impună și grecilor această expresie în Crezul proclamat în Liturghie. Apoi, s-a cerut și părerea celorlalți, adică a egumenilor, a stavroforilor – care erau diaconi - și a laicilor, adică a ambasadorilor, mulți dintre delegați semnând deja câte un document în care își exprimau propria părere despre tema *Filioque*, în timp ce se aștepta ca și alții să facă același lucru¹³⁸.

Laicii nu au votat tematica dogmatică, ci votul lor era asupra demersurilor politice, adică dacă erau de părere că o asemenea unire ar fi avut rezultate avantajoase în dimensiunea politică pentru apărarea creștinilor din răsărit. Astfel au fost de acord despotul Dimitrie, reprezentantul despotului Teodor din Mistra, ambasadorii Menonos și Macroducas din Trapezunt și Neagoe din Moldova - cei doi ambasadori din Iveria fiind în acel moment absenți din Florența - în timp ce episcopul Isaia de Stavropoleos vizita locurile sfinte din Italia în acele zile, el alăturându-se delegației bizantine abia la Veneția, în drumul de întoarcere spre Constantinopol¹³⁹.

¹³⁵ „Ubi continuando disputationes predictas fere per quatuor menses, et tandem per diversos tractatus, primo inter XL pro parte, postea inter XX, et iterum inter decem, et demum inter octo pro qualibet parte, examinata diligenter predictorum articulorum materia...” B. SCHULTZE, *Fantinus Vallaresso – Liber de ordine generalium conciliorum et unione florentina*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.2, Ed. P.I.O., Roma 1944, p. 21.

¹³⁶ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 224.

¹³⁷ Învățătura latină despre *Filioque* va mai fi aprofundată și în următoarele ședințe, când teologii latini vor încerca să risipească orice dubiu al bizantinilor referitor la această temă. Pentru situația patristică, atât de dragă grecilor, a se vedea și Y. CONGAR, „«Filioque» mărturisit de latini și de concilii înainte ca el să devină motiv de dezbinare”, în *Cred în Duhul Sfânt*, Ed. Institutului Teologic Romano-Catolic *Sfânta Tereza*, București 1995, mai cu seamă p. 33-34.

¹³⁸ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 305-310.

¹³⁹ Cf. *Ibid.*, p. 313-314.

Așadar, după formularea unei poziții teologice explicite de acceptare a învățaturii despre *Filioque*¹⁴⁰, grecii au prezentat acest document papei, sperând ca unirea să fie declarată solemn în scurtă vreme.

1.3 Spre concordia deplină

Patriarhul de Constantinopol a murit pe neașteptate chiar în acea seară de 10 iunie 1439, după cină¹⁴¹. Pe masă s-a aflat o hârtie pe care tocmai scrisese:

Iosif din mila lui Dumnezeu arhiepiscop al Constantinopolului, noua Romă, și patriarh ecumenic. Ajungând la sfârșitul vieții și trebuind să plătesc datoria obștească a întregii omeniri, prin harul lui Dumnezeu eu scriu lămurit și semnez mărturisirea mea de credință pentru fii mei. Tot ceea ce Biserica catolică și apostolică a Domnului Nostru Isus Hristos din vechea Romă crede și învață, cred și eu și mă declar ascultător acestei învățături; apoi, pentru siguranța tuturor eu recunosc drept preafericit părinte al părinților și suprem pontif și vicar al Domnului Nostru Isus Hristos, pe papa vechii Rome; apoi și Purgatoriul sufletelor. Drept mărturie pentru acestea s-a semnat la 9 iunie 1439, indictionul al doilea¹⁴².

Au fost persoane care au considerat că acest testament al patriarhului Iosif al II-lea ar fi un fals însăilat ulterior între documentele referitoare la sinodul de la Florența. Data este sigur greșită, dar greșeala ar putea fi atribuită patriarhului însuși pentru starea de tulburare provocată de ultimele dureri care i-au și cauzat moartea. Oricum, între latini era deja cunoscută ideea că patriarhul „a acceptat credința noastră”, și această părere se regăsește în cronicile vremii – iar confirmarea explicită era în faptul că patriarhul semnase aprobator *cedula* latină despre purcederea Spiritului

¹⁴⁰ Pentru un studiu aprofundat al teologiei trinitare, cu referiri concrete la tematica despre *Filioque* și la complementaritatea teologiei apusene și a celei răsăritene, facem trimitere la numeroasele studii de dogmatică ale lui I. Mărtincă, dintre care aș menționa doar I. MĂRTINCĂ, *Duhul Sfânt*, Ed. Universității din București, București 2006; *IDEM*, *Dumnezeu Unul și Întreit*, Ed. Universității din București, București 2004; *IDEM*, *Isus din Nazaret*, Ed. Universității din București, București 2000; *IDEM*, *Pneumatologia*, Ed. Gramar, București 1996; *IDEM*, *Scheme de teologie fundamentală*, Ed. Gramar, București 2002 - și în mod special *IDEM*, *Dumnezeu Unul și Întreit*, Ed. Universității din București, București 1999, p. 205-242.

De asemenea, pentru o perspectivă actuală a teologiei catolice asupra acestui subiect, ar trebui să luăm seama de poziția magisterului Bisericii Catolice, poziție exprimată în documentul intitulat „Tradiția greacă și latină despre purcederea Duhului Sfânt” publicat de *L'Osservatore Romano*, la 12 septembrie 1995, document tradus în română de E. FERENT, *Pneumatologia*, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice București, București, 1999, p. 430-449.

¹⁴¹ „X^a iunii post solis occasum dolor maximus patriarcham invasit, quo demum ea nocte decessit. Sed ante obitum cedule premissae processionis spiritus sancti propria manu subscripsit, ac regulis sanctae matris ecclesiae se humiliter submittens interiit.” G. HOFMANN, *Acta Latina*, p. 225.

¹⁴² „Textul, în limba greacă este reprodus de către B. SCHULTZE, *Fantinus Vallaresso – Liber de ordine generalium conciliorum et unione florentina*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.2, P.I.O., Roma 1944, p. 105-106, care, în *Introducere*, face și următoarea remarcă: „Fantinus post subscriptiones Graecorum referet textum Graecum testamenti patriarchae Iosephi II Constantinopolitani (omittendo ea quae ad purgatorium pertinent). Textus habetur apud Mansi, 31a, 1008E-1009A.” B. SCHULTZE, „Introductio”, *Fantinus Vallaresso – Liber de ordine generalium conciliorum et unione florentina*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.2, P.I.O., Roma 1944, p. LXIV.

Sfânt¹⁴³. Trupul patriarhului de Constantinopol a fost îngropat, în Biserica Santa Maria Novella, situația acestui deces aducând o grea pierdere pentru susținătorii unirii¹⁴⁴.

În următoarea perioadă, teologul Giovanni de Torquemada¹⁴⁵ a explicat amănunțit *cedula* despre Euharistie.

Într-o altă ședință privată, papa le-a vorbit grecilor arătându-se mulțumit dacă în decretul final erau menționate cele patru puncte, adică procesiunea Spiritului Sfânt, pâinea azimă și cea fermentată, primatul pontifului roman și Purgatoriul¹⁴⁶, teme esențiale pentru a reface unitatea Bisericii. Apoi, deoarece în timpul discuțiilor de la Ferrara grecii au pomenit de vreo excomunicare în care ar fi căzut Biserica apuseană, după opinia lor, din cauza adăugirii Crezului, se impunea eliminarea acestei acuzații specificând în decretul de unire faptul că adăugirea s-a făcut în mod legitim¹⁴⁷.

Grecii, reuniți la reședința împăratului, probabil la 20 iunie, au examinat toate aceste *cedulae* – numite uneori și *chartula,-ae* sau *postulata*¹⁴⁸ - oferite de latini și s-au declarat pregătiți să accepte învățătura apuseană asupra respectivelor teme, deși încă mai erau de stabilit unele nuanțe din partea

¹⁴³ „Ioseph patriarcha Constantinopolitanus, qui post factam conclusionem in articulo de spiritu sancto, in qua etiam propria manu se subscripsit, post eius longam infirmitatem, urgente etiam senectute sua, circa finem synodi Florentine obdormivit in domino.” B. SCHULTZE, *Fantinus Vallaresso – Liber de ordine generalium conciliorum et unione florentina*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.2, P.I.O., Roma 1944, p. 20.

Istoricul bizantin Ducas, considera și el că Iosif al II-lea a murit la Florența după ce unirea fusese deja acceptată de către delegația bizantină: „După unire a adormit întru Domnul și patriarhul în Florența”. DUCAS, *Istoria turco-bizantină* (1341-1462), Ed. Academiei Republicii Populare Române, București 1958, p. 268-269.

¹⁴⁴ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 320-321.

¹⁴⁵ Despre Ioannes de Torquemada O.P., pregătirea sa științifică și cariera sa ecleziastică, cu numeroase alte trimiteri bibliografice, a se vedea E. CANDAL, „Introductio” în *Iohannes de Torquemada – Apparatus super decretum Florentinum unionis Graecorum* [scris în anul 1441], în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.1, P.I.O., Roma 1942, p. V-XXXV.

¹⁴⁶ Chiar dacă în *cedula* despre Purgatoriu nu mai apărea expresia „focul” Purgatoriului, latinii susțineau în continuare legitimitatea unei asemenea expresii, bazate pe Scriptură și Părinți apuseni. E. CANDAL, *Iohannes de Torquemada – Apparatus super decretum Florentinum unionis Graecorum*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.1, P.I.O., Roma 1942, p. 77.

În această operă, cardinalul Torquemada comentează, frază cu frază, alteori chiar cuvânt cu cuvânt, textul *Decretului de unire* cu grecii, amintind interesante discuții avute în interiorul delegației latine, în timpul sinodului de la Ferrara-Florența, fiind astfel un izvor important pentru cunoașterea istoriei și învățăturii acestui sinod.

Despre purgatoriu, cer, iad, judecata particulară și judecata universală, s-a discutat între delegația latină și cea greacă în lunile iunie și iulie 1438, la Ferrara, apoi iarăși, în luna iunie 1439 la Florența. Diferitele etape de discuții analizau diferite „formulae”, adică exprimări redactate de o delegație sau alta, scrieri ce erau oferite spre analiză celeilalte delegații, până când s-a ajuns la deplinul acord asupra tuturor termenilor. Astfel, la 4 iunie 1438, s-a consemnat *prima formula latinorum*, urmată de alte formulări până când s-a ajuns la *Definitio conciliari*, text ce va fi înșăilat în *Decretul de unire*. Cf. G. HOFMANN, „Formulae praeviae ad definitionem Concilii Florentini de Novissimis”, în *Gregorianum*, XVIII, an. XVIII, Typis Pont. Universitatis Gregorianae, Roma 1935, p. 337-360.

Semnalăm cu această ocazie meticolosul studiu a lui J. MATL, „Inferno e pene infernali nelle raffigurazioni popolari bulgare”, în *Ricerche slavistiche*, III, Ed. Gerardo Casini, Roma 1954, p. 113-122, unde apar suferințele trupesti ale celor din iad (înainte de judecata universală), oglindite în numeroase cânece și legende populare din arealul slav, însă cu numeroase referiri la ceea ce teologia apuseană consideră a fi suferințele curățitoare din purgatoriu.

¹⁴⁷ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 329-330.

¹⁴⁸ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1022.

bizantinilor, mai ales în ceea ce privește tema epiclezei, dar și asupra expresiei „părinte și învățător al creștinilor” pe care latinii o voiau inclusă în decretul de unire cu grecii la tema despre primatul papal¹⁴⁹.

Decretul, așadar, urma să fie promulgat în sesiune solemnă în următoarea zi de luni, la opt zile după sărbătoarea Sfinților Apostoli Petru și Pavel, în catedrală, unde însuși va celebra o solemnă Liturghie¹⁵⁰.

Duminică 5 iulie, după amiaza, în jurul orelor 14, după celebrarea Sfintei Liturghii, delegații greci, convocați la reședința împăratului, în palatul Peruzzi¹⁵¹, au semnat decretul de unire¹⁵², în prezența lui Cristoforo Garatone - episcopul de Coron-, și a altor doi episcopi însoțiți de un protonotar, ei fiind delegați pentru a asista la această ceremonie. Nicolae Sagudino, interpretul, purtând pergamentul pe care era redactat decretul, a plecat însoțit de către Bullotes, la Anton de Heracleea, delegat al patriarhului de Alexandria, care nu era prezent din cauza bolii, pentru ca acesta să semneze. Apoi au semnat delegații altor patriarhi, mitropoliții, episcopii, stavroforii și egumenii¹⁵³, după ordinea precedenței. Nimeni nu a pomenit de Marcu al Efesului, care nici nu a semnat¹⁵⁴. Încheiată ceremonia, împăratul a delegat zece mitropoliți și patru stavrofori pentru a fi de

¹⁴⁹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 333-334.

Hefele consideră, greșit, că la Florența la acea dată se afla și Ioan de Ragusa. Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1023. Cu altă ocazie când a repetat aceeași greșeală a numelui confundându-l pe Ioan de Ragusa, Hefele indică faptul că se referea la un text prezentat de Hardouin, spre care și face trimitere: „Hardouin, *Concil. Coll.*, t. IX, coll. 970”. *Ibid.*, p. 1050.

În realitate era vorba, și aici, tot despre Ioan de Torquemada, spaniol, un teolog apropiat papei Eugen al IV-lea; în acest timp Ioan de Ragusa, ce era de origini sârbești, se afla în grațiile sinodului de la Basel, devenit schismatic, sinod care îl propunea pe Ioan de Ragusa chiar pentru episcopia latină de la Argeș, din Muntenia.

Anliza primatului papal în lucrările sinodale și documentul final: J. GILL, „The definition of the primacy of the pope in the council of Florence”, în *Church union: Rome and Byzantium (1204-1453)*, Ed. Variorum Reprints, London 1979, p. 264-286.

¹⁵⁰ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 347.

¹⁵¹ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1030.

¹⁵² „În ziua de cinci iulie a avut loc sesiunea sărbătorească și atunci s-au scris bulele sinodului, [despre] cum să credem în Preasfânta Treime și le-au semnat papa Eugeniu și împăratul grec Ioan și toți cardinalii și mitropoliții au semnat bulele, fiecare cu mâna sa”. ANONIMO RUSSO, *Da Mosca a Firenze nel Quattrocento*, ed. Alda Giambelluca Kossova, Ed. Sallerio, Palermo 1996, p. 46.

¹⁵³ Între acești egumeni, se afla și Pahomie, egumenul mănăstirii Sfântul Pavel. El va fi promovat mitropolit de Amasia, și având acest titlu va fi trimis într-o misiune spre Veneția, Roma și Burgundia, din partea împăratului Ioan Paleologul, în anul 1445. Pahomie va fi alungat din scaun de către turci, în anul 1453, însă va fi numit din partea Romei drept mitropolit în Caffa, în anul 1469, dar va muri în timp ce pleca spre Caffa, la 27 mai 1470, rămânând până la moarte un înflăcărat susținător al unirii de la Florența. Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, nota 3, p. 186-187.

¹⁵⁴ De asemenea, nu a fost prezent nici mitropolitul grec Isaia de Stavropole, care în acel moment nu se afla în Florența. Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1030.

față la ceremonia semnării decretului din partea delegaților apuseni, iar în timp ce pleca această delegație împăratul a mai spus că Visarion va ține un scurt discurs¹⁵⁵.

Într-adevăr, Visarion a citit cu voce înaltă *în prezența tuturor*¹⁵⁶, un document referitor la „forma” Euharistiei: Biserica greacă, urmând Scripturile și pe Sfinții Părinți, și în mod deosebit urmând pe sfântul Ioan Hrisostom, considera că „cuvintele Domnului sunt cele ce realizează prefacerea și transubstanțierea pâinii și a vinului în adevărat Trupul și Sângele lui Hristos”¹⁵⁷. Când Visarion a terminat de vorbit, papa a lăudat discursul lui Visarion¹⁵⁸, apoi toți s-au ridicat în picioare și mergând spre o cameră alăturată, papa a semnat decretul: *Ego Eugenius catholice ecclesiae episcopus ita definiens subscripsi*, și, după aceea toți ceilalți delegați apuseni și-au așternut semnătura pe *Decretul de unire*¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 348-349.

¹⁵⁶ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1031.

¹⁵⁷ Cf. G. HOFMANN, „Declaratio Bessarionis de Consecratione SS. Eucharistiae, die 5 iulii 1439”, în *Acta Latina*, p. 258.

Documentul acestei *Declarații despre Euharistie*, în versiunea latină, cu semnăturile originale ale notarilor se află păstrat la Firenze (/Florența), *Biblioteca Medicea Laurenziana*, *Fondul „Cassetta Cesarini”*: Documento V: „Professio Graecorum quod Sacramentum Eucharistiae conficitur verbis Domini Nostri Iesu Christi” (pergament: 0,304 m. X 0,384 m.).

¹⁵⁸ „Intelleximus, que per venerabilem fratrem nostrum Nicenum dicta sunt, et quamvis in mente nostra non esset aliud, tamen gratum fuit audisse, que ore relata sunt, quia ista est doctrina et sancti Iohannis Grisostomis et aliorum sanctorum, qui precesserunt et qui secuti sunt, et hanc doctrinam secuta est et semper sequetur cum gratia dei sancta Romana ecclesia, et gratum fuit audire, ut qui aliud ex[is]timassent, sint certi de vostra bona opinione.” G. HOFMANN, *Acta Latina*, p. 258-259,

¹⁵⁹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 349-350.

2. DECRETUL DE UNIRE CU GRECII ȘI NOILE PERSPECTIVE ÎN RĂSĂRIT

La 6 iunie 1439 a venit ziua mult așteptată. La Florența a fost zi de mare sărbătoare. Magazinele au fost închise și mulțimile s-au îndreptat spre frumoasa catedrală ce părea că nu va putea să-i cuprindă pe toți. Pentru această sesiune plenară solemnă, papa Eugen al IV-lea, îmbrăcat în veșminte liturgice, cu mantie și mitră, a pornit în procesiune însoțit de toți cardinalii, episcopii și clericii delegației apusene la sinod, rămânând peste noapte în palatul episcopal. Catedrala *Santa Maria del Fiore*, numită și *Ecclesia Maiori*,¹⁶⁰ a fost pregătită așa cum se cuvenea pentru ceremonie: erau așezate tronuri pentru autoritățile civile și pentru cele religioase, tribune pentru clericii și demnitarii din gradele mai mărunte. Latinii ședea de-a stânga altarului, spre amvonul de unde se citea Evanghelia, iar grecii ședea de-a dreapta altarului, spre amvonul de unde se citea Apostolul. De dimineață grecii se aflau deja în catedrală. Împăratul îmbrăcat în veșminte bogat brodate după moda grecească, cu o pălărie pe care era prinsă o frumoasă piatră prețioasă, a luat loc în latura rezervată grecilor, având în preajma sa mitropoliții și pe cei mai însemnați demnitari ai curții sale. Curând a intrat și papa în catedrală iar aici, lăsându-și mantia pe tron, s-a îmbrăcat cu toate veșmintele liturgice pentru celebrarea Sfintei Liturghii. Cardinalii aveau mantii și toți episcopii latini aveau mitre albe de mătase de Damasc, iar grecii îmbrăcații în mantii de mătase după rânduilele bizantine, păreau la fel de impunători ca și latinii. Toți episcopii, fie latini fie greci, au venit în rând, doi câte doi, să-l salute pe papă, sărutându-i mâna¹⁶¹.

A urmat Sfânta Liturghie celebrată chiar de papa, Evanghelia și Apostolul fiind citite în greacă și latină. Papa era ajutat în timpul Liturghiei de către *il gran gonfaloniere di Firenze*, împreună cu trei membri din delegația bizantină. Filantropino i-a adus papei apa pentru spălarea mâinilor la

¹⁶⁰ „In *Ecclesia Maiori*. Licet enim domus fratrum predicatorum, que sub titulo Sancte Maria Novelle fundata est, et in qua pro amplitudine et pulchritudine loci mansio est sanctissimi domini nostri, locus fuerit institutus synodalis conventus; quia tamen ad hanc desideratissime unionis conclusionem audiendam universus populus et magistratus civitatis sperabatur concurrere, issu sanctissimi domini nostri Eugenii, assentientibus patribus eiusdem sacre synodi, ordinatum est ut in *Ecclesia Maiori* pro ampliori eius capacitate sessio hec celebraretur.” E. CANDAL, *Iohannes de Torquemada – Apparatus super decretum Florentinum unionis Graecorum*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.1, Ed. P.I.O., Roma 1942, p. 114-115.

Autorul greșeste când identifică *Ecclesia Maiori* cu biserica Santa Maria Novella. În realitate, *ecclesia maiori* era o altă biserică, ridicată în cinstea sfintei Liberata (tr. ro.: *Eliberatarea*), unde și astăzi se văd lespezi comemorative despre acest sinod, și așa cum bine menționează Fantinus Vallaresso: „In sessione publica synodali, ex utriusque ecclesie communi congregatione in ecclesia maiori, tituli sancte Liberate, sollempniter celebrata...” B. SCHULTZE, *Fantinus Vallaresso – Liber de ordine generalium conciliorum et unione florentina*, în seria *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, II.2, Ed. P.I.O., Roma 1944, p. 22.

¹⁶¹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 350-351.

începutul Liturghiei; unul dintre preoții din delegația rusă a făcut același lucru, aducând papei apă pentru spălarea mâinilor după ofertoriu, iar Gheorghe Disipatos l-a ajutat pe sfântul părinte aducând vasul cu apă pentru spălarea mâinilor la sfârșitul celebrării Sfintei Liturghii¹⁶².

La sfârșitul Sfintei Liturghii tronul papei a fost adus în mijlocul catedralei, în fața altarului și de acolo papa a rostit câteva rugăciuni. A urmat cântarea Litaniilor, apoi grecii au cântat ceva, iar după aceea papa a intonat *Veni Creator Spiritus*, i-a binecuvântat pe toți și a mai rostit două scurte rugăciuni. Între timp a fost adus un amvon în apropierea tronului papal, la amvon urcând cardinalul Cesarini și Visarion de Niceea pentru a da citire textului decretului. Când Cesarini a terminat lectura în limba latină, s-a adresat papei cerându-i părerea iar papa a răspuns: „*Placet!*” pe urmă s-a adresat prelaților latini, care, de asemenea au răspuns „*Placet!*” Tot așa a făcut și Visarion care, după citirea decretului în limba greacă, s-a adresat împăratului și apoi celorlalți delegați bizantini, primind tot acest răspuns¹⁶³. Papa a intonat un *Te Deum*, la care a răspuns întreaga mulțime a latinilor din catedrală, apoi papa a mai binecuvântat adunarea și a ieșit din catedrală, unde au mai rămas greci și latini care, pe rând, lăudau pe Dumnezeu cântând diferiți Psalmi¹⁶⁴.

După Liturgia celebrată în ritul latin¹⁶⁵, împăratul ar fi dorit să se celebreze Liturgia și în ritul bizantin, dar timpul era deja înaintat iar latinii nu știau cum să se comporte în timpul unei Liturghii bizantine. Isidor și Visarion au încercat să explice câteva aspecte liturgice pentru latini, dar acestea nu i-au lămurit suficient pe aceia, latinii propunând să asiste la o Liturghie celebrată în ritul bizantin, însă împăratul Ioan Paleologul nu a mai insistat cu această propunere¹⁶⁶.

¹⁶² Cf. *Ibid.*, p. 351.

¹⁶³ „Les prélats grecs et latins, ainsi que les représentants des Russes, des Ibères, des Valaques et de l’empereur de Trébizonde, affirmèrent hautement leur adhésion à ce décret”. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1032-1033.

¹⁶⁴ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 351-352.

Chalcocondil ne spune că, ajunși la Florența, „elinii au cercetat dimpreună cu arhiereul [Romei] deosebirea de credință, cum ar fi mai bine pentru ei s-o formuleze, și în sfârșit au căzut de acord, amândoi punând în concordanță divergențele, încât amândouă națiunile, fiind de aceeași părere, să nu mai dorească vreo înnoire. Și aceasta au dat-o în vileag în scris, luând sfinții de martori, că nici una din cele două părți nu v-a face vreo schimbare în religie”. L. CHALCOCONDIL, *Expuneri istorice – Creșterea puterii turcești – Căderea împărăției bizantine*, Ed. Academiei R.P.R., București 1958, p. 176.

„La sfârșitul lecturii bulelor papa a binecuvântat poporul, iar apoi diaconii papali au cântat laude papei și apoi diaconii imperiali au cântat laude împăratului. La final întreaga adunare a latinilor și tot poporul intonau cântări și se bucurau pentru că grecii au obținut iertarea.” ANONIMO RUSSO, *Da Mosca a Firenze nel Quattrocento*, ed. Alda Giambelluca Kossova, Ed. Sallerio, Palermo 1996, p. 47.

¹⁶⁵ Istoricul Ducas amintește de celebrări ale Sfintei Liturghii de la sfârșitul lucrărilor sinodale din Florența, înainte de plecarea delegației bizantine spre casă: „Toți deci au semnat întru această mărturisire și au plecat din Florența, după ce mai întâi au liturghisit împreună și s-au împărtășit, sărutându-se unii cu alții, afară de Marcu”. DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București 1958, p. 268-269.

¹⁶⁶ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 353.

În cuprinsul *Decretului de unire cu grecii* nu s-a făcut nici o mențiune la ortodoxia latină ori la cea greacă, deși în cursul dezbaterilor a apărut ideea că cei aflați sub jurisdicția Scaunului Romei, deci latinii ar fi unicii ortodocși. Cf. M.

În perioada imediat următoare proclamării *Decretului de unire* au mai fost discuții despre chestiuni disciplinare și administrative: despre măsurile ce trebuiau să fie luate împotriva lui Marcu Eugenicul ce nu a vrut să accepte decretul sinodului ecumenic; problema alegerii unui alt patriarh de Constantinopol; discuții pe tema divorțului practicat de către bizantini. Latinii mai cereau lămuriri în legătură cu ritualul turnării apei calde în potir; despre sensul rânduiei împunerii pâinii adusă spre consacrare, în timp ce preotul rostește „și unul dintre ostași cu sulita a împuns coasta Sa”; de ce preotul este cel ce administrează Taina Mirului?¹⁶⁷ Papa s-a adresat sinodului grec la 14 iulie amintind aceste tematici, insistând ca împăratul și mitropoliții să hotărască ceva în acest sens – însă nu a obținut ceea ce se aștepta¹⁶⁸.

Privitor la atitudinea lui Marcu Eugenicul, mitropolit care refuzase semnarea *Decretului de unire*, împăratul nu era de acord ca acesta să fie judecat în Italia de către latini sau de către sinod, promițând totuși că după întoarcerea sa în Constantinopol, dacă Marcu nu va fi convins să accepte hotărârile sinodului de la Florența, vor fi luate împotriva acestuia măsurile cele mai potrivite. Însuși papa a încercat să îl convingă pe Marcu, dar fără rezultat. Cu toate acestea, Andrei Crisoberghes, arhiepiscopul latin de Rodos, afirma că Marcu, înainte de a pleca din Florența a promis că ar accepta să semneze hotărârile sinodului, la Constantinopol, după alegerea noului patriarh¹⁶⁹.

Aducându-se discuția despre dubla jurisdicție episcopală ori sacerdotală dintr-un anume teritoriu, s-a cerut papei, dată fiind unirea, să-și retragă episcopii latini și să lase deplina jurisdicție episcopilor greci. Papa a răspuns că pentru a satisface o asemenea cerere se iveau multe greutăți, însă a propus rezolvarea problemei în felul următor: episcopul care ar supraviețui celuilalt ar fi păstrat ritualul respectiv pentru sine și urmașii săi, exercitând jurisdicția asupra tuturor creștinilor din eparhia respectivă¹⁷⁰.

Papa mai dorea și alte copii cuprinzând *Decretul de unire* cu grecii. Astfel încă patru sau cinci documente au mai fost semnate de către greci între 20-21 iulie¹⁷¹, iar după aceea au mai fost

ȘESAN, „Circulația cuvântului «ortodox» după 1054, în *M.A.*, an. I, nr. 3-4 (noiembrie-decembrie), Ed. Reîntregirea, Sibiu 1956, p. 249.

¹⁶⁷ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1046-1047.

¹⁶⁸ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 353-354.

Deja la Florența apăruseră diferite tratate care încercând să cuprindă toate divergențele liturgico-disciplinare dintre latini și greci, îi acuzau pe aceștia din urmă de numeroase greșeli. Unul dintre polemisti apuseni, prezent la Florența, Andrei de Escobar, era chiar autorul unui tratat „De graecis errantibus”. Cf. M. CANDAL, „Andrés de Escobar, Obispo de Megara, firmante del Decreto Florentino «pro Graecis»”, în *Orientalia Christiana Periodica*, XIV, Ed. P.I.O., Roma 1948, p. 80-104.

Probabil că asemenea tratate, din perspectivă bizantină, cu acuzații la adresa latinilor, aveau la dispoziție și grecii, tratate ce vor fi amplificate ulterior cu alte polemici legate de însăși *Decretul de unire* de la Florența.

¹⁶⁹ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, nota 1, p. 354.

¹⁷⁰ Cf. *Ibid.*, p. 354.

¹⁷¹ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1047.

redactate numeroase exemplare, purtând însă un număr variabil de semnături, în funcție de numărul prelaților ce puteau fi încă întâlniți în Ferrara la vremea respectivă. Asemenea copii au fost trimise, la scurtă vreme după proclamarea unirii, patriarhilor răsăriteni, și principilor europeni, începând cu Frederich ducele Austriei, Albert împăratul Romanilor, prinților și universităților germane, lui Amedeu de Savoia¹⁷², precum și altor regi și demnitari ai clerului¹⁷³.

De regulă, fiecare exemplar al *Decretului de unire cu grecii* era însoțit de câte o scrisoare din partea papei, unde papa descria bucuria sa pentru rezultatul la care s-a ajuns, mulțumind lui Dumnezeu cel atotputernic că a pus capăt unei schisme atât de lungi. Se amintea în aceste scrisori de faptul că împăratul grec, patriarhul, împuterniciți ai patriarhilor din Alexandria, Antiohia și Ierusalim, delegații regelui de Trapezunt, ai Iviriei, ai rușilor și a valahilor, împreună cu o mulțime de clerici și demnitari, au depășit mari pericole înflăcărați de dorința unirii; latinii au participat în număr mare, iar după prudente cercetări și discuții grecii au admis că Spiritul Sfânt purcede din Tatăl și din Fiul și au recunoscut autoritatea Sfântului Scaun al Romei. De asemenea, în scrisorile acestea se mai amintea faptul că în curând era așteptată și o delegație din partea armenilor. Pentru toate acestea era motiv de mare bucurie, iar papa cerea în continuare să se celebreze cu Litanii, procesiuni și rugăciuni aceste ceremonii de mulțumire către Dumnezeu - și nu după multă vreme a primit și confirmarea faptului că în numeroase locuri s-a celebrat unirea prin procesiuni solemne făcute cu multă bucurie¹⁷⁴.

Așadar, la 26 august 1439 - cu promisiunea că grecii vor reășeza în diptice numele papei - cu ceremonii impresionante, delegația bizantină pleca din Florența spre Constantinopol, trecând în drumul lor prin splendida Veneție¹⁷⁵.

Papa nu a uitat nici angajamentele pe care le făcuse pentru ajutorarea grecilor. Astfel, la începutul lunii iulie angaja un împrumut de la familia de Medici din Florența pentru a plăti construcția unor nave destinate grecilor. La 1 august prin aceeași casă de Medici, venețienii erau îndemnați să grăbească finalizarea comenzii. Papa a făcut numeroase daruri, în stofe prețioase, demnitarilor curții bizantine; la 13 august acorda lui Visarion o indemnizație anuală de 300 de

¹⁷² Amedeu de Savoia, care tocmai era pe punctul de a fi propus anti-papă de către opozanții de la Basel ai papei Eugen al IV-lea, sub numele de Felix al V-lea. „Felix V antipapa – Amedeus VIII, dux Sabaudiae, electus Pontifex dum vitam eremiticam duceret, paucorum sequacium numerum adeptus est, quorum maxima pars ad cardinalem per ipsum evehitur. E. CANDAL, „Felix V antipapa”, în *I. de Torquemada, O.P. – Oratio synodalis de primatu*, în seria *Concilium Florentinum, Decreta et scriptores*, IV.2, Ed. P.I.O., Roma 1954, p. 92.

¹⁷³ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 354-355.

¹⁷⁴ Cf. *Ibid.*, p. 355-356.

¹⁷⁵ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1048.

Cf. și J. GILL, „The Definition of the Primacy of the Pope in the Council of Florence”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 264-285.

florini pentru situația că ar rămâne în Grecia și oferea chiar 600 de florini în cazul în care s-ar hotărî să rămână la Curtea pontificală¹⁷⁶; o altă asemenea ofertă i-a fost făcută și lui Dorotei de Mitilene¹⁷⁷; apoi l-a numit pe Nicolae Sagudino, bunul interpret din sinod, drept *secretar apostolic*¹⁷⁸ și i-a desemnat lui Natanael al Rodosului *in commendam*, biserica vacantă din Nisyri, o insulă din Ciclade¹⁷⁹. La 17 august l-a numit pe Isidor drept *legat apostolic*¹⁸⁰ în Rusia și în teritoriile învecinate, oferindu-i un salvconduct, o scrisoare de acreditare și o recomandare specială pentru Vasile I (1423-1462)¹⁸¹, marele duce al Moscovei¹⁸².

Sfârșindu-se lucrările sinodale, grecii au început să plece din Florența, primii dintre ei deja la 21 iulie, îndreptându-se spre Veneția, primind la plecare și sumele datorate pentru ultima perioadă, rămase restante, dar și bani pentru călătoria de întoarcere spre casă. Pentru întârzierile de plată se făcea vinovată conducerea Florenței, care nu a reușit să strângă la timp sumele convenite cu papa, însă papa apela adeseori la sprijinul familiei de Medici, care erau capabili să acopere asemenea împrumuturi, pe termen mai scurt sau mai lung¹⁸³.

Împăratul a mai rămas la Florența încă o lună, iar la 26 august, cu ultimele grupuri ce au mai rămas la Florența, Ioan Paleologul, luându-l cu sine pe Marcu al Efesului, a plecat spre Veneția, nu înainte de a lăsa Comunei din Florența câteva semne ale generozității sale: a acordat Comunei dreptul de a numi notari imperiali, a hotărât acordarea privilegiilor asemănătoare privilegiilor acordate genovezilor și pentru negustorii florentini și a numit doi cetățeni, pe Jacopo de Morellis și pe Michele Fedini, drept membri ai „familiei” sale¹⁸⁴. La părăsirea Florenței, Ioan Paleologul a fost

¹⁷⁶ G. HOFMANN, „Eugenio IV Bessarioni metropolitae Nicaeno pensione ecclesiasticam assignat”, în *E.P.*, II, doc. 196, p. 88.

¹⁷⁷ IDEM, „Eugenius IV Dorotheo metropolitae Mitylinensis pensionem annuam assignat”, în *E.P.*, II, doc. 197, p. 89.

¹⁷⁸ IDEM, „Eugenius IV Nicolaum Sagundinum in numero secretariorum apostolicorum collocat”, în *E.P.*, II, doc. 199, p. 91. Nicolae Sagundinum era din insula Eubeea, numită și Negroponte, insulă aflată la acea vreme aflată în stăpânire venețiană.

¹⁷⁹ IDEM, „Eugenius IV Nathanaeli metropolitae Colossensi (Rhodiensi) ritus graeci fructus ecclesiae Nisariensis assignat”, în *E.P.*, II, doc. 200, p. 92-93.

¹⁸⁰ IDEM, „Eugenius IV Isidorum metropolitam Kioviensis constituit legatum apostolicum in Russia et regionibus finitimis”, în *E.P.*, II, doc. 202, p. 93-94.

¹⁸¹ IDEM, „Eugenius IV principem magnum Moscoviae Vasilij de unione in concilio Florentino peracta certiore facit et merita Isidori metropolitae Kioviensis in hac causa laudat, huncque ei commendat” (traducere latină după documentul existent în limba rusă), în *E.P.*, II, doc. 204, p. 95-96. Cf. V. LAURENT, „Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de la Florence (1438-1439)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores*, IX, Ed. P.I.O., Roma 1971, nota 3, p. 184.

¹⁸² Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 357.

Papa Eugen al IV-lea va oferi și ofertele unei indulgențe speciale pentru mănăstirea Vatoped din Athos. Cf. G. HOFMANN, „Eugenius IV indulgentias pro ecclesia monasterii Vatopedii in Monte Athos concedit” (septembrie 1439, Florența), în *E.P.*, II, doc. 215, p. 111-112.

¹⁸³ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 357-358.

¹⁸⁴ Despotul Dimitrie plecase deja din Florența, la 25 iunie, împreună cu filozoful Gemist și cu Scolario, promițând și el acordarea de privilegii comerciale în Moreea.

însoțit până la hotarele Comunei de către un mare număr de cardinali, o mulțime de clerici, demnitari latini și oficialitățile Florenței¹⁸⁵; în sunete de trâmbiță, doisprezece oameni purtau un baldachin deasupra împăratului, în timp ce doi demnitari de seamă ai Florenței îi țineau calul de hățuri. Va ajunge la Bologna la 31 august¹⁸⁶, iar la 19 octombrie va pleca din Veneția spre Constantinopol, nu înainte de a se celebra o Sfântă Liturghie după ritul Bizantin în catedrala *San Marco*¹⁸⁷.

Cele patru nave pe care s-au îmbarcat grecii la Veneția pentru a se întoarce spre Constantinopol au fost însoțite de două corăbii mai ușoare însă pregătite de luptă, pentru apărarea delegației în fața unor evenuale pericole. Grecii au ajuns la Pola, iar de aici, prin multe furtuni și pericole au ajuns la Corfu, iar la 16 noiembrie au ajuns la Modon, în posesiunile venețiene. În Eubea, o altă posesiune venețiană, Dorotei de Mitilene a organizat o procesiune la care au participat și greci și latini, mergând alături „umăr lângă umăr”, procesiune ce s-a încheiat cu celebrarea unei Liturghii grecești într-o biserică latină, având drept celebrant principal pe același Dorotei de Mitilene¹⁸⁸.

În Eubea (/Negroponte), pe drumul de întoarcere, au sosit știri că împărăteasa era grav bolnavă, iar când au ajuns la Kozinos au primit știrea că împărăteasa a trecut la Domnul. Împăratului nu i-a fost comunicată știrea morții soției sale, deoarece câțiva se temeau că ar mai putea întârzia pentru a împlini comemorările funebre. Au urmat alte zile de pericole și vânt potrivnic, iar într-un sfârșit, la 1 februarie 1440, delegația ajungea la Constantinopol¹⁸⁹.

A ieșit în întâmpinarea grecilor fratele împăratului, Constantin,¹⁹⁰, însoțit de un lung cortegiu al nobilimii locale, alături de genovezi și venețieni. Nici ei nu au îndrăznit să îl înștiințeze pe Ioan

¹⁸⁵ Cf. G. HOFMANN, *Acta Latina*, p. 266.

¹⁸⁶ La Bologna îi va ajunge o scrisoare din partea papei în care îi propunea împăratului Ioan Paleologul un puternic sprijin militar și financiar nu numai pentru apărarea Constantinopolului, ci chiar pentru o acțiune inițiată de greci împotriva turcilor, pentru a recuceri teritoriile aflate în stăpânirea otomană. Cf. G. HOFMANN, „Eugenius IV Iohanni VIII imperatori byzantino auxilium promittit” (Florența, 13 septembrie 1439), în *E.P.*, II, doc. 217, p. 113-115.

¹⁸⁷ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 359-361.

¹⁸⁸ Cf. *Ibid.*, p. 361-362.

¹⁸⁹ Cf. *Ibid.*, p. 362.

„Și în februarie din același an s-au întors în Constantinopol de la sinod împăratul și despotul și toți ceilalți care au fost plecați, numai patriarhul și bunul și vrednicul arhiereu al Sardelor, prieteni buni ai mei, au murit acolo, acesta la Ferrara, iar patriarhul mai pe urmă, în Florența”. G. SPHRANTZES, *Memorii* (1401-1477), ed. V. Grecu, Ed. Academiei R.S.R., București 1966, p. 63.

¹⁹⁰ Despre întâmpinarea delegației bizantine la Constantinopol, Ducas vorbește în tonuri sumbre, amintind coborârea arhiereilor din corăbii – după ce prezentase un alt episod al amenințărilor otomane, episod prevestitor al căderii Constantinopolului – precum și acuzațiile aduse celor ce semnaseră, cum că ar fi primit mită pentru a-și pune semnătura pe documentul unirii. Cf. DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, Ed. Academiei R.P.R., București 1958, p. 270.

Paleologul de pierderea pe care o suferise. Abia când a ajuns la palat, și Ioan Paleologul și fratele său despotul Dimitrie¹⁹¹ au aflat că moartea le-a răpit amândurora soțiile¹⁹².

Întorcându-ne atenția, pentru puțin, asupra realităților financiare din timpul desfășurării conciliului, amintesc faptul că toate cheltuielile legate de cazarea, masa și transportul grecilor - dar și a latinilor participanți - au fost suportate de curia papală¹⁹³.

Reprezentarea statelor medievale creștine, participante sau așteptate să participe la ședințele sinodale publice, a făcut obiectul numeroselor dezbateri încă de la Basel, când, legat de asemenea participări se punea și problema votării pentru aprobarea hotărârilor sinodale.

La Ferrara, așa cum am văzut, în primele ședințe publice s-a stabilit ordinea de precedență a membrilor delegației latine și, legat de această problemă, s-a stabilit și sistemul de votare. Astfel, în sesiunea a cincea, din 10 februarie 1438, încă înainte de sosirea delegației bizantine, s-a hotărât ca membrii delegației apusene să fie distribuiți în trei „stări”: în prima stare erau așezați cardinalii, arhiepiscopii și episcopii; în starea a doua erau situați abații și călugării; în cea de-a treia stare se aflau doctorii în drept, demnitarii bisericilor, reprezentanții universităților etc¹⁹⁴.

Principiile de procedură sinodală nu puteau prevedea chiar orice situație, de aceea pentru aplicarea concretă, după alte discuții și negocieri, se căuta găsirea unor modalități mulțumitoare pentru ambele delegații latine și bizantine, deși această mulțumire nu era de fiecare dată în gradul maxim pentru una sau cealaltă parte, iar cei care chiar doreau să găsească motive de scandal, răspândeau zvonuri negative dintre cele mai răsunătoare că un gest sau altul, oricât de banal, adeseori făcut fără intenție dar nepotrivit pentru diplomația situației respective, era văzut ca o ofensă adusă nu numai persoanei în cauză, ci întregii delegații¹⁹⁵.

Împăratul Ioan Paleologul - conform procedurilor bizantine - își făcea intrare într-o localitate însoțit de curtenii săi și de oficialitățile locale, împăratul intrând în Ferrara călare pe un cal negru,

¹⁹¹ Despotul Dimitrie se căsătorise cu Zoe, cu puțin timp înainte de plecarea spre Italia, aceasta fiind fata marelui duce Paraspondil, la 25 martie 1436. G. SPHRANTZES, *Memorii* (1401-1477), ed. V. Grecu, Ed. Academiei R.S.R., București 1966, p. 55.

„La 17 decembrie din anul (69)47 [1439] a murit împărăteasa doamna Maria, cea din Trapezunt [...] și la 17 ale aceleiași luni ianuarie [1440] a murit doamna Zoe vasilissa și a fost înmormântată în mănăstirea Chiaramarta”. Maria din Trapezunt, soția lui Ioan al VIII-lea, a fost înmormântată în mănăstirea *Atotțiitorului*. Cf. *Ibid.*, p. 63.

¹⁹² Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 362.

¹⁹³ Cf. H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, *Tra Medioevo e Rinascimento. Avignone – Conciliarismo – Tentativi di riforma. (XIV-XVI secolo)*, Ed. Jaca Book, Milano 1988⁴, p. 231.

Cf. J. GILL, „The Cost of the Council of Florence”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 264-285.

¹⁹⁴ Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 115.

¹⁹⁵ Cf. *Ibid.*, p. 122.

având deasupra sa un baldachin bogat ornamentat, iar înaintea sa era purtat un cal alb, acoperit cu stofe de asemenea frumos brodate cu chipul unor acvile aurite¹⁹⁶.

Patriarhul de Constantinopol, la rândul său, însoțit de înalții ierarhi bizantini, îmbrăcați în mantii de mătase, făceau adeseori o frumoasă impresie locuitorilor¹⁹⁷.

Ar fi de amintit faptul că, papa alegând Ferrara drept sediu al sinodului, a încheiat cu reprezentanții acestui oraș acorduri amănunțite. Astfel, la 16 și 17 ianuarie 1438, la Bologna, cardinalul trezorer Francesco Condulmaro și marchizul Ferrarei semnavă acorduri privitoare la garantarea siguranței tuturor membrilor sinodului și accesul lor liber în teritoriul Ferrarei. Erau acordate reședințe papei și curții sale, împăratului bizantin și cardinalilor; toți participanții erau scutiți de taxe vamale; era prevăzută asigurarea locuinței pentru toți participanții la lucrările sinodale, fiind prevăzut chiar mobilierul și alte ustensile ori materiale necesare locuirii. Nu a fost uitat să se precizeze faptul că prețurile alimentelor și nivelul chiriilor – pe care papa se obliga să le plătească – să nu crească mai mult decât nivelul la care ele se aflau la acel moment. Au fost stabilite prețurile pentru cele mai importante feluri alimentare – papa luându-și angajamentul față de greci să asigure cazare, hrană și transportul acestora până la finalizarea lucrărilor și la întoarcerea lor în siguranță spre părțile răsăritene¹⁹⁸.

Grecii au considerat mai potrivit ca în locul ofertei de hrană și locuință din partea papei, să primească bani și din acești bani fiecare să își plătească chiria și hrana. În acest sens, împăratul avea de primit treizeci de florini pe lună, patriarhul – douăzeci și cinci de florini pe lună, despotul Dimitrie – douăzeci de florini pe lună. Membrii sinodului care au fost invitați special, adică episcopii, teologii, ambasadorii, primeau patru florini pe lună, ceilalți participanți mai neînsemnați, primeau câte trei florini pe lună. Acest acord privea doar delegația bizantină, pentru partea apuseană, deși cheltuielile erau asemănătoare, nu s-a pretins plata hranei și a alimentelor, totuși papa acordând ulterior sume asemănătoare și pentru teologii chemați expres din ordinele monahale ori pentru alți delegați apuseni¹⁹⁹.

La Basel, în anul 1436, în sesiunea a XXIII-a, după ce părinții sinodali au stabilit regulile pentru alegerea unui papă²⁰⁰, s-a stabilit și faptul că nou alesul papă va trebui să exprime o mărturisire de credință, mărturisire de credință ce va trebui făcută după o anumită *formă*, stabilită și

¹⁹⁶ Cf. *Ibid.*, p. 124.

¹⁹⁷ Despre personalitatea acestui patriarh de Constantinopol, cu multe elogii a scris J. GILL, „John II, Patriarch of Constantinople”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 15-34.

¹⁹⁸ Cf. *Ibid.*, p. 127.

¹⁹⁹ Cf. *Ibid.*, p. 127-128.

²⁰⁰ MANSI, XXIX, p. 110-111: *De electione summi Pontificis*.

ea tot cu această ocazie, s-a mai stabilit și numărul cardinalilor precum și calitățile acestor candidați. Cardinalii, așadar, nu trebuiau să depășească numărul de 24, fiind astfel aleși încât o națiune să nu aibă mai mult de o treime dintre toți cardinalii în viață. La data alegerii noului cardinal, acesta trebuia să aibă mai mult de 30 ani, să fie magistr, doctor sau licențiat în drept bisericesc sau civil, avându-se grijă ca o treime sau un sfert dintre cardinali să fie *magistri* sau licențiați în Sfânta Scriptură²⁰¹.

Din delegația latină s-au evidențiat persoane precum Giuliano Cesarini²⁰², Giovanni Turecremata, Nicolo Albergati, Tommaso Parentucelli, Andrei din Rhodos, Giovanni din Montenegro și Ambrogio Travesari, care erau exemple vii de virtute unită cu știința, care au pus cunoștințele lor umaniste în slujba adevărului catolic. În mod special Giovanni din Montenegro, dominican, și Ambrogio Travesari²⁰³, camaldolez, cunoșteau bine nuanțele limbii grecești și izvoarele patristice apusene și răsăritene încât erau capabili să explice diferențe de conținut și chiar fine distincții din manuscrisele grecești aduse în discuție în prezentarea perspectivelor teologice apusene sau răsăritene²⁰⁴. Evident, nu-l putem uita nici pe eminentul teolog dominican Ioan de Ragusa, cunăscător al nuanțelor limbilor slave, și a limbii grecești.

Papa Eugen al IV-lea, deja pe când fusese cardinal al Sienei, a învățat limba greacă²⁰⁵, venețian fiind - știind că venețienii aveau stăpâniri în Răsărit și bune relații cu bizantinii, iar clerul venețian, de asemenea, era chemat adeseori să participe la numeroase misiuni în acele părți ale Răsăritului.

Înainte de proclamarea *Decretului de unire* cu grecii, Visarion de Niceea exprimase poziția delegației bizantine cu privire la *epicleză*, menționând că în momentul pronunțării cuvintelor *anamnezei*, adică cele pronunțate de Isus la Cina cea de Taină, se produce consacrarea Euharistiei.

²⁰¹ Este interesant faptul că deja la Basel, se prevedea ca, peste numărul celor 24 cardinali, pentru necesitățile Bisericii, să mai poată fi ridicați la această demnitate încă alți doi oameni cu viață aleasă – și în cazul realizării unirii cu grecii, cei doi cardinali putând fi dintre acești greci, chiar neavând titlurile academice menționate anterior: „Praedicto autem numero viginti quatuor, pro magna Ecclesiae necessitate vel utilitate, duo alii in quibus vitae sanctitas vel eximiae virtutes refulgeant, quamquam memoratos gradus non habeant, ac de Grecis (cum Romanae Ecclesiae uniti fuerint) insignes aliqui viri adjici poterunt.” (117). Această dorință a sinodului se va verifica odată cu proclamarea unirii cu grecii, fiind ridicați la demnitatea de cardinal Isidor, arhiepiscopul Kievului și al întregii Rusii precum și Visarion, arhiepiscopul de Niceea. Cf. „De numero et qualitate Cardinalium”, în *Ibid.*, p. 116-119.

²⁰² Purtător de cuvânt a fost „din partea italienilor cardinalul cinstitei cruci Iulian, mare întru științele cele profane și întru dogmele legii creștinești”. DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, Ed. Academiei R.P.R., București, 1958, p. 266.

²⁰³ Mai multe detalii despre delegația latină și bizantină pe durata conciliului de la Ferrara-Florența, ne oferă același J. Gill, într-un aprofundat studiu. Cf. J. GILL, „Greeks and latins in a common council”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 232-253.

²⁰⁴ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 88.

²⁰⁵ Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma, 1931, p. 307.

Epicleza, în această accepțiune se considera o simplă rugăciune, corespondentă rugăciunii *Jube haec perferri* din Liturghia latină²⁰⁶.

Pe actul de unire cu grecii²⁰⁷, proclamat în sesiune publică²⁰⁸ la 6 iulie 1439, și-au pus semnătura, alături de papa Eugen, 8 cardinali, doi patriarhi latini, 61 de episcopi²⁰⁹, 40 de abați, 4 superiori generali ai unor ordine religioase și invitații ducelui de Burgundia care a permis episcopilor din cuprinsul ducatului său să participe la acest sinod, cu totul altfel procedând Carol al VII-lea al Franței, care a interzis episcopilor francezi să participe și care încă se încapățâna să nu recunoască acest sinod ca un sinod ecumenic²¹⁰.

Au semnat pentru partea bizantină: împăratul Răsăritului, reprezentanții patriarhilor de Alexandria, Antiohia și Ierusalim, 16 mitropoliți, 4 diaconi etc²¹¹.

Marcu din Efes a refuzat să semneze. Alți membri ai delegației bizantine plecaseră din Florența înainte de momentul semnării *Decretului de unire cu grecii*²¹².

²⁰⁶ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 89. Textul *Decretului despre Euharistie* este prezentat în anexa tezei.

²⁰⁷ La 21 decembrie 1439, cardinalul Francisc Condulmer, trezorierul papal, plătea datoria de paisprezece florini de aur și 25 de *solidi* în monede romane aurului Bernardo Guzzi din Florența pentru patru sigilii de aur realizate pentru alte exemplare ale *Decretului de unire cu grecii* „mittendis ad nonnullos mundi principes de mandato domini nostri pape”, pe care le comandase papa spre a fi trimise unor principii. Cf. *Firenze e il Concilio ecumenico del 1439*, ed. G. La Pirra, Ed. Giuntina, Firenze 1462, p. 31.

²⁰⁸ Conform unei anumite accepțiuni, această sesiune ar fi cea de-a șasea sesiune a sinodului de la Ferrara-Florența, celelate întâlniri fiind considerate *ședințe*, mai mult sau mai puțin publice. Cf. AAVV, „Concilio ecumenico di Firenze (1439-1443)”, în *Dizionario dei concili*, II, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1964, p. 63.

²⁰⁹ Caracterul ecumenic al conciliului florentin este considerat a fi evident, chiar și numai pentru participarea papei și a împăratului. În ceea ce privește prezența episcopatului și a reprezentanților statelor europene, o frumoasă sinteză găsim în deja invocata operă a lui H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, *Tra Medioevo e Rinascimento. Avignone – Conciliarismo – Tentativi di riforma. (XIV-XVI secolo)*, Ed. Jaca Book, Milano 1988⁴, p. 233-234:

Trebuie însă să observăm că Biserica apuseană a fost reprezentată de un număr relativ redus de episcopi, aproape exclusiv italieni. Puținii episcopi din zona franceză erau fie italieni fie nu erau în posesia episcopioilor lor. Ceilați mai erau trei spanioli, doi irlandezi, un portughez, un polonez, niciunul din Anglia sau din teritoriile imperiale, iar mulți alții se prezentau drept „aleși” în curia papală. Dintre state doar Anjou și Burgundia au trimis o delegație oficială. Nu se poate vorbi despre o adevărată reprezentare a Bisericii universale sau a statelor europene, și aceasta se petrecea într-o perioadă când Baselul era iarăși recunoscut de multe părți.

²¹⁰ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 89.

²¹¹ Patriarhul de Constantinopol era mort, însă deja își afirmase adeziunea la Biserica Romei, semnând o declarație, numită și *Extrema sentenția*, adică *ultima dorință*, în aceeași zi a morții sale. Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 89.

²¹² Cf. *Ibid.*, p. 89.

Se pare că o parte dintre greci, încă pe drumul de întoarcere spre Constantinopol, și-ar fi retras propria aprobare a *Decretului de unire*. Cf. H. JEDIN, *Handbuch der Kirchengeschichte, Die mittelalterliche Kirche. Vom kirchlichen Hochmittelalter bis zum Vorabend der Reformation. Das Spätmittelalter*, Verlag Herder KG, Freiburg im Breisgau 1968; tr. it. *Storia della Chiesa*, V/2, *Tra Medioevo e Rinascimento. Avignone – Conciliarismo – Tentativi di riforma. (XIV-XVI secolo)*, Ed. Jaca Book, Milano 1988⁴, p. 231-232.

Gheorghe Scholarios, deși se afla printre unioniștii cei mai însuflețiți la Ferrara și la Florența, a părăsit Florența – fără să cunoaștem motivul de atunci – înainte de semnarea solemnă a decretului de unire. Tot înainte de proclamarea unirii celor două Biserici au plecat și Gheorghe Ghemist Plethon, marele filozof grec ce părăsea Florența probabil însoțit de Dimitrie, despotul din Moreea. Aceștia au ajuns la Veneția unde au pregătit, între altele, formalitățile de plecare spre Constantinopol a delegației bizantine. Cf. I. PUPLEA-RĂMUREANU, „Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic de sub turci”, în *Ortodoxia*, an. VIII, nr. 1 (1956), Ed. Institutului Biblic și de Misiune, București 1956, p. 80.

Eugeniu al IV-lea a recunoscut legitimitatea folosirii pâinii dospite ca materie pentru celebrarea Sfintei Liturghii, precum și alte uzanțe ale răsăritenilor (începutul Postului Paștilor mai devreme, săptămâna brânzei etc.). Răsăritenii greci nu erau obligați să adauge expresia *Filioque* în Simbolul de credință: era suficientă acceptarea *Decretului de unire*²¹³. Din partea lor, grecii au reșezat numele papei în *diptice*, adică în pomenirea ierarhilor ce se face în timpul celebrării Sfintei Liturghii²¹⁴, recunoscând astfel primatul urmașului Apostolului Petru²¹⁵.

Întorcându-ne atenția asupra stabilității sau instabilității unirii realizate la Florența, vedem că nimeni, la acea vreme, nu putea să dea o judecată sigură: în cercuri largi se nutrea speranța că reconcilierea va fi durabilă și eficientă²¹⁶. După încheierea sinodului de la Florența, papa Eugen al IV-lea a convocat voluntari și a plătit soldați pentru o cruciadă care să vină în ajutorul Constantinopolului. În acest scop el a impus tuturor arhiepiscopilor, episcopilor și egumenilor o anume zeciuială din toate beneficiile lor, pentru a continua luptele împotriva turcilor²¹⁷.

Eugen al IV-lea a sprijinit consolidarea unei *Ligi* (/alianțe) de apărare împreună cu Republica Ragusei (Dubrovnic), De asemenea, a trimis pe cardinalul Cesarini, *legat papal* pentru Ungaria, iar episcopul Cristofor Garatone îi îndemna la unire între ei pe principii, domni și orașele provinciilor din vecinătatea Ungariei, Moldova, Valahia și Albania, în timp ce la Veneția se construiau cu uriașe cheltuieli vase de război contra turcilor²¹⁸. Deși cei mai mulți principii apuseni s-au arătat nepăsători la apelurile papei, cardinalul Cesarini a reușit să adune o impresionantă oaste împotriva turcilor. S-au evidențiat - spune von Pastor - Polonia și Valahia, care au trimis soldați pedestri și cavalerie,

G. Fedalto amintind mitropolii de Efes, menționează faptul că Marcu era mitropolit în anul 1437 și mai este pomenit la data de 23 iunie 1444. Din păcate enumerarea mitropoliilor de Efes nu a dat spațiu expunerii mai pe larg a vieții acestui mitropolit după episodul de la Florența până la sfârșitul vieții sale. Enumerarea mitropoliilor prezentată de Fedalto, după indicarea în funcție a lui Marcu, din anul 1437, și indicarea fără detalii, a datei de 23 iunie 1444 - care ar lăsa de înțeles că la acea dată Marcu încă mai era în viață - vine și cu menționarea următorului mitropolit de Efes cunoscut de acest autor, anume Neophytos, întâlnit în funcție în anul 1467, încă în viață în anul 1477. Cf. G. FEDALTO, „Ephesus, Ephesos, Efes, Efes – eccl. primaeva et byzantina”, în *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988, p. 112-115.

²¹³ Conciliul de la Florența a decis unirea celor două Biserici pe baza egalității ritului oriental cu ritul occidental și a unității întru credință. Cf. O. BÂRLEA, „1000 de ani dela Botezul poporului Rus’ ”, în *Perspective*, 42 (oct.-dec. 1988, anul XI), p. 15.

²¹⁴ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 90.

²¹⁵ „Omnium christianorum pater et doctor”. G. HOFMANN, „Notae historicae de terminologia theologia Concilii Florentini”, în *Gregorianum*, XX, an. XX, Typis Pont. Universitatis Gregorianae, Roma 1939, p. 262-263.

Înainte de semnarea *Decretului de unire*, Ioan de Torquemada, viitorul cardinal, a dat și explicațiile necesare referitoare la tradiția latină și bizantină asupra acestei tematici a primatului papal. Cf. I. DE TORQUEMADA, *Oratio synodalis de primatu*, ed. E. Candal, Ed. P.I.O., Romae 1954, p. 3-87.

²¹⁶ Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma 1931, p. 319.

²¹⁷ Cf. *Ibid.*, p. 327.

²¹⁸ Cf. *Ibid.*, p. 325. Von Pastor, face trimitere, în nota nr. 3 de la p. 325, la unele opere ale istoricului român N. Iorga: „Guglielmotti II, 163 s. Zinkeisen I, 608. Per la legazione del Cesarini cfr. Palacky IV 1, 126, e Teiner, *Mon. Slavor.* I, 382-383. Comunicazioni dalla sua corrispondenza presso Jorga, *Notes et extraits* III, 107 ss., 114 ss., 121 ss., 157 ss., *Ibid.* In varii luoghi, documenti sulla partecipazione di Venezia”.

plătind și solda acestora pentru un an. S-au strâns astfel numeroși oameni din păturile de jos ale societății, mulți dintre cruciați înrolându-se sub conducerea Ungariei. Papa încerca, de asemenea, să îi susțină financiar²¹⁹.

Armata cruciată, formată preponderent din maghiari, venețieni și trupe pontificale, a fost însă înfrântă de către turci, la Varna, în 1444²²⁰.

Delegația bizantină participantă la sinodul ecumenic de la Ferrara-Florența s-a întors în Constantinopol în februarie 1440, unde ar fi fost primită fără prea mare entuziasm, lucru și mai grav fiind faptul că și Ioan al VIII-lea Paleologul până la moartea sa (1448) nu a reușit să se hotărască să proclame unirea bisericească – dacă chiar ar fi fost considerat util un asemenea demers - cu toate că cei doi patriarhi de Constantinopol ce au urmat după moartea lui Iosif al II, petrecută la Florența, adică Mitrofan al II-lea (1440-1443) și Grigorie al III-lea (1443-1451, la Constantinopol, apoi la Roma, până la moarte, în anul 1459) mereu au încercat să-l convingă pe împărat de necesitatea acestei proclamări a unirii²²¹.

Constantin al XI-lea Dragases (1448-1453), fratele și succesorul lui Ioan al VIII-lea Paleologul - evident, în condiții diferite de politică externă - a considerat că unirea bisericească reprezenta cel mai bun punct de plecare pentru apărarea Constantinopolului, și nu tactica de amânare a acestei proclamări - așa cum o făcuse fratele său Ioan al VIII-lea. La începutul domniei lui Constantin al XI-lea au fost mari tensiuni, în urma cărora patriarhul Grigorie al III-lea chiar a părăsit scaunul său din Constantinopol și s-a îndreptat spre Roma, în exil, însă într-un final, la 12 decembrie 1452, a fost celebrată în catedrala Sfânta Sofia o Liturghie solemnă în care s-a pomenit în diptice numele papei și s-a proclamat oficial decretul *Laetentur caeli*. Cu toate acestea, după căderea Constantinopolului, primul patriarh instalat cu aprobarea otomană, Ghenadie Scholarios, a condus ce a mai rămas din Biserica Greacă ignorând total cele întâmplate în decembrie 1452²²². „Actele” unui sinod din Constantinopol care să fi avut loc în anul 1450, în care unirea de la Florența ar fi fost în mod solemn condamnată, sunt doar niște falsuri²²³.

²¹⁹ Regele Wladislaw care domnea peste Polonia și Ungaria este cunoscut ca rege a Poloniei cu numele de Wladislaw al VI-lea Jagiello (1434-1444), iar ca rege al Ungariei sub numele de Wladislaw I Jagiello (1440-1444). Armata ce urma să lupte la Varna a fost pusă sub conducerea lui Iancu de Hunedoara și a regelui Wladislaw, având oșteni și din Muntenia. Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma, 1931, p. 328.

²²⁰ Cf. M. BALARD, „Crociate” în *Dizionario storico del papato*, diretto da Philippe Levillain, ed. Bompiani 1996, p. 447. Cf. E. DUMEA, *Istoria Bisericii*, II, Ed. I.T.R.C. Iași, Iași 2000, p. 39.

²²¹ Cf. H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, p. 254.

²²² Cf. *Ibid.*, p. 254. Cf. E. DUMEA, *Istoria Bisericii*, II, Ed. Institutul Teologic Romano-Catolic Iași, Iași 2000, p. 39.

²²³ Cf. H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, p. 254 - istoricul bisericesc Jedin făcând trimitere în nota nr. 2 de la această pagină, la operele lui Chr. Papaioannou, *Ἐκλῆς. Ἀλήθεια*, 15 (1895-1896) și S. Petrides, *ΕΟ*, 14 (1911) p. 204-207.

În mijlocul acestor evenimente, papa nu a uitat să răsplătească eforturile deosebite ale colaboratorilor săi apropiați, numeroase persoane fiind ridicate la cinstea de cardinal. Creerea noilor cardinali s-a făcut la Florența, la 18 decembrie 1439, așadar la scurtă vreme după semnarea *Decretului de unire cu armenii*, papa Eugen al IV-lea a oferit această demnitate pentru 17 persoane, între care se aflau Juan (/Giovanni) Torquemada²²⁴, englezul John Kemp²²⁵, genovezul Giorgio Fieschi, florentinul Alberto Alberti, precum și mitropoliții Bisericii din Grecia și Rusia care au avut o contribuție importantă la realizarea unirii, Visarion (c. 1395-1472) și Isidor de Kiev (+1463)²²⁶.

Unirea latinilor cu grecii deschidea noi perspective pentru apuseni, dornici să cunoască și să sprijine această unire, neuitând, evident, nici angajamentele de ajutorare politică și militară a grecilor, dar ținând seamă și de noile orizonturi pentru, favorabile economiei statelor apusene. În acest demers, o anumită atenție se îndrepta și spre celelalte patriarhii grecești, unite și ele cu Roma în același conciliu, prin reprezentanții acestor patriarhii, după cum atestă hotărârile solemne ale respectivei uniri.

Așa cum am văzut, în Răsărit, alături de patriarhiile pe care le putem denumi *grecești*, deoarece, cu timpul, au preluat ritul bizantin și s-au păstrat în comuniune între ele precum și cu Roma – în primul mileniu creștin – mai existau și alte forme de creștinism, numite nestoriene și monofizite, care s-au desprins ori au fost excluse de la comuniunea cu patriarhiile grecești.

Un caz cu totul special îl reprezintă Biserica Armeniei, asupra căreia ne vom opri în cele ce urmează, încercând să facem o scurtă incursiune în frământata istorie a acestei Biserici.

După cum se știe, între anii 1443-1445 la Roma s-au ținut ultimele sesiuni ale sinodului ecumenic început la Ferrara-Florența. Sesiunile au fost reluate la 14 octombrie 1443, în Lateran (la Roma), și au continuat aproximativ doi ani, finalizând uniriile cu sirienii din Mesopotamia, la 30

²²⁴ I. de Torquemada, la scurt timp după unirea cu grecii a compus, între altele, și un tratat în care a explicat, pas cu pas, expresiile prezente în Decretul de unire cu grecii, operă reeditată de E. Candal: I. DE TORQUEMADA, O.P., *Apparatus super decretum Florentinum Unionis Graecorum. Ad fidem manuscriptum edidit, introductione, notis, indicibus ornavit*, ed. E. Candal, Ed. P.I.O., Romae 1954, p. 3-120.

La finalul acestui tratat, Torquemada, reproduce și textul decretului de unire cu grecii, traducând și semnăturile delegaților bizantini, între care întâlnim pe „Damianus archiepiscopus Moldoblachie et locumtenentes Sebastiensis archiepiscopi, subscripsi”, „Macarius, archiepiscopus Nicomedie, subscripsi”, „Ioasaph, humilis archiepiscopus Amasiensis, subscripsi”, și pe „vicarul”, de rit bizantin, din Moldova, Constantin, care apare aici și cu titulatura de „primus presbyter”, „Constantinus, primus presbyter et vicarius Moldoblachie, subscripsi”. *Ibid.*, p. 119-120.

²²⁵ Joannes Kemp (+ 22 martie 1454) va deveni cardinal, la 18 decembrie 1439, primind titlul de Santa Balbina, fiind arhiepiscop „Eboracensis”, apoi de Sfânta Rufina. Cf. C. EUBEL, „Eugenius IV – S.R.E. cardinales ab ipso creati”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 7.

²²⁶ Cf. C. BIANCA, „I cardinali al Concilio di Firenze”, în *Firenze e il Concilio del 1439*, I, ed. P. Viti, Ed. Leo S. Olschki, Firenze 1994, p. 147-148.

Cf. ZERNOV N., *Eastern Chrisendom*, tr. it. *Il cristianesimo orientale*, Ed. Il Saggiatore, Milano 1961, p. 144-149.

septembrie 1444, iar în anul următor, la 7 august 1445, s-a semnat, într-un singur document, unirea cu Maroniții și Caldeii din Cipru²²⁷.

De asemenea, a mai fost semnalată readucerea la învățătura catolică și comuniunea cu urmașul apostolului Petru a ereticilor *patarini*, sau a *bogumililor* dualiști din Bosnia²²⁸. Enumerând, într-o enciclică, aceste glorioase realizări, papa Eugen al IV-lea menționează și readucerea Bosniei în comuniunea cu Roma:

Universis et singulis carissimis in Christo filiis quorumcumque regnorum Regibus; venerabilis quoque Fratribus Archiepiscopis, Episcopis, ac dilectis filiis Electis, Abbatibus, Prioribus etc. Necnon Marchionibus, Comitibus etc. Ac universis et singulis, ad quod praesentes litterae pervenerint, salutem et Apostolicam benedictionem.

Post graves expensas diutinosque labores a nobis perpressos in Graecorum unione primum, et postea in Armenorum, Iacobitarum, maronitarum, Aethiopium, Bosnesium et aliarum diversae nationis populorum reductione ad sincerum fidei Catholicae cultum, non parva nobis impensa opus fuit, ut Legatum Apostolicae Sedis anno nunc tertio mitteremus ad inducias in regno Hungariae constituendas, quarum occasione factum est, ut carissimus in Christo filius noster, Hungariae et Poloniae Rex, post multas victorias de Turcis, Christi hostibus habitas, illos jam, ut speramus, ab Europae partibus expulerit²²⁹.

Călugării romano-catolici, în mod special franciscanii, deosebit de activi în părțile Răsăritului, vor încerca să consolideze unirea florentină între răsăriteni, dar și să deschidă noi orizonturi pentru prezențele romano-catolice în aceste regiuni, favorizând interferențe culturale și spirituale.

In partibus Orientalis multos instituit Sedis Apostolicae Ministros, amplissimis concessis facultatibus, ut christianis animos adderent, quatenus exercitiis mittensis assisterent, opem ferrent, de recuperanda Terra Sancta diligenter cogitarent. In provincia Syriae apud nationes Maronitarum, Drusilitarum et Surianorum, Commisarius deputavit Petrum Ferrarium, in Conventu sancti Salvatoris de Barruto, provinciae Damascenae, commorantem; in partibus Orientalis Indiae, Aethiopiae, Aegypti et Hierusalem, Commissarius voluit Gandulphum de regno Siciliae, qui tunc praeerat Conventui Montis Sion et aliis Terrae Sanctae locis; vicarios instituit Ministri Generalis cum plenaria potestate in provincia Orientali, Ludovicum Senensem et Bartholomaeum de Yano; ad regnum Daciae, Provincia Saxoniae aliasque partes Germaniae, Nuncium destinavit fratrem Antonium Trojanum²³⁰.

²²⁷ Cf. AAVV, „Concilio di Roma (1443-1445)”, în *Dizionario dei concili*, IV, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1966, p. 307.

²²⁸ Cf. *Ibid.*, p. 307.

²²⁹ L. WADDING, *Annales Minorum*, XI (1437-1447), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴, p. 241.

²³⁰ *Ibid.*, p. 244.

2.1 Unirea cu armenii

Cu papii de la Roma au fost stabilite frumoase legături, în special din *Armenia Minor*, după începerea cruciadelor. În perspectiva acelei perioade istorice, papalitatea propunea refacerea comuniunii cu armenii cerându-le, între altele, să accepte uniformitatea liturgică, ceea ce însemna suprimarea limbii liturgice armenesti și impunerea limbii latine, conform pretențiilor patriarhatului latin al Antiohiei²³¹.

Papa Eugen, ca și părinții de la Basel, doreau ca mult așteptata unire bisericească să îi includă pe toți răsăritenii, din orice loc sau având orice rit²³². Pentru acest scop, papa l-a numit pe Garatoni, la 13 iulie 1434, *nunțiu apostolic* în Răsărit, având o atenție deosebită pentru armeni: el trebuia să deschidă și să mențină contacte cu patriarhul armean și cu episcopi armeni, primind de la papă scrisori pentru patriarhul armean Constantin al VI-lea și pentru episcopul Isaia, păstorul eparhiei armenesti din Ierusalim, care va și răspunde papei și îi va scrie și patriarhului său, arătându-se favorabil unirii²³³.

În iulie 1434, la Basel ajungea o scrisoare redactată în septembrie 1433, din partea lui Isaia și Ioan, episcopi ai Biserici Armenesti, anunțând că au întâlnit ambadori latini care le-au expus dorința de refacere a unității, păcii și armoniei întregii Biserici a lui Dumnezeu, latină, greacă și armenescă, mărturisind că Biserica Armeniei respectă învățătura sinoadelor de la Niceea, Efes și Constantinopol, învățătură confirmată de către papa Silvestru și de către Grigorie marele episcop *Luminătorul* și apostolul Armeniei²³⁴, precum și de împărații Constantin și Tirtac (Tiridat al III-lea: 252-330), cel care în acele vremuri conducea Armenia. Se bucurau să anunțe că au multe lucruri în comun cu latinii, că celebrează cu pâine azimă, că, în sfârșit, latinii și armenii și toți creștinii sunt frați întru Isus Hristos, având nădejde în bunele rezultate ale sinodului de la Basel²³⁵.

Patriarhul armean Constantin, ce locuia în Vagarsabat, la 25 iulie 1438²³⁶, răspunde unei scrisori trimisă în 12 mai 1438 de la Caffa, din partea consulului genovez Paolo Imperiali – care invita să

²³¹ Cf. P. SINISCALCO, *Le Antiche Chiese Orientali, Storia e letteratura*, Ed, Città Nuova, Roma 2005, p. 266.

²³² Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 69.

²³³ Cf. *Ibid.*, p. 69.

²³⁴ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1079.

²³⁵ Cf. MANSI, XXX, p. 642-643: *Littera Dominorum Episcoporum de Armenia, missa sacro concilio penultima julii MCCCCXXXIV De unionis facienda cum Armenis et ecclesia Romana*.

²³⁶ Cf. G. HOFMANN, „Mandatum oratorum armenorum ex parte patriarchae”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 11: „Constantinus servus servorum domini nostri Iesu Christi cum decore et honore et voluntate, patriarcha super populum Armenorum patriarcha Vagarsabat”.

trimită delegați la Basel și la papa Eugen²³⁷ - anunțându-l pe acest consul genovez al Caffei că a stabilit o delegație, cu puteri depline, formată din doctorii Sarchis, Marcu și Toma, împreună cu Ioachim episcopul armean din Pera²³⁸ pentru a merge la sinod.

Tot în aceeași zi, 25 iulie 1438, Patriarhul armean Constantin, mai trimite o altă scrisoare credincioșilor și clerului armenesc din Caffa²³⁹, confirmând mandatul delegaților menționați anterior, și nutriend speranța refacerii comuniunii așa cum fusese în timpul sfântului papă Silvestru și al sfântului Grigorie apostolul armenilor, în aceeași pace, iubire și înțelegere precum fusese în timpul împăraților Constantin cel Mare și Tiridat al Armeniei²⁴⁰.

La 1 decembrie 1438, consulul Caffei îi scrie papei Eugen, prin franciscanul Iacob de Primaditiis - pe care consulul Paolo Imperiali îl indică drept *Vicarius*²⁴¹ -, înștiințându-l de toate demersurile sale în sprijinul readucerii armenilor la comuniunea cu Scaunul Romei²⁴². Vedem,

Era vorba despre catolicosul armean Constantin al V-lea, ales în anul 1429, cel care a revendicat titlul de „patriarh de Vagharșapat”, și rezida în Armenia Mare, intitulându-se „Constantinus servus servorum Domini nostri Iesu Christi cum gratia Dei sum constitutus patriarcha Valarspat”. Cf. AAVV, „L'Eglise Arménienne”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, nota 2, p. 229.

²³⁷ Cf. G. HOFMANN, „Conventio Armenorum cum Paulo Imperiali consule”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 8-11.

²³⁸ G. HOFMANN, „Mandatum oratorum armenorum ex parte patriarchae”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 12:

Iterum notifico vobis, domino consuli, et aliis dominis de consilio, quod nos cum plenitudo potestate nostra constituimus loco personae nostrae Vertebet (= Doctorul) filium meum Sarchis, Marchos Vertebet et Thomam Vertebet, et Ioachim episcopum Perae, ut vadant ad synodum istam benedictam, et quicquid Spiritus S. Illustraverit, ita faciant ut amor et unitas et caritas sit inter christianos. Benedictio Dei sit super vos.

²³⁹ Caffa, posesiune genoveză, avea un sediu episcopal armenesc și un număr mare de armeni ce se ocupau cu negoțul spre Polonia. În părțile Asiei alte grupuri de armeni au adoptat un dialect turcesc (armeano-kiptchak). Armenii mai aveau grupuri de negustori și colonii în Orientul Îndepărtat și în India. De asemenea, și în Italia sunt menționate prezențe armenesti și o mănăstire. Cf. AAVV, „L'Eglise Arménienne”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 229.

²⁴⁰ Cf. G. HOFMANN, „Mandatum oratorum armenorum ex parte patriarchae”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 13-14.

Correspondența pe tema unirii cu armenii, alături de *Decretul de unire al armenilor* cu Roma, se află și în documentele păstrate la Firenze (Florența), *Biblioteca Medicea Laurenziana*, Fondul „Cassetta Cesarini”: Documento VI: „Mandatum Oratorum Armenorum” (pergament: 0,359 m. X 0,520 m.); Documento VII: „Copia literarum... dominus Paulo Imperiali, Consuli Caffae – Pro parte R. Domini Constantini Patriarchae Armenorum”; Documento XII: Documentum originale unionis Armenorum cum Sancta Romana Ecclesia promulgata in Sacro Universalis Concilio Florentino XXII novembr. 1439 (un fascicol de 20 foi, fiecare foaie de pergament având dimensiunea de 0,245 m. X 0,343 m.); Documento XV: „Decretum unionis Iacobitorum cum Sancta Romana Ecclesia in quo inserta sunt Decreta unionis Graecorum et Armenorum – 4 febraio 1441 (stile fiorentino: 1442), primo latino deinde arabice (un fascicol de 44 foi, fiecare foaie de pergament având dimensiunea de 0,249 m. X 0,337 m.); Documento IX: „Gregori Patriarchae Armenorum Literae ad Eugenium Papam” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.).

²⁴¹ Patriarhul Constantin, în scrisoarea adresată clerului și credincioșilor armeni din Caffa, amintește despre *Vicarii Summi Pontifices*, - fără a-l numi - acesta fiind, de bună seamă, același Iacob de Primaditiis, O.F.M., care îi dusesese scrisoarea consului Paul, și care aducea spre Caffa acele scrisori, acum întâlnindu-l ca mesager al consului spre papă, probabil însoțind delegația armeană.

Hefeles îl consideră pe acest Iacob de Primaditiis drept „nonce pontifical”, nuntiu papal. Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1079.

²⁴² Cf. G. HOFMANN, „Paulus Imperialis ad Papam”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 15-17.

astfel, că genovezii din Caffa au avut un important rol în convocarea și transportul delegației armenie spre Italia, dar și în eforturile succesive, cele de consolidare a acestei uniri.

Delegația armeană va ajunge la Florența, unde întâlnește delegația bizantină și pe împăratul Ioan Paleologul, căruia îi cer protecție²⁴³, iar la întâlnirea cu papa, în prima întâlnire publică îi vor adresa frumoase cuvinte, cerând să fie primiți în Biserica Catolică, deschizându-le porțile vieții veșnice cu puterea cheilor cerești, iar dacă s-ar afla greșeli în învățătura lor, papa este rugat, ca bun păstor, să le îndrepte și să îi învețe cele cuvenite²⁴⁴.

Papa Eugen al IV-lea, la 22 noiembrie 1439, a avut bucuria de a vedea finalizate discuțiile cu delegații armeni²⁴⁵ - în acest caz nefiind menționate dispute publice precum în cazul grecilor - proclamarea bulei *Exultate Deo* făcându-se în catedrala florentină dedicată Preafericitei Fecioare Maria - numită și „Reparatae”, după Sfânta Reparata (/ *Apărătoarea*), a cărei moaște se află în această catedrală -, fiind de față aproximativ 20.000 persoane²⁴⁶.

Anterior, dominicanul Franco di Perugia s-a ostenit cu mult rod în Armenia: numit de către papa Ioan al XXII-lea episcop de Sultanieh în Armenia persiană; de asemenea, un alt dominican, Bartolomeo di Bologna (+1333), a activat și el între armeni - dar în anul 1375 avea să cadă regatul Armeniei Mici (Adana) și întreaga națiune s-a trezit la discreția Islamului. Acum însă, catholicosul, adică patriarhul armean Constantin al VI-lea trimisese o delegație la Florența pentru a-și exprima dorința de unire cu Biserica Romei. Actul de unire, propus de către papa Eugen și acceptat de către delegați, recunoaște Conciliul de la Calcedon, Simbolul (pseudo-) atanasian și cele *Șapte Taine* („*novae legis septem sunt sacramenta*”) și mai conține o instruire clară despre materia, forma și celebrantul acestor sacramente. De asemenea, papa Eugen, scriind episcopului latin din Caffa

²⁴³ Cf. *IDEM*, „Scriptores Historiae: Acta Graeca”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 17-18.

²⁴⁴ Cf. *IDEM*, „Sermo legationis armenae coram papam”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 20-21, pe care o considerăm potrivită să o reproducem în întregime, în versiunea latină:

Christi sedem tenes. Christi vicarius es in sede apostolorum. Venimus ad Te, caput nostrum. Venimus ad pastorem nostrum. Tu es fundamentum ecclesiae. Omne membrum, quod elongavit se a Te, infirmatum est; et gregem, qui se a Te separavit, fera pessima devoravit eum. Ecclesia, quae Te non fuit secuta vel per Te sustentata, funditus fuit eversa. Te caput, condole membris. Tu pastor, collige gregem. Tu fundamentum, confirma ecclesias. Tu, qui habes potestatem caelestium clavium, aperi nobis portam vitae aeternae.

Cum auctoritate patriarchae nostri et episcoporum et omnis gentis nostrae venimus ad Sanctitatem Tuam, et vidimus eam et laeti sumus.

Si est defectus in fide et in symbolo nostro, Tu doce nos.

Via tantum retinuit nos, et ideo tardavimus. Qui Tui sumus. Finis.

²⁴⁵ Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma 1931, p. 325.

²⁴⁶ Cf. G. HOFMANN, „Praefatio”, în *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma 1935, p. 5.

Odată cu decretul de unire, armenii vor accepta și Crezul niceno-constantinopolitan cu expresia *Filioque*. Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1079.

Crimeii, posesiune genoveză la acea vreme, a confirmat episcopilor armeni jurisdicția asupra credincioșilor armeni ce trăiau în acea regiune și se ocupau cu negoțul²⁴⁷.

Sub conducerea unui *duce* pe nume Thomas Campofregoso, Genova - *Repubblica Ianuensis* - la acea vreme avea o situație deosebit de prielnică în Răsărit, chiar dacă puterea aceea era ceva mai mică decât cea avută de această republică în secolele XIII și XIV. Sub dominație genoveză, la vremea sinodului de la Florența, se aflau orașele Pera, Caffa, insula Chios, Lesbos (condusă de genovezul Gattilusio); de asemenea, Genova mai avea bogate colonii la Marea Neagră și Marea Azov, tot așa și în Asia Mică (Pont și Phocaea), în Egipt (la Alexandria), în Țara Sfântă, în Siria, în Cipru (Famagusta)²⁴⁸, conduse prin *consuli*. Genovezii i-au fost alături papei Eugen al IV-lea, care era un venețian, sprijinind foarte mult lucrarea unionistă a papei, într-un mod deosebit pentru legăturile cu Biserica Armeniei.

Însă, dat fiind faptul că tocmai în perioada sinodului florentin alte grupuri de armeni occidentali doreau instituirea unui patriarhat armean, această situație a dus la crearea unei schisme, în 1440-1441, membrii noului patriarhat refuzând unirea cu Roma, cele două ierarhii rămânând despărțite până în zilele noastre²⁴⁹.

2.2 Unirea cu *iacobiții* egipteni și etiopieni

Prin bula *Cantate Domino*²⁵⁰ s-a proclamat, la Florența, în data de 4 februarie 1442, unirea coptilor din Egipt și a etiopienilor - conduși la acea vreme de către patriarhul Ioan al XI-lea - cu Biserica Romei²⁵¹.

²⁴⁷ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 90.

²⁴⁸ G. HOFMANN, „Introductio”, în *Acta Camerae Apostolicae et Civitatum Venetiarum, Ferrariae, Florentiae, Ianuae, de Concilio Florentino*, în seria *Concilium Florentinum – Documenta et scriptores*, III.1, Ed. P.I.O., Roma 1950, p. XI-XII.

În Cipru armenii aveau o impunătoare biserică la Nicosia și o importantă mănăstire la Famagusta (/Famagousta). Cf. AAVV, „L'Eglise Arménienne”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 228.

Din Cipru, sub influența Bisericii Latine, s-au format numeroși misionari armeni, călugări intrați în Ordinul Dominican (/ Ordinul Predicatorilor: O.P.), sau alții numiți *Unitores*, iubitori ai scolasticii apusene, cunoscuți deja din 1356, având o regulă monahală aprobată de către papa Inocențiu al VI-lea. Cf. AAVV, „Le monachisme arménien et les conflits doctrinaux”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 232.

²⁴⁹ Cf. AAVV, „L'Eglise Arménienne”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 229-230.

²⁵⁰ Bula *Cantate Domino*, DH 1330-1353.

²⁵¹ Chiar dacă unirea coptilor monofiziți cu Roma, în timpul conciliului florentin, nu a avut o viață lungă, ea a deschis drumul spre alte contacte și alte încercări de unire cu Roma în perioadele următoare. Astfel, între anii 1561-1563 au avut loc strânse contacte între papa Pius al IV-lea și patriarhul copt al Alexandriei, Gabriel al IV-lea, remarcându-se un spirit ecumenic deosebit între cei doi. Unirea, totuși, nu a fost semnată. Alte tratative unioniste s-au purtat între anii 1582-1584, între papa Grigore al XIII-lea și patriarhul Ioan al XIV-lea, apoi sub papii Sixt al V-lea și Clement al VIII-lea.

Iacobiții (sau *iacobinii*, cum adeseori sunt numiți în izvoarele medievale latine), sunt o Biserică sau mai bine zis un grup de Biserici, ce împărtășesc, în linii mari tradiția monofizită sau pre-Calcedoniană. În grupul acesta, al monofiziților, întâlnim Biserica Coptă, Biserica Siriană Iacobită, Biserica Armeană, Biserica creștinilor Tomiți din Malabar și Biserica Etiopiei.

Așadar, după unirea cu Armenii - în anul 1439, la 22 noiembrie, proclamată prin bula *Exultate Deo* - unirea Coptilor și a Etiopienilor²⁵², cea din 4 februarie 1442, era o unire a unei alte Biserici, tot monofizite, cu Biserica Romei.

Apoi, odată cu revenirea papei Eugen al IV-lea la Roma, în anul 1443, și conciliul s-a transferat la Roma, în Lateran²⁵³, unde, în 1443 s-a semnat, *Decretul de unire* cu iacobiții, o parte dintre acești iacobiți revenind la deplina comuniune cu urmașul Sfântului Petru, papa²⁵⁴.

În speranța unui ajutor al regilor europeni și a unui sprijin apusean, patriarhul copt Ioan al XI-lea (patriarh de Alexandria între 11 mai 1428 și 4 mai 1453)²⁵⁵ a trimis, la cererea papei Eugen al

lea. În anul 1597, trei delegați ai Bisericii Alexandriei au semnat la Roma o mărturisire de credință și s-au așezat sub ascultarea Scaunului Petrin, unire ratificată de către patriarhul Gabriel al VIII-lea. În anul 1602 papa Clement al VIII-lea a ridicat un colegiu copt la Roma. În secolul al XVII-lea, o bună parte a elitei copte a cerut intrarea în comuniunea cu Scaunul Romei, iar în anul 1644 Roma a numit un Vicar Apostolic la Cairo. În anul 1761 papa Clement al XIII-lea a aprobat constituțiile ordinului monahal copto-etopian a Sfântului Atanasie, ordin stabilit la Roma, și a fost hirotonit drept episcop Rafael Tukhī, un editor neobosit al cărților liturgice copte. În anul 1781 Rosh Abu Qodsi de Girga a fost hirotonit la Cairo și numit *Vicar Apostolic* pentru națiunea coptă. Astfel s-au pus bazele pentru o ierarhie coptă catolică autohtonă, care, alături de misiunile franciscane au păstrat comuniunea cu Roma în Egipt. În anul 1895, papa Leon al XIII-lea a instituit un patriarhat copt unit cu Roma, coptii uniți fiind deja sub un protectorat Austro-Ungar și Francez, uniții numărând în jurul anului 1950, circa 60.000 persoane Cf. C. CANNUYER, *I Copti*, Libreria Editrice Vaticana, Vatican 1994, p. 51-56. Actualmente, coptii uniți din Egipt, au un patriarh și cinci episcopii. Cf. *Ibid.*, p. 248-250.

Documente pe tema unirii iacobiților păstrate la Firenze (Florența), *Biblioteca Medicea Laurenziana, Fondul „Cassetta Cesarini”*: Documento XV: „Decretum unionis Iacobitorum cum Sancta Romana Ecclesia in quo inserta sunt Decreta unionis Graecorum et Armenorum – 4 febbraio 1441 (stile fiorentino: 1442), primo latino deinde arabice (un fascicol de 44 foi, fiecare foaie de pergament având dimensiunea de 0,249 m. X 0,337 m.); Documento XIV: „Patriarchae Iacobitorum litterae ad Eugenium Papan” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.); Documento XVIII: „Litterae Iohannis Patriarchae Iacobitorum, in arabico” (hârtie: 0,430 m. X 0,180 m.) [vechea numerotare: „no. 9”].

²⁵² Conducătorul etiopienilor este numit *magnus rex* – la Florența: 2 septembrie 1441. Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1086.

²⁵³ Conciliul transferat în Lateran nu a mai fost niciodată închis în mod oficial, rămânând un fel de conciliu permanent, cu sesiuni ce puteau să continue opera anterioară. Cf. H. JEDIN, *Storia della Chiesa*, V/2, *Tra Medioevo e Rinascimento. Avignone – Conciliarismo – Tentativi di riforma. (XIV-XVI secolo)*, Ed. Jaca Book, Milano 1988⁴, p. 22.

Conciliul din Basel, început în anul 1431, și continuat fără a avea comuniunea cu Roma, între 1438 și 1449, între istoricii Bisericii Apusene, la ora actuală, nu mai este considerat a fi un conciliu ecumenic. Cf. „Concilio di Basilea (1431-1449)”, în *Dizionario dei concili*, I, ed. Pietro Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1963, p. 148-150.

²⁵⁴ Cf. L. VON PASTOR, „Eugenio IV”, în *Storia dei papi*, I, Desclé & C. Editori Pontifici, Roma 1931, p. 325-326.

La anul 1443 sunt menționați de V. Grumel, doi patriarhi iacobiți, unul la Mardin, Ignațiu Behena (1412-1455) și altul, la Tour-Abdin, numit Ignațiu Enoh (1421-1446). Cf. V. GRUMEL, *La cronologie*, Ed. Presses Universitaires de France, Paris 1958, p. 450.

²⁵⁵ Cf. *Ibid.*, p. 238.

Cf. V. GRUMEL, *La cronologie*, Ed. Presses Universitaires de France, Paris 1958, p. 445.

IV-lea²⁵⁶ o delegație la conciliul de la Ferrara-Florența: la 4 februarie 1442, bula *Cantate Domino* proclama unirea Coptilor cu Scaunul Romei²⁵⁷.

2.3 Unirea caldeilor și maroniților din Cipru

În Cipru se afla o comunitate caldeeană, pusă sub jurisdicția unui mitropolit din Tars²⁵⁸. Această comunitate va primi unirea cu Roma, în timpul pontificatului papei Eugen al IV-lea²⁵⁹.

Biserica „răsăriteană” caldeeană, pe care latinii o numeau „nestoriană”, era o Biserică condusă de un *catolicos*, ce își avusese inițial sediul la Ctesifon, în capitala sasanidă²⁶⁰.

Conciliul de la Florența s-a transferat la Roma (1443-1445), unde din 14 octombrie 1443 s-au reluat sesiunile sinodale, având ca rezultat unirea Bisericii Romei cu Biserica siriană din Mesopotamia, la 30 septembrie 1444²⁶¹, sirienii din Mesopotamia acceptând învățătura despre purcederea Spiritului Sfânt, învățătura despre cele două naturi și două voințe în Hristos²⁶².

Drept urmare a intensei activități unioniste a lui Andrei Crisoberghes, arhiepiscopul latin al Rodosului, în anul următor, la 7 august 1445, s-au semnat la Roma unirea cu Caldeii din Cipru, caldeii care erau tot nestorieni, și de același neam cu sirienii din Mesopotamia. De asemenea, tot la 7

²⁵⁶ După semnarea decretului de unire cu grecii, papa Eugen al IV-lea trimitea, prin călugărul franciscan Albert de Sarteano, o copie a acestui decret patriarhului grec de Alexandria, Filotei. Odată cu această misiune, fratele Albert ducea și invitația participării la acest sinod și pentru împăratul Etiopiei asemenea și pentru patriarhul copt Ioan al XI-lea. Cf. G. HOFMANN, „Le Concile de Florence et la langue arabe”, *Extrait de Proche-Orient Chrétien*, Tome II, Fasc. II (1952), p. 2-3.

²⁵⁷ Cannuyer, consideră că acest text a rămas literă moartă deoarece trecea peste „intima voință a Bisericii Egiptului”. Cf. C. CANNUYER, *I Copti*, p. 52.

Pentru copti s-a redactat în limba arabă bula *Cantate Domino*. Cf. G. HOFMANN, „Le Concile de Florence et la langue arabe”, *Extrait de Proche-Orient Chrétien*, Tome II, Fasc. II (1952), p. 4-5.

²⁵⁸ Mitropolitul caldeu, adică nestorian, din Tars – din vremea sinodului de la Florența - se numea Timotei. El, deși avea titlul de Tars, își avea reședința în Cipru, asemenea și episcopul maronit Ilie, care și el locuia tot în Cipru. Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1106.

Discuțiile pentru unirea maroniților nu sunt consemnate și cu precizarea în ce limbă s-ar fi desfășurat. Totuși, în considerația lui G. Hofmann, este foarte probabil ca delegația maronită a episcopului Ilie din Cipru să fi preferat limba arabă. Cf. G. HOFMANN, „Le Concile de Florence et la langue arabe”, *Extrait de Proche-Orient Chrétien*, Tome II, Fasc. II (1952), p. 7.

Bulla unionis Chaldeorum Maronitarumque Cypri, din 7 august 1445, semnată la Roma, începe cu expresia latină *Benedictus sit deus*, expresie ce devine astfel numele acestui *Decret de unire*. Textul documentului de unire al Caldeilor și Maroniților din Cipru este prezentat în anexele acestei cercetări.

²⁵⁹ Cf. AAVV, „L'Eglise Chaldéenne”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 215-219.

²⁶⁰ Cf. *Ibid.*, p. 215.

²⁶¹ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1105-1106.

Decretul de unire pentru sirienii din Mesopotamia a fost redactat în limba arabă. Cf. G. HOFMANN, „Le Concile de Florence et la langue arabe”, *Extrait de Proche-Orient Chrétien*, Tome II, Fasc. II (1952), p. 6.

²⁶² Cf. AAVV, „Concilio di Roma (1443-1445)”, în *Dizionario dei concili*, IV, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1966, p. 307.

august 1445, s-a semnat și unirea cu maroniții din Cipru²⁶³, maroniți conduși la acea vreme de către episcopul Ilie²⁶⁴.

Cine erau acești maroniți? Istoria maroniților dintre secolele XIII până la jumătatea secolului al XV-lea este deosebit de săracă în informații. Ei aveau mai multe centre, între care sunt menționate: Takrit - păstorită de un arhiepiscop - apoi Alep și Cipru²⁶⁵.

Comunitatea maronită din Cipru, cunoscută deja din secolul al XIII-lea, avea în localitatea Koutzoventi o mănăstire cu hramul *Sfântul Ioan Hrisostom*. În timpul lui Lusignan, maroniții din Cipru numărau șapte sau opt mii de suflete, risipite în vreo treizeci de sâtucuri. O biserică a maroniților este pomenită la Nicosia, și un episcop al acestor maroniți este menționat în anul 1340 și altul în 1445²⁶⁶.

Ca regiune specifică prezenței maronite ar fi de menționat zona Libanului, între Beirut și Tripoli, precum și în munții din apropiere. Aici locuia patriarhul lor și aici au înflorit numeroase mănăstiri maronite. Succesiunea ierarhică a maroniților ne este destul de puțin cunoscută, având cunoștințe parțiale doar despre prezența episcopilor sau arhiepiscopilor²⁶⁷.

În aceste circumstanțe este destul de dificil de precizat dacă schisma de la sfârșitul secolului al XIII-lea s-a perpetuat. Cert este faptul că în aceste comunități, mai ales în jurul regiunii Bsharée, s-a făcut simțită și o anumită influență iacobită, prilejuită de pătrunderea unor călugări etiopieni în zona Siriei, fiind menționată rânduiala monofizită de a se face semnul crucii cu un singur deget²⁶⁸.

Patriarhul maronit și credincioșii rămași sub jurisdicția sa au rămas credincioși unirii cu Roma, proclamată la sfârșitul secolului al XII-lea și confirmată în anul 1215. În perioada desfășurării conciliului de la Florența, patriarhul Ioan al-Ğaġi (1404-1445) a semnat o mărturisire de credință și un act de ascultare față de Roma, documente ce au fost trimise la Florența (1439). Autoritățile mameluce prinzând de veste au încercat să ia măsuri împotriva acestui patriarh, care și-a părăsit sediul din Mayfuq așezându-și reședința în mănăstirea Qannubin, situată în apropierea văii Qadisha, în apropiere de Hadath²⁶⁹.

În ceea ce privește comunitatea maroniților din Cipru, suspectată anterior de tendințe monofizite, așa cum am văzut deja, la 7 august 1445, alături de caldeii din Cipru, cereau intrarea în comuniunea cu Roma, mulțumită și acțiunii arhiepiscopului latin al Rodosului, Andrei

²⁶³ Cf. *Ibid.*, p. 307.

²⁶⁴ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1106.

²⁶⁵ Cf. AAVV, „L'Eglise Maronite”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 226.

²⁶⁶ Cf. *Ibid.*, p. 226.

²⁶⁷ Cf. *Ibid.*, p. 226.

²⁶⁸ Cf. AAVV, „L'Eglise Maronite”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 227.

²⁶⁹ Cf. *Ibid.*, p. 227.

Crisoberghes²⁷⁰, într-adevăr un bun colaborator al papei Eugen al IV-lea și, totodată, o mare personalitate a respectivei perioade, un fervent susținător al unionismului printre răsăriteni.

Deoarece în spațiul românesc nu este cunoscut textul *Decretului de unire cu sirienii* și nici textul *Decretului de unire cu caldeii și maroniții din Cipru*, am considerat potrivit să prezint, în anexele acestei lucrări, respectivele *Bule* sau *Decrete de unire* cu aceste Biserici răsăritene, atât în versiunea oficială - din limba latină – cât și în traducerea românească, traducere efectuată de mine, după constatarea inexistenței unor asemenea traduceri românești anterioare.

2.4 Unirea bogumililor din Bosnia

O ultimă acțiune unionistă în timpul pontificatului papei Eugen al IV-lea, consemnează convertirea ereticilor bogumili, numiți și manihei²⁷¹, din Bosnia și aducerea lor la deplina comuniune cu Biserica Romei, încoronând activitatea apostolică a pontifului, reunind într-o singură Biserică creștinii risipiți de atâtea veacuri²⁷².

În anul 1442, un trimis al regelui Bosniei a venit la Roma și într-un *publico consistorio* a abjurat în numele stăpânului său și a tuturor supușilor acestuia erezia maniheilor și a acceptat *Crezul roman*. Deși papa Eugen al IV-lea la acea vreme se afla încă la Florența, unirea bogumililor din Bosnia este prezentă ca un fapt cunoscut și apar referințe la acest aspect în diferite scrisori ale papei Eugen al IV-lea²⁷³.

Unirea bosniecilor cu Biserica Romei a fost, la rândul său, o mare realizare, demnă de a fi cunoscută și apreciată, asemenea celorlalte uniri din timpul pontificatului papei Eugen al IV-lea. Chiar dacă limitele temporale ale acestei cercetări nu mi-au permis să adâncesc aceste aspecte într-un mod semnificativ, aş aminti că aceleași departamente ale misiunilor franciscane în regiunea Transilvaniei și a Ungrovlahiei se extindeau și asupra Bosniei, unde, de fapt se afla chiar baza acestor operațiuni: *Vicariatul Bosniei*. Mai târziu, după unirea cu grecii, franciscanii își vor crea alte

²⁷⁰ Cf. AAVV, „Concilio di Roma (1443-1445)”, în *Dizionario dei concili*, IV, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1966, p. 307.

²⁷¹ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1104.

²⁷² Cf. AAVV, „Concilio di Roma (1443-1445)”, în *Dizionario dei concili*, IV, ed. P. Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1966, p. 307.

²⁷³ Cf. C.-J. HEFELE, *Histoire des Conciles*, VII / 2, p. 1104-1105.

Gill consideră că regele Bosniei a părăsit erezia maniheilor și a venit la comuniunea cu Roma doar în anul 1443. Cf. J. GILL, *Eugenius IV, Pope of Christian Union*, Ed. The Newman Press, Westminster (Maryland) 1961, p. 182.

Posibil ca unirea cu Roma a regelui Bosniei din 1442, când domnea Tvrtko al II-lea (1421- toamna lui 1443), să fi fost re-confirmată de către următorul rege, Stefan Tomas (1443-1461).

asemenea *Vicariate* în aceste regiuni, semn al vitalității acestui ordin dar și semn al faptului că modelul aplicat în Vicariatul Bosniei era un model viabil, după cerințe vremurilor și în conformitate cu mesajul autentic al părinților fondatori ai acestui ordin monahal.

În mediul intercultural al Bosniei se formau mari personalități, călugări destoinici pe care îi vom regăsi în diferite misiuni în Apus, dar mai cu seamă în Răsăritul creștin, precum i-am întâlnit în principatele române²⁷⁴.

²⁷⁴ Pentru succesiunea regilor din Bosnia, a se vedea: V. GRUMEL, *La cronologie*, Ed. Presses Universitaires de France, Paris 1958, p. 392-393.

3. CONTEXTUL POLITIC ȘI RELIGIOS AL PRINCIPATELOR ROMÂNE

Cercetarea noastră, și-a propus, în cele ce urmează, să facă o prezentare mai amplă a contextului istoric al principatelor române, cu atenție sporită asupra situației din secolul al XV-lea, pentru a surprinde mai bine atmosfera locală și ecoul conciliului florentin în aceste locuri.

Așadar, în principatele române țărănimea deținea ponderea principală a populației, diferențiindu-se, la rândul ei în țărănime liberă și țărănime aservită. Țăranii liberi locuiau în sate conduse de reprezentanți proprii, cnezi, voievozi, juzi sau vatmani; țăranii aserviți datorau stăpânilor rentă în produse, sub forma dijmii, fiind totodată și obligați la muncă în favoarea stăpânilor, fie ei boieri, nobili, sau clerici deținători ai pământurilor respective²⁷⁵.

Privitor la situația clerului, în frunte cu marii prelați, mitropoliții și episcopii, egumenii și abații mănăstirilor administrau însemnate averi funciare, având și numeroase sate aservite²⁷⁶. Veniturile Bisericii proveneau din exploatarea propriilor domenii funciare, precum și din alte dări percepute de la țăranii aserviți. În Transilvania, la aceste venituri culese din domeniile funciare bisericești, se mai adăuga *decima*²⁷⁷, o taxă percepută de Biserica Catolică tuturor membrilor laici, chiar dacă nobilii ajungeau adeseori să fie scutiți, total sau parțial, de asemenea contribuții – ba chiar însuși Biserica oferea nobililor, părți din aceste taxe, înțelegând că taxele bisericești puteau fi colectate mai bine prin sprijinirea autorităților civile, autorități care, la rândul lor, ofereau alte privilegii episcopilor, mănăstirilor și clerului.

Sub aspect terminologic, românii erau cunoscuți, în perioada întemeierilor statelor feudale românești, drept *Valachi*, *Olachi* (*Alachi*), *Vlachi*, *Valacali*, *Valaschi*, *Vlochi*, *Blaci*, *Walachen* (*Wolochen*, *Walochen*). Basarab I Întemeietorul este numit, în 26 iulie 1234, *Transalpinus*, după ce un document al papei Honorius al III-lea, la 1225, vorbea deja despre *terra transalpina*. Prima menționare documentară a Moldovei este situată în anul 1360 la 20 martie, când Ludovic cel Mare îl

²⁷⁵ În Transilvania țăranii aseviți erau împărțiți în două categorii: iobagii sau șerbii (*iobagiones*) care aveau gospodării proprii în sate așezate pe moșiile feudalilor laici sau eclesiastici și, a doua categorie, era formată din jeleri sau servi (*selleri*, *inquillini*) care trăiau tot pe pământurile nobilimii dar erau lipsiți de orice posesiune funciară. Cf. AAVV, *Istoria militară a poporului român*, II, Ed. Militară, București, 1986, p. 8-9.

²⁷⁶ Biserica românească, în perioada medievală preponderent folosea drept limbă liturgică limba slavonă, probabil că și limba greacă, mai ales pentru ierarhii proveniți din rândul clerului grecesc trimiși în principatele românești de către patriarhia de Constantinopol. Cf. AAVV, „Les Églises de Serbie, De Bulgarie et de Roumanie”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990, p. 250. Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 252.

²⁷⁷ Cf. AAVV, *Istoria militară a poporului român*, II, Ed. Militară, București 1986, p. 11.

lăuda pe Dragoș pentru zelul său „in restauratione terre nostre Moldauane” (în reaşezarea ţării noastre Moldova)²⁷⁸.

În scrierile bizantine sunt menţionate mai multe *Vlahii*: în imediata apropiere a Bizanţului se afla o Valahia Mare (*Μεγάλη Βλαχία*) în Tesalia, Valahia Mică (*Μικρά Βλαχία*), în Pind şi Valahia Superioară, Valahia de Sus (*Ἀνωβλαχία*) în Epir, de aceea se va vorbi despre *Ungrovlahia* şi *Rosovlahia* – Vlahia dinspre Ungaria şi Vlahia dinspre Rusia -, ca provincii ale vlahilor aflate în apropierea unor state mai importante, dar mai ales ca provincii aflate în dependenţă de aceste state importante, Ungaria şi Polonia – regele Poloniei purtând pentru o vreme în titulatura sa şi Rusia²⁷⁹.

Genovezii din Caffa aveau să numească „vlahi ungureşti” („Valachus sive Ungarus” sau simplu „Ungarus”) pe românii din Țara Românească, iar pe românii din Moldova îi vor numi „Valahi poloni” („Vellacus Pollanus”), după regatele mai importante aflate în vecinătate acestora²⁸⁰.

Marele cronicar Syropulos, îşi începe celebra sa operă, cunoscută astăzi sub numele de *Memorii*, evocând tocmai un episod legat de transferul episcopului de Poleanina la scaunul Mitropoliei Moldovei, în timpul patriarhului Eutimie al II-lea al Constantinopolului (1412-1416), predecesorul lui Iosif al II-lea (1416-1439), semn, între altele, că Moldova era o regiune deosebit de importantă pentru afacerile Patriarhiei, dar şi pentru aşezarea unor noi raporturi între Patriarhie şi împăratul de Constantinopol. Am putea spune că împăratul şi Patriarhia erau cu ochii aţintiţi spre Moldova, şi spre aceşti vlahi, în general, căci românii, sau vlahii acelor vremuri, erau aducători de speranţă şi pentru Biserică şi pentru greu încercatul Imperiu de Răsărit²⁸¹.

3.1 Aspecte politice ale Transilvaniei

Structura administrativă a Transilvaniei şi a Banatului vedea împărţit teritoriul în diferite unităţi de genul comitatelor, districtelor sau scaunelor – care corespundeau structurii vechilor „ţări” româneşti. Ierarhia administrativă adeseori se confunda cu ierarhia militară, având însemnate atribuţii în domeniul instruirii trupelor, al menţinerii stării combative a unităţilor subordonate, întreţinând reţelele de comunicaţii, fortificaţii şi alte lucrări de interes militar²⁸².

²⁷⁸ Cf. A. ARMBRUSTER, „Terminologia politico-geografică şi etnică a ţărilor române în epoca constituirilor statale”, în *Constituirea statelor feudale româneşti*, Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti 1980, p. 252-255.

²⁷⁹ Cf. *Ibid.*, p. 257.

²⁸⁰ Cf. N. IORGA, „Condiţiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile româneşti în veacurile XIV-XV”, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice*, Seria II – Tomul XXXV (1912-1913), Ed. Socec, Bucureşti 1913, p. 388.

²⁸¹ Cf. S. SYROPULUS, *Les «Mémoires»*, p. 99-101.

²⁸² Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 18.

Ungaria, având o regalitate legitimată la Bizanț, bucurându-se de misiunea apostolică binecuvântată de Sfântul Scaun, o întâlnim încă din veacul al XIV-lea în rolul de stegar al luptei antiotomane. Această misiune a fost strălucit ilustrată de Iancu de Hunedoara (n. c. 1387 - d. 11 august 1456), ban al Severinului din anul 1438²⁸³, voievod al Transilvaniei (1441-1456), regent al Ungariei (1446-1456), nobil catolic și promotor viguros al Unirii florentine²⁸⁴.

Voievozii Transilvaniei nu aveau aceeași reședință ci, de regulă, reședința voievodală se stabilea acolo unde acești voievozi își aveau domeniile²⁸⁵.

Iancu de Hunedoara a reușit să antreneze în demersurile sale și pe principii Moldovei și ai Țării Românești, care apăreau în postura de căpitani, de voievozi, vasali ai regelui Ungariei, doar el singur putea fi socotit drept comandat al cruciadei, din a cărui poruncă și cu al cărui sprijin nemijlocit, iar în cea de-a doua jumătate a veacului al XV-lea, regele de la Buda era fiul lui Iancu de Hunedoara, Matias Corvinul.

Este cunoscut faptul că Biserica Catolică de rit latin - după ocuparea Transilvaniei de către Regatul Ungariei - a cunoscut o largă acțiune de organizare, care a dus la înființarea a două episcopii: una la Biharea, mutată în anul 1092 la Oradea, iar cealaltă episcopie avându-și sediul inițial la Tășnad, se va transfera curând mai întâi la Cluj, iar din anul 1092 la Alba-Iulia²⁸⁶.

Regii Ungariei au sprijinit acțiunea Bisericii Catolice, adeseori în detrimentul schismaticilor români, a căror confesiune greu era tolerată, favorizându-se trecerea românilor, mai cu seamă a nobililor, la Biserica Catolică și la ritul latin. Pe de altă parte, alături de acești schismatici, în Transilvania au încercat să își găsească adăpost și ideile husiților, care, vor determina unele măsuri radicale împotriva acestor adepți, drept pentru care în regiune au fost trimiși predicatori vestiți ce puteau să depisteze eretici și schismatici, să încerce îndreptarea lor, și, dacă era cazul, chiar să apeleze la ajutorul brațului secular pentru pedepsirea lor²⁸⁷.

²⁸³ Iancu de Hunedoara, se afla între anii 1431-1432 în serviciu militar pentru episcopul de Zagreb, și conducea o ceată de 12 călăreți. În anii următori el a ajuns în Italia, unde a intrat în oastea ducelui Filippo Visconti din Milano - adversarul papei Eugen al IV-lea - desăvârșindu-și educația militară și strângând o importantă sumă de bani, cu care a putut să-l împrumute pe însuși regele Sigismund - primind garanție domeniul Comeat din Banat, cu toate satele acelei regiuni. Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 251.

²⁸⁴ Cf. ȘT. S. GOROVEI, M. M. SZÉKELY, *Princeps Omni Laude Maior, O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Mănăstirii Putna, Putna 2005, p. 23.

²⁸⁵ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1991², p. 296.

²⁸⁶ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 286.

Cu durere semnalăm faptul că editorii unui deosebit de important izvor documentar despre ierarhia catolică din evul mediu, vorbind despre episcopia de la Alba Iulia, pentru perioada cuprinsă între 1400-1500, au omis datele referitoare la episcopia acestei dieceze. Când a fost vorba despre dieceza de „Alben”, adică Alba-Iulia, s-a făcut trimitere spre locul unde se va vorbi despre diecezele din Transilvania (*Alben. v. Transilvan.*) - Cf. C. EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 84. - iar în locul unde trebuia să se vorbească despre diecezele din Transilvania, s-a făcut trimitere spre „Alben” (*Transilvan. v. Alben.*). *Ibid.* p. 317.

²⁸⁷ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 287-288.

În teritoriile locuite de români au existat mai multe episcopii catolice de rit latin: a Cenadului, a Orăzii-mari și Agriei în Ungaria, a Ardealului în Transilvania și o parte din Ungaria²⁸⁸. Episcopiile Cenadului și Agriei s-au înființat încă din timpul vieții Sfântului Ștefan, iar episcopia de Oradea s-a înființat cam tot în acea vreme ori în timpul vieții Sfântului Ladislau, pe la 1083 și tot pentru timpul vieții Sfântului Ștefan al Ungariei s-a înființat și o episcopie pentru părțile „ultrasilvane”, episcopie care într-un final a ajuns să își aibă sediul la Alba-Iulia.

Pentru perioada pontificatului papei Martin al V-lea (1417-1431) avem numeroase referințe la teritoriile Transilvaniei, între care amintim oferirea de indulgențe *pro clastro B. Mariae Virginis* aflată *in confinibus schismaticorum*, la 25 noiembrie 1417²⁸⁹; apoi la cererea parohiei catolice din Hetthur, *inter paganos constituta*, papa dădea un *Conceditur*, la 7 decembrie 1417, pentru alte indulgențe²⁹⁰; la 3 mai 1418 se afla în corespondență cu Pippo de Ozora, comes Themisiensis²⁹¹; la 1 august 1418 papa Martin scrie lui Conradus de Florentia, numit *lector Waradiensis* (lector în episcopia de Oradea), și îi dă misiunea de a colecta sumele datorate Bisericii din cuprinsul Ungariei, Dalmației, Croației, Serbiei și din alte hotare²⁹².

Iacob de Marchia, în anul 1436, a fost trimis împotriva husiților din Ungaria și a cutreierat astfel și Transilvania și Banatul în căutarea husiților refugiați și prin aceste locuri, reușind să convertească chiar și un mare număr de schismatici – români și nobili, aducându-i în Biserica Catolică. Succesul lui Iacob de Marchia a făcut ca el să fie invitat în mai multe dieceze catolice, pentru stingerea schismelor și ereziilor²⁹³.

În februarie 1440 papa numește pe Ioannes de Dominis drept episcop de Veszprém, însă acesta schimbă locul păstoririi, primind episcopia de Várad, astăzi Oradea. Ioannes de Dominis, ce primisese titlul nobiliar de la Sigismund, fusese consilier al regelui, ajungând apoi, în 1432, episcop

²⁸⁸ Faptul că episcopia ce va ajunge să aibă sediul la Alba-Iulia, fusese numită nu după orașul de reședință al episcopului, ci după regiune, lasă de înțeles faptul că episcopia urma să se extindă după cum era de așteptat să crească hotarele regatului Ungariei spre Răsărit, iar sediul urma să se stabilească mai pe urmă, conform granițelor răsăritene ale acestui regat. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 73-75.

²⁸⁹ A.L. TĂUTU, „Indulgentiae conceduntur pro clastro B. Mariae Virginis prope Villammagnam (Nagyfalau, Satumare) existenti, Transilvan. diocesis” în *Acta Martini p.p. V (1417-1431)*, Typis Tipografica Pompei, Roma 1980, p. 9.

²⁹⁰ „Indulgentiae supplicantur et conceduntur pro ecclesia parochiali Beatae Mariae Virginis de Hetthur seu Gründberg, Transilvan. diocesis”, *Ibid.*, p. 15.

²⁹¹ „Pippo de Ozora, comes Themisien., in commodum ecclesiae parochialis Sanctae Margaritae de Ozora et mensae episcopalis Quinqueecclesien. Permutationem quorundam bonorum proponit et obtinet”. *Ibid.*, p. 89-90. Papa Martin al V-lea, îi scria și episcopului *Cenadiensis* despre schimbul de proprietăți dorite de comitele din Timișoara. Cf. *Ibid.*, p. 90-91.

²⁹² *Ibid.*, p. 132-135.

²⁹³ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 140-141. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 288.

de Segna. Participase și la lucrările conciliului de la Basel, ca ambasador a lui Sigismund, ajungând, între anii 1437-1439 nunțiu al papei Eugen al IV-lea în Germania.

Ioannes de Dominis va muri în bătălia de la Varna, în anul 1444.

După Ioannes de Dominis, scaunul episcopal de la Oradea va fi ocupat de către episcopul János Vitez. În anul 1453, într-o cronică franciscană, este menționat acest *Iohannes Episcopus Varadiensis* (1445-1465), cunoscut drept „vir dignitate, litteris et regendi potestate celeberrimus”²⁹⁴, care în curând va ajunge arhiepiscop de Estergom și apoi cardinal.

Demn de remarcat este și faptul că în Transilvania s-a consemnat - în timpul pontificatului papei Martin al V-lea - la 17 martie 1421, o *conversio valachorum opidi Belenesch, Waradiensis diocesis*, adică o primire a unirii cu Roma a românilor din *Belényes*, pe românește Beiuș, unde 83 de case, numite villarum valachorum, care acum cereau sprijin pentru construirea unei biserici cu hramul Sfânta Agata - martirizată în Catania, în hotarele Siciliei, din timpul persecuției lui Decius. Același papă, la 19 martie 1421, oferea indulgențe pentru pelerinii ce se vor închina în biserica Sfântului Ștefan din Lippa, *Cenadien diocesis, in confinibus regnorum Hungariae, Valachiae et Moldaviae existentem, a paganis et schismaticis in bonis sui plurimum destructam*, precum la 25 martie 1421 acorda alte indulgențe pentru *domum Hospitalis Sanctae Elisabeth*, din același sat Lippa²⁹⁵.

Acțiunea episcopului Transilvaniei Georgius de Palócz, determina, în primăvara lui 1421, ca frații săi Matei și Emeric, baroni în dieceza *Agriensis*, să strămute anumiți *schismaticos sub fide greca viventes*, și să populeze satele lor cu alți creștini catolici, ce vor rămâne în acele locuri alături de unii dintre acești schismatici care, într-un final, au acceptat unirea cu Roma, de la toți aceștia adunându-se *decima*, taxa bisericească specifică Bisericii Catolice²⁹⁶.

La 13 februarie 1422, papa Martin al V-lea oferea pelerinilor ce vizitau capela Fericitei Fecioare Maria din Kyzd, dieceza Transilvaniei, *quod dicta capella in proximis confinibus et paganos situata existit* – capela funcționând în apropierea hotarelor secuilor și a păgânilor (adică a românilor schismatici)²⁹⁷.

Tot Martin al V-lea scria și lui Ioan Petri, din *Corona alias Braschaw* (/Brașov), la 14 decembrie 1422, amintind faptul că despre acea localitate fusese înștiințat că ar locui „tam Wallachorum, Armenorum, Bulgarorum et Graecorum, cum aliorum infidelium copia una cum christianis” iar

²⁹⁴ L. WADDING, *Annales Minorum*, XII (1437-1447), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴, p. 215.

²⁹⁵ Valahii necatolici din acele regiuni sunt numiți „pagani”. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 446. Papa răspunde cererii de ajutor a acestor români, acum deveniți catolici, și pentru cei ce vor sprijini demersul acestei construcții, și pentru pelerinii ce o vor vizita, *in festivitate Corporis Christi eam visitantibus indulgentias concedit*. Cf. *Ibid.*, p. 447-452.

²⁹⁶ Cf. *Ibid.*, p. 457-462.

²⁹⁷ Cf. *Ibid.*, p. 4569.

acest Ioan Petri dorind să construiască o biserică în cinstea Preacuratei Fecioare Maria, papa îl încurajează și îi conferă bisericii indulgențe în speranța întoarcerii la comuniunea cu Roma a acestor necreștini²⁹⁸.

Așadar, ca notă generală putem spune că aceste provincii locuite de români – alături de diferite alte populații - se aflau sub atenția stăruitoare a misionarilor catolici, franciscani și dominicani, din rândurile cărora se hirotoneau și episcopii pentru Moldova și Muntenia, și că, de regulă, în absența sau neacceptarea – din diferite motive - a unor ierarhi de rit bizantin, atunci când și conducătorii politici spijineau acțiunea Bisericii apusene, românii, și ceilalți credincioși de rit bizantin sau armean din aceste provincii, erau păstoriți de episcopii latini ai diecezelor din cuprinsul cărora viețuiau și creștinii aparținând riturilor răsăritene, iar speranța refacerii deplinei comuniuni cu Roma câștiga tot mai mult teren printre răsăriteni.

Înainte de Conciliul de la Ferrara-Florența, în linii mari, toți românii din Ungaria și Transilvania erau supuși jurisdicției – efective, sau uneori doar sperate - unor episcopi latini de Agria, Cinad, Oradea-Mare și Transilvania (/ Alba-Iulia), episcopi ce încasau și taxele bisericești conform normelor Bisericii Catolice, mai ales că dintre acești români de rit bizantin se aflau chiar pe pământurile deținute de respectivele episcopii. Jurisdicția latină în aceste teritorii nu permitea instalarea unui episcop sau mitropolit schismatic, și greu s-a instaurat o ierarhie bizantină, chiar în comuniune cu Roma, după Conciliul de la Florența²⁹⁹.

În orizontul unirii florentine, în anul 1440 întâlnim în Transilvania ca prim episcop unit pe Matei, ce va păstori până în anul 1455³⁰⁰. Această episcopie unită a românilor de rit bizantin din Transilvania s-a instituit drept consecință a unirii de la Florența. Episcopul Matei este menționat în activități pastorale în zona Sebeșului, având în păstorie sa mai bine de 30.000 de credincioși

²⁹⁸ Cf. *Ibid.*, p. 625-627.

²⁹⁹ Deși Conciliul Lateran din anul 1215 indica posibilitatea ca bizantinii din cuprinsul episcopiilor latine să fie păstoriți de episcopi de același rit (evident, dacă ar fi fost uniți cu Roma), episcopi ce ar fi putut păstori cu titlul de *suffragan* al episcopului latin din respectiva dieceză. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 128-133.

Episcopii efemere, de fapt prezente ale unor episcopi de rit bizantin, sunt consemnate în Transilvania, însă este greu de precizat natura funcțiunilor episcopale și durata acestor păstoriri înainte de conciliul de la Florența. Cf. M. SOMEȘAN, *Începuturile Bisericii Române Unite cu Roma*, Ed. All Educational, București 1999, p. 15.

În realitate, cei de rit bizantin apelau la ierarhii schismatici, adică ortodocși, pentru hirotoniri diaconale și preoțești, însă, la întoarcere în parohiile lor intrau sub jurisdicția episcopilor de rit latin, catolici, sau erau hirotoniți de episcopii latini, iar ei, ca preoți, activau apoi conform ritului bizantin.

³⁰⁰ „Unirea cu Biserica Romano Catolică încă înainte de Teofil și Athanasie începuse a se face sub Ioane Corvinul [voievod al Ardealului între 1441-1456], fiind episcopul Matei, mai ales în ținutul Sebeșului (a se înțelege Caransebeș), numărul sufletelor suindu-se până la 30.000. ci timpurile următoare o înecaseră până la supunerea Transilvaniei sub glorioasa Casă a Austriei.” T. CIPARIU, *Acte și fragmente*, Blaj 1855, p. XVI.

români de rit bizantin aflați în comuniune cu Roma, Matei fiind ajutat în predicarea sfintei uniri de către călugărul Mihai Secuiul³⁰¹.

În Ardeal, în anul 1456, a venit episcopul Ioan de Caffa (astăzi localitatea se numește Feodosia, și este situată lângă Cherci, în Crimeea), socotit de unii drept tulburător al unirii. Ioan Corvinul l-a prins și l-a trimis la Timișoara unde pe atunci se afla franciscanul Ioan de Capistrano (/ Capestrano; + 23 oct. 1456), care l-a și convertit, pentru ca apoi să-l trimită la Budapesta, Viena și Roma³⁰².

În timpul domniei lui Petru Aron, Ioan de Caffa predicase și în Moldova, însă acel voievod prefera să rămână în orizontul explicit al unirii florentine, drept pentru care Ioan, poate fiind încă potrivnic unirii florentine, ori simplu episcop pribeag, va pleca din Moldova și va ajunge în Transilvania, unde, pârât de Petru Aron al Moldovei, este adus înaintea lui Ioan de Capistrano³⁰³ și trimis spre Roma. După ajungerea la Roma, Ioan de Caffa este menționat a fi convertit - adică botezat în ritul latin – dovedindu-se un sprijinitor al unirii cu Roma, păstrându-și ritul bizantin; el se va întoarce în Transilvania, fiind confirmat de însuși papa ca episcop al românilor uniți din Ardeal. De aici va trece în Muntenia, unde a adus la unire peste 10.000 de români³⁰⁴. În acest sens semnalăm faptul că încă mai erau autorități bisericești romano-catolice care înțelegeau să-i trateze pe răsăriteni într-un mod ce lasă de înțeles că erau destul de străini de hotărârile de la Florența privitoare la concordia dintre latini și greci.

Oricum, în timpul papei Calixt al III-lea (1455-1458), românii din Ardeal au primit un episcop răsăritean unit, pe Macarie (1456-1469), ajuns episcop după ce fusese monah în mănăstirea Sfântul

³⁰¹ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 141.

³⁰² Cf. I. STANCIU, „Sfânta Unire în Ardeal între 1204-1694”, în *Cultura Creștină*, nr. 1-3, an XXII, 1942, p. 156.

Istoricul Păcurariu este de acord cu părerea unor cercetători, conform căroră acest episcop Ioan era descendentul unei familii românești din Caffa, localitate unde apar documentar mulți români în serviciul genovezilor. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 293.

³⁰³ Deja la 27 mai 1426, papa Martin al V-lea îi oferea lui *Johanni de Capistrano, dilecto filio* misiunea de a fi inchișitor pentru Italia și pentru alte locuri. Cf. A.L. TĂUTU, *Acta Martini p.p. V* (1417-1431), Typis Tipografica Pompei, Roma 1980, p. 183-184. La 7 iunie 1427, *Johannes Antonii de Capistrano* era numit Inchișitor general având în această calitate și datoria de a veghea asupra evreilor din regatul Siciliei și ducatul Calabriei. Cf. *Ibid.*, p. 188-189.

³⁰⁴ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 141.

Ioan de Capistran în părțile de la răsărit de Tisa, în anul 1455, a întâlnit mulțime de români „pădureți și schismatici”, pe care a încercat să-i aducă la catolicism, așa cum va face și cu Ioan de Caffa, rebotezat în rit latin. Cf. ȘT. LUPȘA, „Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul al XV-lea – Ierarhia sa superioară. Mitropolia Ardealului”, în *M.A.*, an. II, nr. 3-4 (1957), p. 225- 228.

Șt. Lupșa menționează însă faptul că Ioan de Caffa nu a fost re-hirotonit episcop, ci Ioan de Capistran, făcând raport la Roma, cerea ca Ioan de Caffa - după ce a acceptat toată învățătura catolică, și mai ales aspectele precizate la Florența cu puțin mai înainte – să fie „confirmat în catolicism și-n arhiepiscopie” (de fapt, într-un episcopat). *Ibid.*, p. 228.

Ciprian din Constantinopol. El plecase din Constantinopol împreună cu patriarhul Grigore III Mammas (1445-1459), la Roma, de unde papa Calixt I-a trimis episcop în Ardeal³⁰⁵.

Acest Macarie fusese sfințit episcop pentru episcopia de Halici, însă drepturile lui de jurisdicție se întindeau și asupra creștinilor de rit grecesc din regiunile (de fapt, din diecezele latine de) Eger (/Agria), Oradea și Ardeal. Locuia în mănăstirea din Peri sau în mănăstirea din Muncaci³⁰⁶.

În anul 1466, papa Paul II (1464-1471), a scris arhiepiscopului de Strigoni, Ioan al IV-lea (1465-1472), și arhiepiscopului de Calocsa, să cheme înaintea lor pe episcopul de Alba-Iulia, Nicolae Zápolyai (1462-1468) și pe clericii și mirenii care împiedică activitatea episcopului unit Macarie, să-i judece în numele Scaunului Apostolic³⁰⁷.

În anul 1469 voievodul Pongracz al Transilvaniei a ordonat judeului Sibiului să-l ajute pe episcopul Macarie ca acesta să încaseze taxa de la preoții din jurul Sibiului³⁰⁸, fără a preciza dacă aceste taxe se încasau și de la neuniți, nu numai de la cei catolici³⁰⁹.

Când în 1479 Matei Corvin scutea pe preoții din Maramureș să dea dări regelui, preoții aceia sunt menționați a fi „după legea grecească”, vine în ajutorul episcopului unit din Transilvania³¹⁰,

³⁰⁵ Cf. I. STANCIU, „Sfânta Unire în Ardeal între 1204-1694”, în *Cultura Creștină*, nr. 1-3, an XXII, 1942, p. 156. Istoricul Bota, care are o atenție deosebită asupra acestui episcop Macarie, este de părere că sfera activității pastorale a episcopului unit Macarie era pentru toți românii din hotarele diecezelor latine de Agria, Oradea și Alba Iulia, fiind subordonat numai Sfântului Scaun al Romei. Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 141.

³⁰⁶ Cf. I. STANCIU, „Sfânta Unire în Ardeal între 1204-1694”, în *Cultura Creștină*, nr. 1-3, an XXII, 1942, p. 156 – cu trimitere la „I. KARĆSONI, *Magyarország Egyháztörténete*, Oradea 1906, p. 89.”

Șt. Lupșa îl consideră pe Macarie drept un „episcop unit pribeag”, care însă n-ar fi păstorit și „în interiorul actualei mitropolii a Banatului”, unde acest istoric susține „continuarea” mitropoliei Timișoarei care ar fi avut un mitropolit cu numele Nifon, mort la Partoș în anul 1453. Cf. ȘT. LUPȘA, „Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul al XV-lea – Ierarhia sa superioară. Mitropolia Ardealului”, în *M.A.*, an. III, nr. 1-2 (1958), p. 71.

Macarie, episcopul ce purta titlul de Haliciu, a primit de la papa Calixt al III-lea deplina putere de a îngriji, ocîrmui și administra mitropolia sa, autoritatea sa întinzându-se asupra credincioșilor de rit bizantin - acum uniți cu Roma după conciliul de la Florența – din Ungaria și Transilvania. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 130-131.

³⁰⁷ Cf. I. STANCIU, „Sfânta Unire în Ardeal între 1204-1694”, în *Cultura Creștină*, nr. 1-3, an XXII, 1942, p. 156-157: În „1469 Macarius eppus Galatiensis obtinet a principe mandatum ad magistrarum Cibinenses ut Cathedra suum a presbyteris valachis accipere possit”, cu trimitere spre Timotei Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj 1855, p. XII, unde scrie: „Galatiu în Transilvania lângă Făgăraș peste Olt, poate tot una cu a Făgărașului. Despre Macarie ep. Galațului aflai una notă ms. a lui Sam[uil] în Diction. ms. care acum a pierit, cu aceste cuvinte: (textul latin de mai sus)”. Pentru succesorii lui Macarie în Transilvania, a se vedea același autor, cu articolul deja indicat, p. 156-158.

În timpul păstoririi lui Macarie, în Transilvania a fost de două ori „reînnoită unia” (adică unirea cu Roma): în anul 1459 – imediat după urcarea pe tronul Ungariei a regelui Matia - și în anul 1467. Cf. ȘT. LUPȘA, „Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul al XV-lea – Ierarhia sa superioară. Mitropolia Ardealului”, în *M.A.*, an. III, nr. 1-2 (1958), p. 72.

³⁰⁸ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 141.

³⁰⁹ Regele Matia, stabilea la 8 aprilie 1468 ca „schismaticii” așezați pe terenurile catolicilor în cuprinsul Ardealului să plătească dijma catolică pentru acele terenuri „altfel vor fi siliți cu armele a o plăti”. Cf. ȘT. LUPȘA, „Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul al XV-lea – Ierarhia sa superioară. Mitropolia Ardealului”, în *M.A.*, an. III, nr. 1-2 (1958), p. 73.

care, după rânduielele catolice strângea zeciuieli din veniturile parohiilor, zeciuieli care s-ar fi colectat oricum și dacă acești preoți nu ar fi fost uniți, însă în acel caz zeciuielile ar fi ajuns în vistieria regală sau la episcopiile catolice de rit latin din zonele respective, după cum parahiile românilor puteau fi constituite pe domeniile regale sau pe cele ale episcopilor catolice.

La Feleacu-Cluj este menționat în anul 1488 un anume Marcu, episcop grec, ce venise din Muntenia în timpul căruia s-a început zidirea bisericii cu hramul „Sfânta Paraschiva”³¹¹. Un episcop Daniil-Danciu este menționat, tot la Feleac, în anul 1488, iar despre sediul episcopiei de la Feleac, în anul 1497, se găsește o mențiune pe un Tetraevanghel, că ar fi ridicată la cinstea de mitropolie³¹².

Dacă am întâlnit în Transilvania episcopi de rit bizantin, nu avem încă date destul de sigure asupra legăturilor acestor episcopi cu ierarhii din Muntenia și Moldova, Muntenia având la începutul secolului al XV-lea datoria de a veghea la viața bisericească a românilor din Transilvania. La aceasta ar fi de adăugat faptul, adeseori ignorat de istoriografia catolică dar și de cea ortodoxă, că prin patriarhul de Constantinopol Grigorie al III-lea Mammas, rămas la Roma și după căderea Constantinopolului, va continua existența unei linii pro-unioniste.

Același patriarh Grigorie al III-lea Mammas (+1458) și cu alți patriarhi unioniști aflați în părțile apusene, Isidor (+1462) și Visarion (+1472), urmașii patriarhului Grigorie Mammas, și care vor revendica dreptul la titlul de patriarhi de Constantinopol în deplină comuniune cu urmașul lui Petru, Papa de la Roma, în concordanță cu hotărârile sinodului de la Florența.

Ar mai fi de subliniat faptul că episcopii și mitropoliții hirotoniți și înscăunați sub patriarhii unioniști la Constantinopol, și mai apoi la Roma, vor rămâne în comuniune cu Roma, ca și

³¹⁰ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 142.

Istoricul Păcurariu identifică în „Iowannychik metropolitanus Nandoralbensis” Ioanichie un episcop neunit, poate de neam sârbesc (Nandor Alba), care ar fi locuit în Maramureș, în mănăstirea Peri sau în apropiere de Hunedoara (Nandru / Nandor), și deși afirmă că abia „prin legea 3 din 15 iulie 1481 Matei Corvinul a scutit pe toți ortodocșii, fără nici o deosebire, de dijma catolică”, maramureșenii ortodocși, încă din 20 martie 1479 s-ar fi bucurat de aceste drepturi, într-un context în care același Matei Corvinul „în 1480, a amenințat chiar pe papa cu trecerea Ungariei la Ortodoxie”. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1991², p. 295-296.

Despre activitatea lui *Jovanychik Metropolitanus Nandoralbensis* a scris, bine cercetând izvoarele istorice, A Bunea, indicând cu această ocazie faptul că titulaturile episcopilor sârbi, care adeseori se intitulau mitropoliți, indică, în realitate doar episcopi, așa cum a fost cazul și cu acest Ioanichie. *Nandor Albensis (Nándor-Fehérvár)* era cetatea Belgradului, în Serbia, localitate uneori greșit interpretată drept *Alba-Iuliensis (Gylafehévar)*, pentru a se susține teza existenței din vechime a mitropoliților ortodocși la Alba-Iulia. Episcopia Belgradului sârbesc fusese una dintre cele 12 episcopii așezate în subordinea arhiepiscopiei păstorită de către Sfântul Sava, în anul 1219. Mitropolia Serbiei din Belgrad s-a înființat abia în anul 1766, când s-a desființat patriarhia sârbă de la Ipec. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 135-167.

³¹¹ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 142.

³¹² Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 296-297, autorul nementionând activitatea pastorală a lui Macarie și nici pe a lui Marcu, considerând că primul ierarh cunoscut la Feleac a fost Daniil.

credincioșii din eparhiile lor, cel puțin până când principatele respective vor ajunge în zona de influență a Imperiului Otoman, când vor începe se apară episcopi și mitropoliți anti-unioniști, în concordanță cu noua orientare a Patriarhiei de Constantinopol de după cucerirea otomană a acestei cetăți.

Desigur, în paralel cu această linie unionistă, ia ființă și o linie anti-unionistă promovată de Ghenadie Scolarios, patriarh de Constantinopol înscăunat sub protecție otomană, care și el și urmașii săi vor încerca să impună aceeași conduită mitropoliților din sfera de influență bizantină, mai ales celor aflați în teritoriile deja încorporate în Imperiul Otoman.

3.2 Cultură, politică și religie în Ungrovlahia

Așa cum este cunoscut, după domnia lui Mircea cel Bătrân³¹³ (n. 1355 – d. 31 ianuarie 1418; domn al Țării Românești între 23 septembrie 1386 – noiembrie 1394 sau luna mai 1395, și iarăși, între ianuarie 1397 – 31 ianuarie 1418), a urmat o perioadă de decădere, cu lupte pentru tron, iar în a doua jumătate a secolului, cu lupte împotriva otomanilor, cuceritorii Constantinopolului³¹⁴.

În toiul unor dispute pentru ocuparea tronului Munteniei³¹⁵, în anul 1430, taberele boierești, care își susțineau fiecare candidatul la tron, au apelat la ajutor străin. În timp ce o parte a boierimii se grupează în jurul boierului Aldea - căsătorit probabil cu o fiică a lui Alexandru cel Bun – care, boier Aldea, era un alt fiu nelegitim a lui Mircea cel Bătrân, și pe care-l sprijinea și Alexandru cel Bun, domnul Moldovei, împotriva lui Dan al II-lea (domn între 1427 și 1431)³¹⁶, o delegație a altor boieri e trimisă la Sigismund de Luxemburg, cerând ca domn pe Vlad Dracul, un alt fiu a lui Mircea cel Bătrân, pe care împăratul îl și încoronează ca domn la Nürnberg, în februarie 1431³¹⁷.

³¹³ „Acestu Mircea Vodă Bătrânul au fost frate cu Dan vodă [...], și nepot lui dispot Lazar”. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 5.

³¹⁴ Cf. M. PĂCURARIU, „Biserica Ortodoxă din Moldova și Țara Românească în secolul al XV-lea”, în *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați 1996, p. 97.

³¹⁵ „I turchi han dato il nome di Karà-Valachia, che in lingua nostra significa Nera-Valachia”. A.-M. DEL CHIARO, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Tipografia „Neamul românesc”, Vălenii-de-Munte 1914, p. 20.

³¹⁶ Dan II, era nepotul de frate a lui Mircea cel Bătrân. Dan II se afla în armata lui Murad II pe când acesta asedia Constantinopolul, în anul 1422, însă a trecut de partea bizantinilor, remarcându-se prin faptele sale de arme. După aceste evenimente, Dan II s-a întors în Valahia, fiind întâmpinat de boierii care l-au recunoscut drept domn și l-au ajutat în lupta pentru tron, purtată cu un fiu a lui Mircea. În timpul domniei lui Dan II, Ioan al VIII-lea Paleologul se reîntorcea spre Bizanț, parcurgând „Valahia dinspre Ungaria”. Tot în această perioadă, s-a încheiat și o alianță maghiaro-română îndreptată contra otomanilor, în beneficiul Bizanțului. Cf. V.V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, II, Ed. Înviearea, Timișoara 2000, p. 78-79.

³¹⁷ La Nüremberg, în 8 februarie 1431, Vlad Dracul, autorizând pe frații minoriți să predice și în Muntenia, se intitula: „Io, Ion Vlad, din Mila lui Dumnezeu, domn al Țării Transalpine și voievod al Făgărașului și Amlașului”. Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București 1962, p. 426.

Încoronarea lui Vlad Dracul ca domn de către Sigismund punea într-o nouă lumină politica agresivă a acestuia față de țările române, manifestată în proiectul de împărțire a Moldovei din 1412, prin anexarea Severinului, în 1419, prin încercarea de a aduce pentru paza Dunării pe cavalerii teutoni, în 1429; tendința împăratului de a lua în stăpânire regiunile de la Dunăre era dublată de încercarea de catolicizare a acestor regiuni, acțiune pe care Vlad Dracul se angaja să o sprijine³¹⁸.

Înscăunarea lui Vlad Dracul nu va putea avea loc decât în anul 1436³¹⁹, când acesta a preluat tronul Munteniei cu ajutorul transilvănenilor, aliați prin orientarea politică, dar având și sprijinul boierilor locali, care în aceste vremuri vedeau că singura ieșire din situația umilitoare în care ajunsese Țara Românească era reluarea luptelor împotriva turcilor³²⁰.

Încercarea pe care o fac oștile turcești de a răsturna pe noul domn, ce refuzase să plătească haraciul Porții a fost respinsă în toamna aceluiași an, după ce turcii prădaseră cumplit țara³²¹.

Răsunetul acestei victorii avea să se mențină ani de-a rândul. În 1439, Ioan Torzelo, unul dintre principalii sfetnici ai împăratului bizantin, alcătuind un memoriu cu privire la posibilitățile organizării unei cruciade împotriva turcilor, afirma că la această expediție trebuie să participe și cei 15.000 de călăreți din Țara Românească, considerați printre oamenii cei mai viteji din lume³²².

Alexandru Aldea³²³ (domn între 1431-1436) a participat la conciliul de la Basel, în anul 1433, iar în vara anului 1436, un trimis bizantin îl va convoca la Constantinopol pe acest domnitor muntean, în numele împăratului și al Marii Biserici³²⁴.

³¹⁸ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 426.

³¹⁹ „Și mai valoroasă este relatarea lui Dukas, de astă dată legată de Vlad Dracul (odrasla „bătrânului” Mircea). Acesta simțind că i-a venit sorocul să-și câștige domnia «s-a ridicat din Constantinopol, căci petrecea acolo la palatul împăratului Ioan, în ținută militară, și stătea zi de zi la sfat cu oamenii mai tineri și îndemânatici și la lupte și la răscoale, căci pe atunci se găseau și oarecari români la Constantinopol». Laolaltă cu aceștia, Vlad s-a călăuzit spre o latură a Ungrovlahiei, unde și-a adunat oameni fideli formându-și o oaste rezistentă”. V. Muntean consideră că o asemenea informație, dacă ar fi întemeiată, se referă la circumstanțele dinaintea îndepărtării de la putere a lui Alexandru Aldea (1436) și urcării pe tron a lui Vlad, în acest caz informația ar fi de mare importanță. Cf. V.V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, II, Ed. Învierii, Timișoara 2000, p. 79.

³²⁰ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 427.

Sprijinit de Ungaria pentru atitudinea sa antiotomană, Vlad Dracul, ajuns domn, a încercat să realizeze o politică de înțelegere între cele două mari puteri învecinate, Ungaria și Imperiul Otoman, însă nu a reușit să facă acest lucru decât parțial, fapt care a dus la suspectarea sa, când de sultan, când de regele maghiar sau de voievodul Transilvaniei. Cf. Ș. ȘTEFĂNESCU, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, Ed. Academiei R.S.R., București 1970, p. 62.

³²¹ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 428.

³²² Cf. *Ibid.*, p. 428.

³²³ Deși ajuns domn cu ajutorul lui Alexandru cel Bun, Alexandru Aldea a intrat curând în bune relații cu Sigismund, care, în fața primejdiei turcești și-a mai potolit sprijinul pentru Valad Dracul, protejatul său, Aldea fiind acceptat ca domn al Munteniei și din partea lui Sigismund, care îl va sprijini împotriva turcilor. Replica otomană, ce nu a întârziat, a fost deosebit de dură, iar drept consecință Aldea s-a îndatorat cu tribut față de turci precum și cu trimiterea a 20 de fii de boieri, drept ostatici și garanție de pace, la curtea sultanului. Așadar, Muntenia s-a aflat sub dublă supunere, și față de Ungaria și față de Imperiul Otoman. Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 249-250.

Cu toate acestea, în vara anului 1437, Vlad Dracul (domn între 1436 și 1442, apoi iarăși, între 1443 și 1447) a trebuit să meargă la Poartă și să se închine sultanului³²⁵, așa cum făcuse Alexandru Aldea în 1432, tabăra care stăruia pentru menținerea păcii cu turcii, prin obișnuita plată a haraciului devenind mai puternică în Muntenia³²⁶. În 9 decembrie 1437³²⁷, murind Sigismund de Luxemburg, soarta Munteniei părea să încline și mai mult în favoarea puterii otomane.

Marea boierime se declara cu hotărâre împotriva angajării Țării Românești în războaie de mari proporții, așa cum se întrezărea că vor avea loc între turci și coaliția antiotomană, condusă de Iancu de Hunedoara³²⁸.

În expediția care a devastat Transilvania vreme de 45 de zile, în 1438, Vlad Dracul a fost silit să slujească drept călăuză turcilor³²⁹. Așadar în plin avânt al discuțiilor pentru refacerea deplinei unități a Bisericii Răsăritului cu Biserica Apusului, otomanii au deschis lupte în Europa, Muntenia și Transilvania fiind devastate prin această campanie, în timp ce Moldova era dată spre pradă tătarilor.

În 1442, Vlad Dracul a fost invitat la Poartă, unde sultanul – ținând seama de veștile tulburătoare despre înfrângerile suferite în Transilvania și ațâțat de sfetnicii săi, care îl acuzau pe domn de înțelegere cu transilvănenii³³⁰ – a hotărât să-l destituie pe Vlad Dracul, un pașă urmând a guverna țara în locul său. În acest scop a și pregătit o armată turcească care se îndrepta spre Țara Românească³³¹.

³²⁴ Cf. V.V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, II, Ed. Învierea, Timișoara 2000, p. 79.

³²⁵ Vlad Dracul l-a înlăturat - cu ajutor ardelean și cu sprijinul moral a lui Sigismund de Luxemburg - de la domnia Munteniei pe Alexandru Aldea. Împăratul Sigismund insista, în anul 1436, ca sinodul de la Basel să se mute în Ungaria, la Buda, unde credea el că s-ar putea face mai ușor unirea cu Biserica constantinopolitană. Însă Vlad Dracul, cântărind puterea otomană, s-a declarat - la scurtă vreme de la preluarea domniei- supus turcilor care, de altfel, plănuiau serioase atacuri asupra Ungariei. Cf. I. MINEA, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București 1919, p. 243-245.

³²⁶ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 428.

³²⁷ Cf. ȘT. S. GOROVEI, M. M. SZÉKELY, *Princeps Omni Laude Maior, O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Mănăstirii Putna, Putna 2005, p. 24.

³²⁸ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 429.

³²⁹ Cf. *Ibid.*, p. 429.

În expediția din Transilvania, în 1438, unde turcii au fost însoțiți de Vlad Dracul, au fost prădate atunci valea Mureșului, Mediașul, Sighișoara, suburbiile Brașovului, Sebeșul. Sibiul și Cetatea de Baltă au fost asediate, dar au rezistat. Cf. C.C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, II, Ed. All Educational, București 2003, p. 12.

³³⁰ Zvonul acesta părea întemeiat, căci, în 1439, la Florența, pe lângă lucrările referitoare la unirea bisericească, s-a discutat și despre modalitățile de ajutor împotriva turcilor, iar un apropiat al împăratului Ioan Paleologul, Ioan Torzello, susținea că e necesar să se obțină ajutorul voievodului român Vlad Dracul, care putea veni cu peste 15.000 de călăreți „printre cei mai de temut oșteni care sunt pe lume”. Cf. V.V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, II, Ed. Învierea, Timișoara 2000, p. 79.

³³¹ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 429.

Vlad Dracul a fost căsătorit cu o soră a lui Iliăș, voievodul Moldovei, deci fiica lui Alexandru cel Bun. Numele soției lui Vlad Dracul nu ne este cunoscut, i se cunoaște însă numele preluat la intrarea în monahism: Eupraxia. Vlad Dracul a

Văzând că sultanul plănuia anexarea teritoriului țării la imperiul său, ceea ce însemna și confiscarea pământurilor stăpânite de boieri, boierii se alătură lui Iancu de Hunedoara, realizând o contopire a mijloacelor de luptă ale Ungariei, Transilvaniei și Țării Românești, așezând pe tronul Munteniei, după arestarea lui Vlad Dracul, pe Basarab al II-lea (fiul lui Dan al II-lea, numit și Dan al III-lea³³²; Basarab va fi domn între 1442 și aprilie 1444) – fost comandant de oști în Ungaria³³³.

Curând după aceste evenimente, promițând că va păstra pacea cu turcii, Vlad Dracul este scos din temnița turcească și va reuși să reocupe tronul, în 1443, și ajuns în Țara Românească va permite ca 20.000 de oșteni ai săi să participe la expediția cea lungă condusă de Iancu de Hunedoara, iar la lupta de la Varna, de asemenea, a trimis 7.000 de soldați³³⁴.

În timpul domniei lui Vlad Dracul s-a permis franciscanilor să predice în Țara Românească, iar după căderea Serbiei și a Bulgariei sub stăpânirea otomană, numeroși călugări și nobili s-au refugiat în Țara Românească, contribuind la consolidarea curentului cultural-religios slavon³³⁵, dar, cel puțin pentru perioada respectivă ar fi de presupus că mulți dintre aceștia au primit și comuniunea cu Roma, mai ales pentru faptul că Vlad era membru al *Ordinului Dragonului* și prin aceasta, un apropiat al împăratului Sigismund de Luxemburg și un promotor al credinței catolice.

În perioada următoare, Vlad a susținut limitarea războiului antiotoman condus de Iancu de Hunedoara, fiind împotriva continuării acestui război, mai ales după pacea de la Seghedin. Prin această poziție a intrat în conflict cu Iancu de Hunedoara, care îl acuza de înțelegere cu turcii, iar după ce Vlad Dracul și-a definit politica de pace față de turci – căutând să împiedice și Moldova să ia parte la coaliția antiotomană, prin susținerea lui Roman al II-lea împotriva lui Petru al II-lea, aliatul lui Iancu de Hunedoara, conflictul dintre Vlad și Iancu de Hunedoara a izbucnit cu violență³³⁶.

Iancu de Hunedoara, în 1447, a sprijinit astfel un nou pretendent la tronul Munteniei, pe un urmaș a lui Dan al II-lea, anume pe Vladislav-Dan, susținut și de o parte a boierimii, și în aceste

avut mulți fii: Vlad – viitorul Țepeș; Radu numit „cel Frumos”; un alt Vlad, supranumit „Călugărul” – acesta era un fiu nelegitim; un alt fiu a fost ucis odată cu tatăl său la Bălteni, iar un alt fiu, Mircea, pierise mai înainte, în 1442. A mai avut un alt fiu natural, ce se numea tot Mircea, fiu care în 1481 ocupa pentru moment tronul Munteniei. Cf. C.C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, II, Ed. All Educational, București 2003, p. 14.

³³² Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 256.

³³³ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 429.

³³⁴ Cf. *Ibid.*, p. 430.

³³⁵ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 138.

³³⁶ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 430.

condiții Vlad Dracul a fost ucis împreună cu fiul său Mircea - Vladislav-Dan (domn între 1447 și 1456) ajungând să domnească o perioadă de aproape 10 ani³³⁷.

Inercând și Vladislav să ducă o politică de echilibru între turci și regatul maghiar, Iancu de Hunedoara a primit în Transilvania pe Vlad Țepeș³³⁸, fiul lui Vlad Dracul (căsătorit cu o fiică a lui Alexandru cel Bun, numită probabil Anastasia)³³⁹, căruia îi dăruiește cele două vechi feude ale domnilor Țării Românești, Amlașul și Făgărașul, smulse de la Vladislav, rămânând ca o amenințare la politica lui Vladislav, considerată uneori a fi fost prea îngăduitoare față de turci.

Raporturile dintre Iancu de Hunedoara – numit căpitan al regatului maghiar – și domnul Țării Românești s-au înrăutățit brusc în anul 1455, când expirau cei trei ani de la încheierea păcii cu turcii. Sub presiunea taberei turcofile din Țara Românească – care mergea până la colaborarea la acțiunile turcești de pradă în Transilvania – Vladislav a atacat regiunea Făgărașului, în primăvara anului 1456.

Semnificația acestui atac rezultă din legăturile lui cu evenimentele ivite concomitent în Moldova, unde boierii preferă să se închine turcilor, în loc să se alăture luptei conduse de Iancu de Hunedoara. Dușmănia lui Vladislav și închinarea boierilor moldoveni față de turci dovedeau cu prisosință lipsa voinței marii boierime din ambele țări de a participa la această luptă. La lipsa interesului pentru continuarea luptei se adăugau avantajele pe care un număr tot mai mare de boieri le vor trage din această orientare politică; generalizarea treptată a înțelegerilor particulare sau colective dintre marea boierime și turci va sili domnia să unească în același efort lupta pentru independență și lupta pentru centralizarea statului³⁴⁰.

Într-o dare de seamă a activității sale la Constantinopol, Iohannis de Ragusa, amintește de trimiterea, în 1437, unor ambasade către patriarhii din răsărit, apoi către alte state din sfera de influență bizantină, între care se menționează Valahia Mare și cea Mică, *Valachiam majorem & minorem*³⁴¹, nume sub care putem înțelege Muntenia și Moldova, ambasade ce anunțau convocarea sinodului ecumenic ce trebuia să discute posibilitatea unirii Bisericilor din Răsărit și Apus.

³³⁷ Cf. *Ibid.*, p. 431.

La scurtă vreme după preluarea domniei de către Dan al III-lea, sau Vladislav-Dan, Iancu de Hunedoara a intrat cu oștirile în Muntenia spre a întâmpina un atac din partea turcilor precum și pentru a sprijini pretențiile domnului Munteniei pentru Chilia, pe care acesta o obținuse de la moldoveni. Odată cu intrarea oștirilor Ungariei în Muntenia, „hiperzelosul propagandist catolic Ioan de Capestrano stăruia pe lângă regele Ladislau să îngăduie și să se înlesnească fundarea în grabă a unei mănăstiri franciscane în cinstea sfântului Bernardin”. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 256.

³³⁸ Vlad Țepeș, (numit de otomani „Cazâcli”) conform unor cronici turcești, a ajuns pe tronul Munteniei, cu ajutorul sultanului Murad, care l-a sprijinit cu un corp de oaste pentru preluarea domniei. Cf. N. IORGA, „Cronicile turcești ca izvor pentru istoria românilor”, în *Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria III – Tomul IX, Mem. I, Ed. Cultura Națională, București 1929, p. 13.

³³⁹ În contextul asasinării lui Bogdan al II-lea, la Reușeni, de către mercenarii poloni ai lui Petru Aron, fiul lui Bogdan, viitorul domn al Moldovei Ștefan cel Mare, se refugiază și el în Transilvania, sub protecția lui Iancu de Hunedoara, alături de fiul lui Vlad Dracul, viitorul domn al Munteniei – Vlad Țepeș. Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 255.

³⁴⁰ Cf. *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Ed. Academiei R.P.R., București 1962, p. 431-432.

³⁴¹ *Relatio D. Iohannis de Ragusio – Sac. Teologie professoris, Oratori Sacri Concilii Basiliensi plurimis annis apud Grecos in Civitate Constantinopolitana constituti*, MANSI XXXI.1, p. 256 B-C.

În ceea ce privește situația catolicilor de rit latin din Țara Românească, amintim faptul că s-au bucurat de simpatia și sprijinul doamnei Clara, cea de-a doua soție a lui Nicolae Alexandru Basarab. Papa Grigorie al XI (de la Avignon, 1370-1378) intenționa să înființeze o episcopie catolică de rit latin la Argeș³⁴².

Întemeierea canonică a episcopiei de Argeș este confirmată pentru data de 9 mai 1380, când Nicolae Antonii este indicat drept episcop de Argeș, episcopie ce va fi așezată sub ascultare față de Kalocsa³⁴³.

În anul 1382 s-a înființat episcopia latină a Severinului, care v-a dăinui, cu câteva întreruperi, până în anul 1502. La fel ca și episcopia latină de la Argeș, episcopia latină a Severinului era o episcopie sufragănă, adică sub jurisdicția episcopiei maghiare de Kalocsa (/Caloce), ea însăși sub obediență papală directă³⁴⁴, spre deosebire de episcopia de Estergom, care deși era tot latină, se afla mai mult influențată de politica curții regale de la Buda.

Până la stabilirea definitivă a confesiunii ortodoxe a domnilor munteni, în Banatul de Severin și întreaga regiune situată la sud de Dunăre, religia și activitatea misionară era dirijată preponderent de la Roma (prin Kalocsa).

Episcopia latină a Severinului numără o listă de 12 episcopi: Gregorius (1382) OP (dominican: *Ordo Fratrum Predicatorum*)³⁴⁵; Lucas Ioannis (1390-1394) OFM (franciscan: *Ordo Fratrum Minorum*); Franciscus (1394-1398) OFM; Nicolaus Demetrios (1399); Iacobus de Cavallis (1412);

³⁴² Autorul este de părere că titularii episcopiilor catolice de rit latin din Țara Românească, de la Argeș și Severin, au rămas mai mult în Ungaria, dat fiind și faptul că aceste scaune episcopale ar fi avut o stare materială precară. Cu toate acestea, vorbește constant despre înființarea mitropoliilor bizantine de la Argeș și Severin ca o replică la „acțiunea prozelitistă catolică” în Țara Românească. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 264-265.

³⁴³ În timpul lui Carol-Robert „nu putea fi vorba de un episcopat catolic la Argeș: cel de Severin chiar fusese părăsit. Ideia episcopiei latine în capitala principatului ca o recunoaștere a existenței lui veni numai din partea noului rege Ludovic, era, mai curând o condiție pentru aceasta”. N. IORGA, *Istoria Românilor*, III, p. 165.

³⁴⁴ Cf. N. IORGA, „Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV”, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II – Tomul XXXV (1912-1913), Ed. Socec, București 1913, p. 390-391.

³⁴⁵ Auner îl considera pe Luca drept episcop al diecezei de Severin din perioada desfășurării sinodului de la Ferrara-Florența. Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 24.

Tot de mitropolia – sau arhiepiscopia – de Calocsa depindeau și episcopatele latine din Cinad, Ardeal, Oradea-mare, Zagreb, Bosnia și Sirmiu; în schimb arhiepiscopia de Strigoni (Estergom), cea mai importantă din cuprinsul Ungariei, avea în subordine episcopiile din Iaurin (/Győr), Agria (/Eger), Vaț, Vesprim (/Veszprém) și Nyitra. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 78.

³⁴⁵ În anul 1382, episcopul latin al Severinului, Grigorie, se intitula „al Severinului și al părților transalpine” (*Episcopus Severini necnon parcium Transalpinarum*). Cf. *Ibid.*, p. 83, cu referința spre nota 27, de la aceeași pagină, unde face trimitere spre „Hurmuzaki, Doc. I, 2, p. 276”. Însă faptul că episcopul de Severin sfințea în același an un subdiacon la Câmpulung, în opinia lui Bunea, este încă un indiciu că episcopia Argeșului ar fi încetat „demult”. Cf. *Ibid.*, p. 83.

Lucas (1431)³⁴⁶; Dionysius (?) Dominicus (1437); Benedictus (1439)³⁴⁷; Stephanus (1447) OSB; Stephanus (1499); Gregorius Thakaro (1500-1502).

La Argeș, întâlnim pe episcopul dominican Nicolae Antonii menționat la 9 mai 1381. În anul 1390, pentru episcopia catolică de la Argeș, se afla un călugăr carmelitan, episcopul Francisc, menționat într-o bulă papală din data de 16 mai a anului respectiv³⁴⁸.

Episcopul latin al Argeșului, Paul de Hunyad, cel ce păstorea această dieceză în timpul desfășurării sinodului de la Ferrara-Florența³⁴⁹, s-a dorit a fi transferat, prin manevrele sinodului de la Basel - sinod devenit schismatic la acea vreme – la Agram, în anul 1438, în locul său fiind numit nimeni altul decât acel Ioan de Ragusa³⁵⁰, cel pe care l-am întâlnit la Constantinopol atât de mult

³⁴⁶ Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 8.

³⁴⁷ Bunea, indică faptul că acestui episcop de Severin, Benedict (*Benedicto Episcopo Zewrinensi*), la anul 1439, chiar papa Eugen al IV-lea îi scrie să administreze și bisericele catolice din Moldova. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 83-84.

Contextul aceluia an, când diferite state, între care și Ungaria, încercau să obțină diferite privilegii și scutiri de taxe din partea curiei papale (sau din partea episcopilor de la Basel), trăgea în dispută sinodul de la Basel, devenit schismatic. Însă la scurtă vreme acest sinod s-a văzut părăsit de majoritatea episcopilor și de susținătorii lui politici, iar episcopiile latine, ce, pe moment păreau rupte de Roma, se reîntorceau curând în fireasca ascultare, alături de răsăritenii participanți la conciliul de la Ferrara-Florența.

Faptul că papa găsea în acest episcop de Severin un păstor fidel ce putea prelua eventualele sarcini pastorale ale unor episcopi poate încă sub influența schismei de la Basel – susținută, pe moment, și de regii Ungariei – putea fi un avertisment pentru episcopi neascultători, ce puteau fi ușor înlocuiți cu alții, dacă ar fi stăruit mai mult în neascultare. Situația a revenit la făgașul normal și, așa cum este bine cunoscut Ungaria se va afirma și de această dată în prima linie a susținătorilor Scaunului Romei, Ungariei revenindu-i și cinstea de a organiza lupte împotriva otomanilor, drept consecință imediată a hotărârilor luate la Ferrara-Florența: unirea Bisericilor și ajutor împotriva otomanilor.

³⁴⁸ Cf. I. MINEA, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București 1919, p. 43.

Istoricul A. Bunea precizează că, la anul 1390, episcopul de Argeș se numea *Francisc de S. Leonardo*. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 81.

Sub influența directă a comentariilor lui Iorga, ce vedea aproape totdeauna scaunele latine ca fiind vacante ori episcopi doar niște titulari ce locuiau prin alte locuri, și Bunea se lasă cucerit de această perspectivă minimalistă când vorbește despre episcopiile latine de pe teritoriul Moldovei și Munteniei. Cf. *Ibid.*, p. 76-84.

Perspectiva aceasta minimalistă este contrazisă, în parte, chiar de studiile celor doi istorici – dar și de alți istorici – care, publicând documente și făcând referiri la cronicile din perioada respectivă, arată tocmai faptul că acești episcopi existau, că sunt identificați succesori în aceste episcopii, că acești episcopi erau semnați în timpul lucrării lor pastorale având grijă de teritoriul și creștinii încredințați păstoririi lor. Nu putem cântări cu măsuri diferite păstoria latină și cea bizantină – adeseori pentru bizantinii, despre care, de asemenea avem puține izvoare documentare la dispoziție, sunt indicați ca având o păstorie continuă, neîntreruptă, deși mărturiile istorice, punctuale, ar îndreptăți să se spună, într-o perspectivă reducăționistă, că doar strict în acele momente ar fi fost prezenți episcopi bizantini în principatele române, iar pentru restul timpului neacoperit strict de documente, să îi presupunem, ca regulă, prin alte părți ale lumii, eventual mai bogate. Bunea însă, vorbind despre episcopiile latine și bizantine din Transilvania și Ungaria, se dovedește mult mai bine documentat, iar studiul acelor documente îl îndreptățește să prezinte, concret, prezența și lucrarea acestor episcopi, menționați de mai multe ori în cursul perioadei episcopatului lor, atestați de mai multe izvoare contemporane.

³⁴⁹ Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 24.

³⁵⁰ Cf. *Ibid.*, p. 27.

Ioan de Ragusa (+ octombrie sau noiembrie 1443), din Ordinul Predicatorilor, a fost creat chiar cardinal de către antipapa Felix al V-lea, la 12 octombrie 1440, primind titlul *de Sfântul Sixt*. De fapt, Felix al V-lea fiind un antipapă, cinstirile pe care el le putea acorda nu erau decât pentru pseudocardinali. Cf. C. EUBEL, „Felix V antipapa -

implicat în demersurile de convocare a delegației bizantine spre a merge la sinodul de unire cu Biserica latină.

În paralel cu unificarea politică a vechilor formațiuni, cnezatele și voievodatele, a avut loc în Muntenia și unificarea formațiunilor bisericești. Dacă cnezii și voievozii au încercat să aibă pe lângă ei câte un episcop, odată cu această unificare politică, marele voievod a căutat să primească un ierarh cu titlul onorific de mitropolit, așa cum se întâplase și în statele slave învecinate³⁵¹.

Biserica din Muntenia, numită pe atunci Ungro-Valahia, precum și a Transilvaniei și a Ungariei de sud par să fi fost inițial subordonate arhiepiscopiei de Ahrida (/Ohrida), apoi Patriarhiei de Târnovo. După mijlocul secolului al XIV-lea, din actele Patriarhiei de Constantinopol, avem tot mai multe știri despre ierarhii acestor locuri³⁵².

Mitropoliții Ungro-Vlahiei și-au avut reședința la Câmpulung dar la scurtă vreme sunt întâlniți la Argeș³⁵³. Sub Alexandru I Basarab (1320-1360), odată cu afirmarea politică a Munteniei și pe plan internațional, Constantinopolul a permis mutarea lui Iakint de la Vicina la Argeș, Muntenia având un singur mitropolit³⁵⁴.

pseudocardinales ab ipso creati”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 9.

Cu toate acestea, în cazul în care dintre acești pseudocardinali reveneau alături de papa legitim, se putea întâmpla ca titlurile de cardinal să le fie recunoscute, eventual să fie transferați la alte titluri, în cazul în care respectivul titlu era deja purtat de un cardinal creat de papa cel legitim. Chiar antipapa Felix al V-lea (/Amedeus de Sabaudia / Amedeu de Savoia), se va întoarce smerit, și va fi iertat de către papa Nicolae al V-lea, la 7 aprilie 1449, care îi va acorda cinstea de cardinal cu titlul de Sfânta Sabina, prin aceasta schisma lui Felix al V-lea considerându-se stinsă. Cf. C. EUBEL, „Cardinales sub Nicolao V”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 11.

³⁵¹ Când, în anul 1204, Ioniță Asan a fost recunoscut drept „rege al bulgarilor și vlahilor”, conducătorul Bisericii a fost ridicat la treapta de arhiepiscop. În 1207, marele jupan Ștefan Dușan a devenit rege al Serbiei, iar la scurtă vreme, fratele său, Sava, este recunoscut arhiepiscop, iar când același Ștefan Dușan își va lua titlul de „țar”, arhiepiscopul său se va intitula „patriarh al sârbilor și grecilor”. Când Basarab I a rămas singurul domn al Țării Românești, ierarhul de la curtea sa a devenit „mitropolit”. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 255.

³⁵² Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 42-43.

Din anul 1402 nu mai avem știri din importantul izvor documentar al Actelor Patriarhiei de Constantinopol. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 337.

Deja fusese semnalată o anumită ierarhie bisericească pe teritoriul Munteniei, în prima jumătate a sec. al XII-lea. Astfel în anul 1234, papa Grigore al IX-lea, scriind principelui Bela al Ungariei, amintește că „în episcopatul Cumanilor sunt, după cum aflăm, niște popoare care se numesc Vlahi care, deși se socotesc creștini, totuși... având diferite rituri și obiceiuri, fac fapte care nu sunt creștine. Căci disprețuind Biserica romană, nu primesc tainele bisericești de la venerabilul frate al nostru, episcopul cumanilor, care are dioceza acolo, ci de la oarecari pseudo-episcopi ce țin de ritul grecilor”. C.C. GIURESCU, „Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 35-36 (cu trimitere spre nota 32: „Hurhuzaki, Documente, I, p. 132”).

³⁵³ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 256; 259-261.

N. Iorga este de părere că au existat, la Argeș, episcopi de rit bizantin, vlădici, „înainte de Băsarabă”. Cf. N. IORGA, *Istoria Românilor*, III, [Fără menționarea editurii] București 1937, p. 163.

³⁵⁴ Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 19. Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 43.

Deoarece în regiunea Pindului, exista un „episcop al Vlahilor”, s-a impus necesitatea găsirii unui alt termen pentru regiunea în care va păstori Iakint (/Iachint), numită în acest context „Ungrovlahia”. Cf. N. IORGA, *Istoria Românilor*, III, p. 164.

Sub Laiotă sau Vladislav I (1360-1372), pentru Valahia Mică, adică partea apuseană a Munteniei, s-a înființat o mitropolie proprie, cu reședința la Severin, având probabil în jurisdicția sa și pe românii din Transilvania sau cel puțin pe românii din partea sudică a Ungariei³⁵⁵.

Sediile primilor mitropoliți nu au fost precizate în actele oficiale ale Patriarhiei de Constantinopol, acte care preferau să vorbească în termeni generici despre un „mitropolit al unei părți din Ungrovlahia, adică a unei jumătăți”³⁵⁶, în timp ce în „cealaltă jumătate” rămânea în jurisdicția altui arhiereu³⁵⁷.

S-a mai făcut precizarea - pe care, totuși e bine să o reamintim - că atunci când se face vorbire despre „mitropolia Ungrovlahiei de către Severin”, sau „dinspre Severin”, ori despre mitropolit „al Severinului”, ar trebui înțeles nu atât faptul că mitropolitul ar fi avut efectiv sediul la Severin, ci că mitropolia avea jurisdicție în „țara”, „ținutul”, sau „regiunea” Severin – deci teritoriile din dreapta Oltului, Oltenia de astăzi - nicidecum cetatea³⁵⁸.

Patriarhia de Constantinopol acorda, așadar, și mitropoliților din Muntenia titluri de mitropoliți *in partibus*, făcându-i delegați ai patriarhului în aceste regiuni - titlurile de care s-au bucurat primii mitropoliți ai Ungrovlahiei fiind cele de Nicomedia și Amasia³⁵⁹.

Mitropolia de Amasia (/Amaseia /Amasya) făcea parte din *Provincia Helenoponti*, iar în această provincie a Elenopontului era menționată ca având șase episcopii sufragane, din secolul al VII-lea

Localitatea Vicina a fost îndelung căutată și s-au emis diferite ipoteze asupra situării ei. Astăzi localitatea este dispărută, dar se pare că fusese situată undeva în apropiere de Isaccea, unde a cunoscut perioade de bunăstare cu totul deosebite, pentru perioada din jurul anului 1281, ca mai pe urmă să decadă sub aspect economic. Cf. C.C. GIURESCU, „Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 43-54.

³⁵⁵ Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 43. Acest autor este de părere că această mitropolie bizantină a Severinului ar fi fost subordonată mitropoliei din Valahia Mare, adică acelei mitropolii de la Argeș – însă nu aflăm nici o referire concretă la izvoare care să întărească o asemenea părere. Dimpotrivă, regula generală era ca mitropoliile bizantine să nu fie subordonate una alteia, ci toate să fie în directă subordonare față de patriarhia de Constantinopol.

³⁵⁶ În octombrie 1370, în timpul domniei lui Vladislav-Vlaicu, Patriarhia de Constantinopol institua încă o mitropolie pentru teritoriul Ungro-Vlahiei, pentru părțile dinspre Severin. Cf. Ș. ȘTEFĂNESCU, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București 1970, p. 46.

³⁵⁷ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 264.

Auner afirmă că înființarea episcopiei ortodoxe de la Severin, sub denumirea neobișnuită de „a unei părți din Ungro-Vlahia” s-a datorat unei reacții împotriva expansiunii Bisericii latine în acea zonă. Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 8.

³⁵⁸ Istoricul M. Păcurariu este de părere că locuința efectivă a mitropolitului bizantin „de Severin” ar fi fost la Râmnic, localitate care fusese reședința cnezatului lui Farcaș din anul 1247, acest fapt implicând existența, încă de pe atunci a unui ierarh bizantin, iar „mitropolia” apare „ca o continuare firească a unei organizări bisericești mai vechi”, o continuare a unui șir de ierarhi în această localitate. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1991², p. 266-267.

Însă faptul că acest mitropolit nu locuia permanent la Severin, ne lasă de înțeles că în acea cetate era o prezență catolică semnificativă, și era greu de tolerat un mitropolit bizantin în această cetate sau chiar regiune, zonă aflată de cele mai multe ori sub controlul direct al Ungariei.

³⁵⁹ Iorga menționează greșit pentru titlurile mitropoliților munteni, alături de titlurile de mitropolit de Nicomedia și mitropolit de Amasia, și titulatura de *mitropolit de Sebastia*, titulatură pe care patriarhia de Constantinopol a acordat-o mitropolitului din Moldova. Cf. N. IORGA, *Istoria Românilor*, III, p. 164.

până în secolul al XIII-lea, după această perioadă fiind menționată doar cu două episcopii subordonate la începutul secolului al XIV-lea, fiind situată în rangul al doisprezecelea între mitropoliile aparținând de Patriarhatul de Constantinopol. Istoricul G. Fedalto considerând că această mitropolie a dispărut la sfârșitul secolului al XV-lea, în locul său fiind luat de mitropolia Ungrovlahiei³⁶⁰. Același autor menționează câțiva mitropoliți ce poartă acest titlu, anume de Amasia, între care îi regăsim pe mitropoliții Michael (1369, 3 sept; încă în funcție în februarie 1389)³⁶¹, Macarius (menționat în funcție în luna septembrie 1389), apoi Ioasaph (în funcție la 6 iulie 1439, semnând decretul de la Florența). Dacă titlul s-a păstrat pentru mitropoliții ce păstoreau efectiv în Muntenia, iată că mai întâlnim un Pachomius, căruia îi urmează Daniel, menționat la anul 1450³⁶², următorul mitropolit ce va purta acest titlu fiind Sabbatios, însă păstoria sa va fi la jumătatea secolului următor (fiind menționat în funcție în anul 1546 și apoi la 1547)³⁶³.

Ce mai știm despre mitropolia de Nicomedia? Din *Hierarchia Orientalis*, I, a aceluiași istoric G. Fedalto, aflăm că mitropolia de Nicomedia (/Izmit) făcea parte din *Provincia Bithyniae Primae*, având rangul al șaptelea între mitropoliile Patriarhiei de Constantinopol. După ocuparea latină a Constantinopolului, din 1204, mitropolia de Nicomedia a decăzut la rangul unei simple episcopii subordonată mitropoliei de Cizic. Fedalto consideră că „după căderea Constantinopolului mitropolia de Ungrovlahia a preluat rangul mitropoliei de Nicomedia”³⁶⁴.

³⁶⁰ Cf. G. FEDALTO, „Amaseia – eccl. primaeva et byzantina”, în *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988, p. 50.

³⁶¹ E. Popescu îl consideră pe mitropolitul Mihail drept „titular propriu” chiar păstor al mitropoliei de Amasia: „în mai 1381 Mitropolia Ungrovlahiei nu mai era deținătoarea scaunului de Amaseia, fiindcă la acea vreme avea un titular propriu, pe Mihail; acesta semnează alături de Antim [...]. Hariton murise și distincția de locuitor al Amasiei se pierduse”. E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 28.

Este adevărat că nu cunoaștem sau nu s-a descoperit încă hotărârea sinodală prin care acest Mihail ar fi fost numit mitropolit în Amasia, dar cum acele locuri erau deja demult pustiite de musulmani și creștinii alungați ori convertiți la islam, nu vedem rostul unei asmenei numiri pentru acea mitropolie. Mai probabil este faptul că titulatura s-a păstrat, în modul onorific, pentru a fi oferită *ca rang* unei alte mitropolii, iar la Amasia să nu mai fi fost nici un mitropolit, regiunea aceea urmând a fi păstorită de un mitropolit din vecinătate ori chiar de un simplu episcop aflat sub jurisdicția unei alte mitropolii din apropiere ce încă își mai avea păstor propriu.

³⁶² Un Daniil „arhiepiscop” apare și în Pomelnicul mănăstirii Cotmeana, al nouălea într-o listă de *arhiepiscopi*, însă doar primii doi din această listă au câte o mențiune a perioadei păstoririi lor. Cf. Academia Română, *Manuscrisul românesc nr. 2603* (Pomelnicul mănăstirii Cotmeana), p. 6 verso.

³⁶³ Cf. G. FEDALTO, „Amaseia – eccl. primaeva et byzantina”, în *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988, p. 76-77.

Amaseia (/Amasia) fusese în cadrul Imperiului Bizantin o metropolă laică și ecleziastică înfloritoare, chiar capitala Hellenopontului, adică a regiunii sudice a Mării Negre, pe malul fluviului Iris - regiune unde și-a început viața ascetică și sfântul Vasile cel Mare. După anul 1071 Amasia a fost cucerită de turci, ca urmare a înfrângerii bizantinilor în lupta de la Mantzikert, apoi la scurtă vreme metropolă a fost abandonată de către locuitorii ei. Cf. E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 20.

³⁶⁴ Fedalto nu precizează ce s-a întâmplat cu titlul de mitropolit de Amaseia, care și el fusese acordat mitropoliei Ungrovlahiei, nici perioada până când titlul sau doar rangul acestei mitropolii de Nicomedia a fost acordat Mitropoliei

Al doilea mitropolit al Țării Românești, succesor lui Iachint, cu reședința la Argeș, este Hariton (1372-1381) - fost călugăr și stareț al mănăstirii Cutlumuș și, în același timp, protos al Sfântului Munte Athos – numit în august 1372, în timpul păstoririi patriarhului Filotei (1353-1354; 1354-1376). Hariton este cunoscut cu titulatura de „sfințitul mitropolit al unei părți a Ungrovlahiei”, și primește rangul de Amaseia (/Amasia), adică locul al 12 între cele 81 de mitropolii ale Patriarhiei de Constantinopol din acea vreme³⁶⁵.

Munteniei; de asemenea lasă de înțeles că doar „după” căderea Constantinopolului, din 1453, a avut loc acordarea acestui rang Mitropoliei Ungrovlahiei. Același autor menționează numele unor mitropoliți ce au purtat acest titlu, adică de Nicomedia, între care se află un Macarius, menționat în funcție la data de 16 octombrie 1385, încă în funcție în lunile martie-aprilie 1397; apoi un Macarius, cu precizarea „dep.”, adică depus din scaun, fără precizarea datei când s-a făcut depunerea acestuia, însă menționat în funcție între anii 1437-1439, semnat și el al decretului de unire de la Florența – informația despre depunerea lui Macarie o culege din opera lui Syropulos. După acest Macarios, Fedalto mai menționează un Dyonisius, fără să precizeze datele păstoririi, iar după el mai menționează pe Sisinnius, păstorind în iunie 1578, menționat încă în anul 1580. Cf. G. FEDALTO, „Nicomedia, Izmit – eccl. primaeva et byzantina”, în *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988, p. 94-96.

Așa cum vom vedea, titlul de Nicomedia va fi acordat mitropoliților de la Argeș, nu după căderea Constantinopolului, așa cum greșit a considerat Fedalto, ci încă din anul 1381, Antim Critopulos, transferat de la Mitropolia Severinului la Mitropolia de Argeș, va primi și titlul sau rangul al șaptelea, cuvenit mitropoliei de Nicomedia. Cf. E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 28-29.

Totuși afirmația lui Fedalto nu este chiar lipsită de importanță: ea indică faptul că după căderea Constantinopolului mitropolii Ungrovlahiei aveau acest rang onorific al Nicomediei, iar acest fapt era cunoscut ca o realitate ce s-a continuat, deci nu a fost ceva punctual, oferit doar unui mitropolit al Munteniei, ca apoi Patriarhia să retragă această demnitate pentru succesorii în scaunul acestei mitropolii, ba mai mult: când va fi cazul să schimbe acest titlu, Patriarhia de Constantinopol va oferi Țării Românești un titlu încă și mai important, rangul de locțiitor al Cezareei Capadociei, primul între demnitățile mitropoliților patriarhiei.

³⁶⁵ E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 19-21.

C.C. Giurescu, vorbind despre Patriarhul Filotei al Constantinopolului indică doar anii 1364-1376. Cf. C.C. GIURESCU, „Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 77.

Al. Elian consideră, greșit, că Hariton „a purtat mai întâi titlul onorific de «locțiitor al Melitinei», trecând în 1381 la rangul de «locțiitor al Nicomediei», pe când, în 1372, era arătat ca «locțiitor al Amasiei»”. AL. ELIAN, „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 498-499.

De fapt, Hariton nu fusese mitropolit - deci nici purtător al unor asemenea ranguri - înainte de a fi trimis spre păstoria Ungrovlahiei, ci fusese *protos*-ul mănăstirilor din Athos.

„Hariton, la titlul de «mitropolit al Ungrovlahiei», dat de Patriarhia ecumenică înaintașului său, adaugă și calitatea sa de „Protos” al Sfântului Munte, pe care o avusese înainte de a fi ales în fruntea Bisericii Țării Românești și pe care, se pare, a păstrat-o și după aceea”. Cf. N. ȘERBĂNESCU, „Titulatura mitropoliților, jurisdicția și reședințele Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 83.

Mai probabil ar fi de crezut faptul că și-a păstrat titlul de „protos” al mănăstirilor din Athos doar ca pe un rang din vremea când efectiv îndruma monahii acelor locuri, când, efectiv, pentru acea sarcină putea să fie desemnat un alt ieromonah. De altfel, mănăstirile de la Athos nu erau cârmuite de un episcop ori mitropolit, ci ierarhul locului era socotit, ca și astăzi, însuși patriarhul de Constantinopol.

Hariton este și el menționat în *Pomelnicul mănăstirii Tismana*. Cf. N. ȘERBĂNESCU, „Mitropoliții Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 136.

De fapt, *Pomelnicul mănăstirii Tismana*, are mai multe file, legate în formă de caiet, iar filele, la rândul lor, de obicei, două coloane. În lista ierarhilor, avem patru coloane: două coloane de câte 16 nume fiecare – pe pagina 13 verso; apoi, două coloane, una cuprinzând 10 nume, cealaltă doar nouă nume, pe pagina 14 față. Menționarea numelui lui Hariton se află pe pagina 13 verso, pe coloana din stânga, a patrusprezecea persoană din această coloană. Fiecare ierarh din această listă este menționat a fi „arhiepiscop” – acest titlu fiind menționat imediat după numele fiecăruia. În aceeași

Hariton nu mai este mitropolit „a toată Ungrovlahia”, căci din octombrie 1370, patriarhul Filotei Kokinos a creat încă o mitropolie, spre Severin, dată spre păstorire lui Antim Critopulos³⁶⁶ – lui Hariton rămânându-i spre păstorire doar partea dinspre răsărit a Munteniei.

În timpul domniei lui Vlaicu vodă, Antim Critopulos este primul mitropolit al nou înființatei Mitropolii pentru „o parte a Ungrovlahiei”, patriarhul de Constantinopol vorbind despre el ca „mitropolit al unei părți din Ungrovlahia, preacinstit frate iubit întru Sfântul Duh și coliturghisitor al smereniei noastre”, iar în *Hotărârea sinodală* de numire, i se acordă rangul de Melitene, locul 13 la acea vreme, imediat după rangul de Amasia: „se va bucura și de locul avut de cel de Melitene, pe care-l va deține de acum înainte, între locurile stabilite și la sesiunile sfântului și marelui sinod, precum și pretutindeni”³⁶⁷.

lungă listă, care nu precizează pentru nici un episcop data păstoriei ori a vieții sale, întâlnim și două persoane cu numele de Macarie: pe prima din stânga, rândul cinci și pe coloana din dreapta rândul doisprezece, ambele menționări fiind pe fila 13 verso. Cf. Academia Română, *Manuscrisul românesc nr. 2500* (Pomelnicul mănăstirii Tismana), p. 13 verso – 14 față.

Un Hariton apare și în lista ierarhilor din Pomelnicul schitului Topolnița, fără precizarea datei păstoriei sale, fiind așezat în rândul al șaselea, pe coloana din dreapta, după „Iosif al II-lea” și „Marcu”. Cf. Academia Română, *Manuscrisul românesc nr. 2199* (Pomelnicul schitului Topolnița), p. 12 față.

³⁶⁶ Cf. E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 20.

Teama de „ofensiva catolică”, pare să fi fost unul dintre motivele principale ale instituirii mitropoliei dinspre Severin. În anul 1369, însuși împăratul Ioan al V-lea Paleologul, la 18 și la 21 octombrie, subscris și proclama la Roma unirea cu Biserica apuseană. O lună mai târziu, la 25 noiembrie 1369, Vlaicu vodă se adresa tuturor catolicilor din Muntenia ca să primească în mod onorabil pe episcopul catolic care vine în țară, ca sufragane al episcopului Transilvaniei. Căci acestuia din urmă, adaugă voievodul Munteniei, i-a fost supusă, după dreptul bisericesc Biserica catolică din Muntenia încă „din vremea predecesorilor noștri și ai lui Alexandru... prea scumpul nostru tată”. Cf. C.C. GIURESCU, „Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 75-76.

Faptul că mitropolitul de la Argeș se semnează „Smeritul mitropolit al Ungrovlahiei, preacinstit și ținând locul celui de Amasia și protul Sfântului Munte, Hariton”, ori „Eu smeritul mitropolit al Ungrovlahiei, Hariton preacinstit și ținând locul celui de Amasia și Protul Sfântului Munte Athos”, ori mai pe scurt „al Ungrovlahiei și Protos, Hariton”, ne indică nu vacanța scaunului mitropolitan de la Severin, nici măcar faptul că Hariton păstorea doar „o jumătate a Ungrovlahiei”, ci pur și simplu considera că titlul de locțiitor al Amasiei era suficient de lămuritor asupra importanței mitropoliei sale, fără a considera necesar să se raporteze la existența în apropierea mitropoliei sale a unei alte mitropolii, inferioare rangului de Amasia.

Același lucru va trebui să se înțeleagă și pentru alți mitropoliți de la Argeș, care, în vremurile imediat următoare, chiar și în situația când se intitulau „singur” mitropolit al Ungrovlahiei – a se vedea cazul lui Eftimie – putea să lase de înțeles că Ungrovlahia pe care o păstureau ei este o unitate politică și religioasă distinctă de „banatul de Severin”, unde putea păstori un alt mitropolit trimis de aceeași Patriarhie de Constantinopol, ori, pur și simplu, o situație de moment, când mitropolia de Severin avea scaunul mitropolitan vacant, poate chiar pentru situația de apropiată promovare și transfer a aceluiași mitropolit de Severin la mitropolia de Argeș, așa cum s-a mai întâmplat. Cum am văzut, pentru Patriarhia de Constantinopol era importantă nu menționarea „Ungrovlahiei”, ori a jumătăților ei, ci rangul dat acestor mitropoliți, care, dealtfel, ar fi trebuit să poarte nu numele unei regiuni, ci a unui oraș, căci numele de mitropolit duce cu gândul la episcopul ce rezidează într-o metropolă, o capitală concretă a unei regiuni. Abia apoi, după numele metropolei se menționa și „exarhatul” – doar pentru primele 40 de mitropolii, așa cum am văzut – regiune mai mult sau mai puțin definită, în cuprinsul căreia mitropolitul respectiv îndeplinea însărcinări patriarhale, afară de situația când, la fel ca localitatea de reședință a mitropolitului și întreg exarhatul respectiv să fie efectiv lipsit de creștini – și să fi rămas doar onorifice.

³⁶⁷ E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 24-26.

După păstoria mitropolitului Hariton, la Argeș, Antim va fi ales ca păstor în locul aceluia, transferându-se de la Mitropolia Severinului la Mitropolia de la Argeș, primind un rang încă și mai înalt decât avuse Hariton; Antim Critopulos (1381-1402), pentru noua sa mitropolie de la Argeș, va primi rangul mitropoliei de Nicomedia (/Nicomidia), așa cum însuși va preciza, în 23 noiembrie 1381, într-o semnătură pe o hotărâre sinodală: Antim, „care ocupă locul celui al Nicomediei”, adică locul șapte în sinodul - și între mitropoliții - Patriarhiei de Constantinopol³⁶⁸.

Notitia apiscopatum nr. 20, de la sfârșitul secolului al XIV-lea, menționează că Ungrovlahia avea în același timp rangul sau titulatura de Nicomedia³⁶⁹.

Mitropolit „a unei părți din Ungrovlahia, adică a unei jumătăți”. Antim va semna și o scrisoare de garanție, în august 1370, conform căreia nu va întreprinde nimic în vederea ocupării scaunului lui Iachint. Cf. C.C. GIURESCU, „Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 77-78.

Antim este menționat în *Pomelnicul mănăstirii Tismana*. După Iachint, Hariton și Antim, din acest pomelnic lipsește mitropolitul Teodor, apoi apare un „Pravoslavnic împărat Constantin”, un „arhiepiscop Eftimie”, apoi „Nicodim ieromonah”, după care „Ioasaf arhiepiscop” și un episcop „Daniil”, apoi lista continuă cu un șir de „arhiepiscopi” a căror nume, în lumina datelor pe care le cunoaștem acum, nu-și pot găsi loc între vlădicii munteni: *Marco, Isidor, Samuil, Ioasaf, Veniamin, Spiridon, și Teofan*. Despre Nicodim ieromonahul, Șerbănescu spune că este „cu siguranță ctitorul Tismanei”, iar despre „Ioasaf arhiepiscop”, acest autor presupune că ar putea fi din Vidin („poate cel din Vidin”), identificându-l, în acest caz, cu mitropolitul de Vidin, „autor al unor vieți de sfinți, scrise la îndemnul domniței Anca, soția țarului bulgar din Vidin, Sracimir, și fiica lui Alexandru Basarab, Voievodul Țării Românești”. Cf. N. ȘERBĂNESCU, „Mitropoliții Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 136-137.

Noi, însă, ținând seamă de titulatura mitropoliților Munteniei, precum și de precizarea lui Axinte Uricariul, dar și de alte mărturii, îl considerăm pe acest Ioasaf drept participantul de la sinodul Ferrara-Florența, semnatar al decretului de unire cu Biserica Romei sub numele și rangul de Ioasaf al Amasiei.

Ioasaf „arhiepiscop” apare și în *Pomelnicul schitului Topolnița*. Cf. Academia Română, *Manuscrisul românesc nr. 2199* (Pomelnicul schitului Topolnița), p. 12 față.

Mansi indică, prezent la Ferrara-Florența pe „Amasiensis Iosafat”, adică Iosafat al Amasiei - după ce, puțin mai înainte, enumerând mitropoliții delegației bizantine, a vorbit și despre „Macarius Nicomediensis”, adică Macarie al Nicomediei. Cf. „Sancta Generalis Florentina Synodus” (text paralel cu versiuni în limbile greacă și latină), în *MANSI*, XXXI.1, p. 475-476.

Așadar, atestări mai presus de orice dubiu, ce confirmă, și din documente externe, că cele două mitropolii ale Munteniei încă existau în 1438-1439, iar mitropolitul de Severin, Iosafat, cu rangul de Amasia, alături de mitropolitul de Argeș, Macarie, cu rangul de Nicomedia, participau la conciliul de la Ferrara-Florența.

³⁶⁸ E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 28-29.

La fel ca predecesorul său, Antim, ajuns la Argeș, nu mai insistă asupra faptului că era mitropolit doar al unei părți a Ungrovlahiei, ci, pur și simplu, își spune: „Smeritul mitropolit al Ungrovlahiei, Antim, și ținând locul celui de Nicomedia” - situație de înțeles, mai ales pentru perioada imediat următoare înscăunării sale la Argeș, pentru faptul că tocmai el deținuse funcția de mitropolit al Severinului, iar după instalarea sa la Argeș, de bună seamă, aștepta ca Patriarhia să trimită un alt mitropolit la Severin, așa cum s-a și întâmplat la scurtă vreme, cu venirea lui Athanasie.

Un Antim „arhiepiscop” apare și în *Pomelnicul schitului Topolnița*, fiind așezat în acest pomelnic pe rândul șase, din coloana din stânga, după menționarea lui „Iosif al II-lea” și a unui „Macarie”, toată lista referindu-se la ierarhi menționați cu titlu de arhiepiscop. Cf. Academia Română, *Manuscrisul românesc nr. 2199* (Pomelnicul schitului Topolnița), p. 12 față.

³⁶⁹ E. Popescu, care face eforturi, așa cum am văzut, în a demonstra că titlul de locțiitor al Nicomediei fusese pierdut de către mitropoliții Ungrovlahiei - pentru motivul apariției unui alt mitropolit, diferit de Antim, care purta concomitent cu păstoria lui Antim titlul acesta de Nicomedia - vorbind despre această *Notitia episcopatum* nr. 20, afirmă că acest titlu nu mai era valabil pentru mitropolia Ungrovlahiei „după anul 1386”, presupunând existența unei confuzii datorate copistului acestui document. De asemenea, trecând cu vederea faptul precizat de el, că toți mitropoliții patriarhiei de Constantinopol până la rangul 40 aveau și titlul de *exarh*, insistă în afirmarea pierderii „locotenenței de Nicomedia” iar

Demn de remarcat faptul că în titulatura mitropolitului Ungrovlahiei – probabil fiind vorba tot despre Antim Critopol, după instalarea sa la Argeș și primirea titlului de Nicomidia, mai bine zis chiar spre sfârșitul păstoririi sale în Muntenia – apare și expresia de „exarh a toată Ungaria și al plaiurilor (laturilor)”³⁷⁰: patriarhul Matei I, în luna mai 1401, scrie o scrisoare, în care se adresează: „Prea sfinte mitropolit al Ungrovlahiei, preacinstit și exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor”. De asemenea, o însemnare cam tot din acea vreme precizează că: „S-au făcut apoi și în Ungrovlahia doi mitropoliți și unul ține locul celui al Nicomediei și se zice exarh al toată Ungaria și al Plaiurilor, iar celălalt se zice mitropolit al unei părți din Ungrovlahia și ține locul celui al Amasiei”³⁷¹.

Mitropolia de Severin, așa cum am văzut, primise odată cu întemeierea sa și titlul de Melitene. Apoi, *Notitia episcopatum* nr. 20, de la sfârșitul sec. al XIV-lea ori începutul sec. al XV-lea, precizează faptul că Mitropolia Severinului a primit locotenința Amasiei³⁷².

În anul 1412 întâlnim, pe două acte de donație, semnătura lui „Eftimie, din mila lui Dumnezeu, arhiepiscop și mitropolit al întregii Ungrovlahii”³⁷³, iar faptul că un mitropolit cu numele Teodor

după această pierdere acestui titlu mitropolia Ungrovlahiei „urcă la rangul de exarhat”, „iar locul onorific în șirul ierarhilor rămâne imediat după Nicomedia”. Cf. E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 35.

³⁷⁰ Însăși faptul că mitropolitul de la Argeș era indicat cu jurisdicție - fie ea chiar și numai o speranță a patriarhiei de Constantinopol – asupra credincioșilor de rit bizantin din Ungaria, indică mai presus de orice dubiu faptul că în acele locuri nu se afla nici un alt mitropolit bizantin așezat în mod canonic - așa cum ar dori câțiva autori să se fi găsit prin Transilvania. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 122-123.

³⁷¹ N. ȘERBĂNESCU, „Titulatura mitropoliților, jurisdicția și reședințele Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 85.

Șt. Lupșa consideră – greșit, în considerația noastră - că titlul de exarh ar indica un „rang intermediar între mitropolit și patriarh” iar *ipertim* ar însemna un „mitropolit superior cu jurisdicție peste alți mitropoliți” Cf. ȘT. LUPȘA, „Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul al XV-lea – Ierarhia sa superioară. Mitropolia Ardealului”, în *M.A.*, an. II, nr. 3-4 (1957), nota 6, p. 221.

³⁷² Cf. E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 37.

Același autor amintește unele păreri – fără precizarea locului de unde a cules asemenea date - conform cărora Athanasie ar fi suplinat necesitățile pastorale ale mitropolitului de la Argeș în timpul lipsei sale pentru activități ce impuneau prezența aceluia la Constantinopol, sau în timpul îmbolnăvirii lui Antim, fapt ce a determinat și retragerea lui Antim, iar după moartea mitropolitului Antim Critopulos de la Argeș, să fi fost transferat de la Severin în scaunul mitropolitan de la Argeș. Cf. *Ibid.*, p. 36.

³⁷³ E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 38.

Teza desființării mitropoliei de Severin în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, este susținută și de C.C. Giurescu, susținând că în anul 1401 este ultima mențiune a *Mitropoliei dinspre Severin* din actele patriarhale, considerând că această mitropolie a durat puțin, doar ceva mai puțin de trei decenii, între factorii care au dus la înființarea ei menționând „dorința Patriarhiei de a-și asigura controlul Bisericii Ungrovlahiei” și „nevoia de a răspunde ofensivei catolice”, iar la desființarea ei ar fi contribuit dorința domnului „care nu era bucuros de un amestec accentuat în treburile interne ale țării” precum și dorința mitropolitului de la Argeș „căruia, desigur, nu-i era plăcută prezența unui concurent și controlor permanent”. Cf. C.C. GIURESCU, „Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 80.

Aceiași teză, mai puțin nuanțată, este susținută și de Al. Elian, care consideră cucerirea de către unguri a Severinului, în 1419, drept cauză a încetării existenței mitropoliei Severinului. Cf. AL. ELIAN, „Legăturile Mitropoliei

este menționat de unele în pomelnicul mitropoliei și al altor biserici din țară, imediat după Antim, arată că Patriarhia de Constantinopol și-a impus dorința de a trimite mitropoliți greci Munteniei, cel puțin în perioada aceasta³⁷⁴.

Pomelnicul mănăstirii Cotmeana, document din sec. al XVIII-lea, dar care retranscrie numele ierarhilor dinainte de această dată, începe șirul ierarhilor cu un Macarie, indicat a fi în funcție în anul 1442³⁷⁵.

Analizând *Pomelnicul mănăstirii Cotmeana*, păstrat la Academia Română, într-adevăr, constatăm că la rubrica ce precizează că „Aici se pomenesc sfinții mitropoliți ai scaunului

Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 503-504.

³⁷⁴ E. Popescu, prezintă și ipoteza ca mitropolitul Teodor al Argeșului să fi fost același Teodor ce, purtând titlul de Melitene, a fost trimis în septembrie 1395 de către Patriarhia de Constantinopol în Moldova pentru a ridica anatema aruncată asupra poporului și preoților, nu și a ierarhilor – iar succesul misiunii sale i-ar fi fost răsplătit de către patriarhul Matei I cu oferirea „scaunului Ungrovlahiei”. Oricum, aceste pomelnice nu precizează titulatura lui, nici anii păstoririi sale în Muntenia. Cf. E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010, p. 38.

³⁷⁵ Cf. N. ȘERBĂNESCU, „Mitropoliții Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 134.

N. Șerbănescu este de părere că mitropolia sau mitropoliile Ungrovlahiei nu au avut în acea perioadă un ierarh cu numele de Macarie, spunând că și „catalogul” lui Lesviodax, ce începe cu mitropolitul Antim I, cuprinde un număr de ierarhi „ce n-au temei documentar ca Timotei, în secolul al XIV-lea, Macarie I, în secolul al XV-lea [...]”. *Ibid.*, p. 139.

N. Șerbănescu, arătând diferite nepotriviri din prezentarea succesiunii mitropoliților Munteniei, indică și lucrarea lui I.D. Petrescu, din 1870, tipărită la București și intitulată „Mitropoliile țierrei”, unde autorul respectiv vorbește, între altele, despre faptul că, în secolul al XV-lea, între ierarhii cinstiți în Muntenia „trece pe un Mitrofan, care ar fi fost la «sinodul de la Florența», și pe un Iosif al II-lea, fără a arăta când a păstorit Iosif I”. Cf. *Ibid.*, p. 140-141.

Pentru noi nu este greu să-i identificăm pe cei doi ierarhi: Mitrofan este mitropolitul de Cizic („Cyzicenus domnus Metrophanes, agens vices Ancyran”) amintit în cronicile sinodului de la Florența, și el având un rang onorific, al mitropoliei de Ancira sau Ancara – *MANSI* XXX.1, p. 476), participant la sinodul de la Ferrara-Florența, iar după sinod ajuns patriarh de Constantinopol, iar Iosif al II-lea este chiar patriarhul de Constantinopol ce a ostenit atât de mult pentru realizarea unirii, cel care a murit la Florența, locul său fiind luat de către Mitrofan. Explicația pentru aceste apariții de nume ar putea fi faptul că mitropoliții Munteniei pomeneau pe patriarhii de Constantinopol cu care erau în comuniune, patriarhi care probabil i-a și hirotonit întru episcopat și le-au încredințat păstoria Ungrovlahiei, așa cum era și firesc.

Același Șerbănescu, contestând menționarea lui Macarie, de această dată menționat ca păstorind încă și în anul 1456, amintește de lucrarea lui E. Golubinski, *Privire scurtă asupra istoriei bisericilor ortodoxe bulgară, sârbă și română*, tradusă din rusește pe românește, la Iași în 1879, cu titlul *Privire scurtă asupra istoriei bisericei romană-ortodoxa*, nu amintește din secolul al XV-lea „decât pe un mitropolit – Macarie la anul 1456 – a cărui prezență, în acest an, precum se știe, e pusă la îndoială”. *Ibid.*, p. 141-142.

În ceea ce privește *Pomelnicul mănăstirii Cotmeana*, chiar dacă pentru alte perioade, ca și alte pomelnice din perioada respectivă, nu respectă ordinea cronologică firească a ierarhilor pomeniți, prin precizarea anului 1442 în care păstoria mitropolitul Macarie, ne aduce o indicație extrem de utilă, care ne apropie de perioada sinodului de la Florența și de ierarhii răsăriteni participanți la acele lucrări.

Interesantă este și „indicarea de către arhiepiscopul Dorotei al Ohridei, în 1466, a unui mitropolit muntean, Macarie, care, împreună cu doi ierarhi moldoveni ar putea hirotoni un «mitropolit» din Moldova”. Expresia respectivă se află într-o corespondență a lui Ștefan cel Mare cu arhiepiscopul de Ohrida, corespondență ce într-o vreme a fost considerată a fi un fals, dar care este repusă în discuție, cu elemente valide, de către Al. Elian. Despre bibliografia acestor dezbateri a se vedea AL. ELIAN, „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 506-507.

Bucureștilor”, întâlnim pe Macarie, în dreptul său fiind două mențiuni: „Arhiepiscop” și, într-o paranteză rotundă, anul „1442”³⁷⁶.

Cercetători ai acelor vremuri, și a ierarhilor bizantini din Muntenia secolului al XV-lea, insistă însă să indice lipsa participării Munteniei la sinodul de la Florența, fie prin restrângerea numărului de mitropoliți, de la doi la unul³⁷⁷, ca apoi să presupună că la vremea respectivă chiar și unicul scaun mitropolitan al Munteniei, cel de la Argeș, să fi fost vacant - deși, pe fond se recunoaște că, dacă Muntenia ar fi avut mitropolit, nu ar fi putut exista motive temeinice ca respectivul mitropolit să fi avut vreo ostilitate „față de politica de unire religioasă cu Roma, îmbrățișată ca o ultimă rază de nădejde de [către] Ioan VIII Paleologul”³⁷⁸.

La 28 octombrie 1464 este menționat un mitropolit cu numele Iosif, ce apare ca martor într-un hrisov prin care Radu cel Frumos (1462-1474) întărește mănăstirii Snagov mai multe proprietăți, iar ca martor, în fruntea divanului domnesc, semna „Mitropolitul Ungrovlahiei chir Iosif”, și la acest moment alte știri despre păstoria acestui mitropolit nu mai avem³⁷⁹. Alți mitropoliți ai Munteniei, din sec. al XV-lea, fiind menționați doar Macarie (c. 1482, 1483 -?)³⁸⁰ și Ilarion (c. 1493, 1494 - ?)³⁸¹.

Toate aceste considerente ar fi de aplicat și Mitropoliei Moldovei, mai ales pentru perioada analizată în această lucrare când, la sinodul de la Ferrara-Florența, mitropolitul Damian al

³⁷⁶ Academia Română, *Manuscris românesc nr. 2603*, p. 6 verso. La pagina 7 față, se continuă lista arhierilor ce au păstorit în acest „scaun” al Bucureștilor.

³⁷⁷ Astfel, și Bunea, consideră că datorită faptului că la Severin, existând o episcopie de rit latin - „asemenea de scurtă durată”, spune același autor - prin însăși acest fapt se indică desființarea „mitropoliei orientale a Severinului” a cărei loc este preluat de către episcopia latină. Apoi, urmând unor referințe desprinse din *Pravila de la Târgoviște*, tipărită în anul 1652, consideră că mitropolia de Severin a decăzut din rangul de mitropolie, în locul ei înființându-se episcopia *Noului Severin* sau a *Râmnicului*. Cf. A. BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000, p. 89-90.

³⁷⁸ Cf. AL. ELIAN, „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 504.

Același autor, Al. Elian, interpretând opinia lui N. Iorga despre participarea delegației din Moldova la sinodul de la Florența, este și el de părere că delegații moldoveni se aflau „întâmplător” la Constantinopol, că „erau veniți cu alte treburi”, iar la stăruințele Patriarhului și ale împăratului „care voiau să aibă un cler cât mai strălucit” „se suiră și ei în corăbiile care duceau pe greci și pe armeni spre țămurile Italiei”. *Ibid.*, p. 504.

După mărturia lui Ioan de Ragusa - delegat apusean la Constantinopol pentru clarificarea tuturor aspectelor privitoare la convocarea unui sinod ecumenic și însoțirea delegației bizantine spre Italia - el însuși a fost cel ce a plătit toate cele necesare călătoriei solilor trimiși cu împuterniciri imperiale și patriarhale, spre diferitele regiuni din zona de influență religioasă bizantină, între care menționează explicit, că au fost trimiși soli din Constantinopol „ad Valachiam majorem, & minorem”, deci în Muntenia și în Moldova. Cf. „Relatio D. Iohannis de Ragusio, sac. Teologie professoris, Oratori Sacri Concilii Basiliensis plurimus annis apud Grecos in civitate Constantinopolitana constituti”, în *MANSI* XXXI.1, p. 256.

³⁷⁹ Cf. N. ȘERBĂNESCU, „Mitropoliții Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 172-173.

³⁸⁰ Cf. *Ibid.*, 174-176.

³⁸¹ Cf. *Ibid.*, p. 176-178.

Moldovlahiei poartă rangul de Sevasta - lucruri despre care vom vorbi mai amănunțit în partea destinată prezentării episcopilor răsăriteni în Moldova.

Urmașul lui Vlad Dracul la tronul Munteniei, Vladislav-Dan al III-lea, este cunoscut și el pentru daniile pe care le-a făcut către Sfântul Munte Atos, în special pentru mănăstirea Cutlumus³⁸² - poate nu va fi inutilă o eventuală aprofundare a legăturilor Ungrovlahiei cu această mănăstire, privită și în orizontul deselor menționări ale unor călugări în legătură cu unionismul florentin, viguros în epocă.

Revenind spre tematica titlaturilor ierarhilor răsăriteni, am putea spune că titulatura mitropoliților din Ungrovlahia sau Țara Românească, fie că a fost vorba despre unul, apoi despre doi mitropoliți, concomitent păstorind credincioșii acestui principat, și mai apoi iarăși un singur mitropolit, titulatura, așadar, a insistat preponderent spre indicarea regiunii, adică a jurisdicției ierarhului respectiv, jurisdicție necesară a fi specificată mai ales în documentele interne, în timp ce Patriarhia de Constantinopol prefera să vorbească de titlaturile onorifice acordate mitropoliților Ungrovlahiei, titlaturi ce indicau rangul onorific al acestora în raportarea la alți mitropoliți din cuprinsul acestei patriarhii și mai ales pentru rangurile cele înalte - mitropoliții deținând aceste titlaturi fiind chemați și la un rol mai activ în sinodul patriarhal, ajutând și sfătuind patriarhul în problemele cele mai importante ale creștinismului răsăritean.

Treptat mitropoliții vor aminti în titulatura lor și cetatea de reședință a mitropoliei lor³⁸³, așa cum era firesc, semn al unei stabilități și continuități, între timp conducerea bisericească a creștinismului răsăritean din Muntenia a fost unificată sub păstoria unui singur mitropolit, care deja s-a transferat de la Argeș la Târgoviște și apoi la București.

Pentru perioada desfășurării conciliului de la Ferrara-Florența avem suficiente mărturii interne și externe care să ne permită identificarea fără nici un dubiu a doi ierarhi din Muntenia, Ioasaf și Macarie, participanți în cadrul delegației bizantine și semnatori ai decretului de unire cu Biserica Romei, Ioasaf purtând rangul de Amasia, iar Macarie importantul rang al Nicomediei³⁸⁴, semn că ambele mitropolii ale Munteniei nu numai că erau încă active, fiecare, ci aveau o înaltă prețuire în

³⁸² Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 259.

³⁸³ Cf. N. ȘERBĂNESCU, „Titlatura mitropoliților, jurisdicția și reședințele Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 92-103.

³⁸⁴ Cf. Firenze (/Florența), *Biblioteca Medicea Laurenziana, Fondul „Cassetta Cesarini”*: Documento II: „Exemplare SECONDO del „Decreto Unionis Ecclesiae Latinae cum Graeca” (pergament: 0,642 m. X 0,845 m.) [vechea numerotare: „no. 15”]; Documento III: Alt exemplar al *Decretului de unire cu grecii* (pergament: 0,595 m. X 0,763 m.) [vechea numerotare: „N. IV / N. 490”]; Documento IV: *Decretul de unire* redactat în trei coloane, în limbile latină, greacă și ruteană (/rusă) (pergament: 0,646 m. X 0,839); și mai ales *Decretul de unire cu grecii*, (pe verso se întrevede notația „[Documento] No. I”) document original expus în ramă sub protecție de sticlă, având sigiliul de plumb al papei Eugen al IV-lea și sigiliul de aur al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul (pergament: 78,5 cm. lățime X 70 cm. înălțime).

considerațiile Patriarhiei de Constantinopol - ce le confirmă importante ranguri, deținute deja și de înaintașii lor, în aceste scaune mitropolitane³⁸⁵.

Macarie, este menționat, după documentele interne, în anul 1442 în Muntenia și noi îl recunoaștem a fi mitropolitul de la Argeș, căci poartă rangul mitropoliei de Micomedia, precum și înaintașii săi; Ioasaf, mitropolitul *Ungrovlahiei dinspre Severin*, despre care chiar dacă nu avem, din pomelnicele analizate, precizări referitoare la perioada păstoririi sale în Muntenia, faptul că este menționat în pomelnice împreună cu Macarie, ba chiar, așa cum am văzut în cazul *Pomelnicului schitului Topolnița* - într-un context în care este pomenit și „arhiepiscopul” Iosif al II-lea, pe care noi l-am identificat cu însuși patriarhul de Constantinopol prezent la Florența alături de acești ierarhi – îi atestă și confirmarea internă, ce clarifică și menționarea sa în cronicile românești legate de episodul prezenței românilor la Florența, alături de importanta confirmare externă evidențiată din analiza titlurilor acordate de patriarhia de Constantinopol, în cazul mitropolitului Ioasaf, titlul de Amasia. Toate acestea ne permit să tragem concluzia, pe moment doar pentru acest principat, că în Muntenia unirea florentină a avut un ecou favorabil, la vremea respectivă iar participanții la acest sinod au rămas spre pomenirea generațiilor succesive, alături de patriarhul de Constantinopol Iosif al II-lea, care a așezat, așa cum am văzut, Biserica constantinopolitană în hotarele deplinei comuniuni cu Scaunul Apostolic al Romei.

³⁸⁵ Mihail Kogălniceanu, în *Istoria* sa amintește – fiind unul dintre puținii istorici români ce subliniază importanța participării a doi mitropoliți din Muntenia la sinodul de la Ferrara-Florența – de acești mitropoliți din timpul domniei lui Vlad Dracul, anticipând transferul mitropolitului de la Târgoviște la București, și indicând scaunele celor doi mitropoliți munteni participanți la Florența drept mitropoliți de Târgoviște și București. Pentru importanța acestei referințe, o voi reproduce, în limba franceză, în cele ce urmează:

Vers la fin du quatorzième siècle, lorsque les papes essayèrent d'amener les Româns à l'union, le patriarche Joseph nomma pour la principauté valaque deux métropolitains, l'un à Bucarest, qui portait le titre d'archevêque de Nicomédie, l'autre à Tîrgoviste, lequel était archevêque in partibus à Amasie dans le Pont. Au concile de Florence, en 1439, Vlad Dracu y envoya aussi ces deux métropolitains, et c'est sous le nom d'archevêque de Nicomédie et d'Amasie qu'ils signèrent l'union avec les latins [...]. M. KOGĂLNICEANU, „Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens, Tome premier, Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie (1241-1792)”, în *Opere, II, Scrieri Istorice*, ed. A. Zub, Ed. Academiei R.S.R., București 1976, p. 118-119.

Kogălniceanu, tributar cronicilor române din sec al XVIII-lea, este de părere că în Muntenia, ca și în Moldova, părăsirea literelor latine și preluarea alfabetului chirilic s-a făcut după unirea de la Florența, mai precis în timpul unei presupuse reacții a ierarhiei, devenită iarăși schismatică față de Roma, iar alfabetul chirilic și slavona au fost introduse, după ce s-au distrus toate documentele și scrierile românilor anterior redactate în latină, tocmai pentru ca poporul să nu mai fie ușor de amăgit spre unirea cu Roma. Cf. *Ibid.*, p. 119.

În realitate, cancelariile din Muntenia și Moldova foloseau deja slavona, și înainte de anul 1439, așa cum o arată, între altele, corespondența domnilor și inscripțiile monetare din vremea respectivă. De asemenea, și după momentul 1439, aceleași cancelarii domnești, pentru corespondența cu Apusul, foloseau, în continuare limba și grafia latină.

Important, pentru noi este faptul că această menționare a ierarhilor din Muntenia, trimiși de Vlad Dracul la conciliul de la Florența, este un episod ce nu a fost total ignorat în istoriografia noastră, iar Kogălniceanu, în contextul menționării acestui episod, odată cu greșita identificare a introducerii limbii slavone între români, deplânge ignoranța poporului român în materie religioasă și superstițiile nefaste în care s-a adâncit poporul nostru, lucruri pe care, în considerația sa, s-ar datora părăsirii comuniunii cu Roma a românilor din Muntenia și Moldova. Cam aceeași perspectivă o vom regăsi și în scrierile lui Petru Maior – la opera istorico-teologică a acestuia făcând referire și M. Kogălniceanu pe când scria aceste rânduri despre „moeurs, institution et religion des Valaques dans le quinzième siècle”. Cf. *Ibid.*, p. 118-121.

3.3 Moldovlahia secolului al XV-lea

Voievodul Alexandru cel Bun (23 aprilie 1400 - 1 ianuarie 1432) a avut o domnie glorioasă³⁸⁶, apoi Moldova a rămas cuprinsă de frământări, ajungând pradă luptelor dintre fracțiunile boierești cu implicații serioase pentru tronul țării, oferind puterilor vecine prilejul mult așteptat de a se amesteca în treburile interne ale Moldovei, având drept rezultat faptul că între domnia lui Alexandru cel Bun și cea a lui Ștefan cel Mare, în numai 26 de ani, să fie consemnată în Moldova existența a unsprezece domni³⁸⁷.

După cum se cunoaște, Alexandru cel Bun a avut mai multi copii - și legiuți și naturali - între care au izbucnit adeseori lupte pentru domnie³⁸⁸. Alexandru cel Bun desemnase el însuși drept moștenitor al său pe fiul cel mai mare, pe Ilie (/Iliaș; el va fi singur domn între ianuarie 1432 și octombrie 1433; apoi, împreună cu fratele său Ștefan al II-lea, a domnit în Moldova între august 1435 și mai 1433³⁸⁹), pe care mereu l-a pomenit în documente³⁹⁰ înaintea celorlalți, și care pare să-i fost chiar asociat la domnie³⁹¹.

³⁸⁶ Alexandru cel Bun este descris într-o scrisoare polonă din ianuarie 1432, drept „potens scismaticus”, și un dușman de temut pentru Polonia. Cf. I. MINEA, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București 1919, p. 211.

³⁸⁷ Cf. AAVV, *Istoria României*, Ed. Didactică și pedagogică, București 1969, p. 149.

³⁸⁸ Alexandru cel Bun a mai avut, nu se știe cu cine, încă doi fii nelegitimi: Petru și Bogdan. Acest Bogdan va fi tatăl lui Ștefan cel Mare. Ar mai fi de menționat cea de-a doua căsătorie a lui Alexandru cel Bun cu Rimgaila sau Ringala, cunoscută și cu numele creștin de Maria. Căsătoria aceasta a fost declarată necanonică. Rimgaila era sora lui Vitold, marele cneaz al Lituaniei și vară primară cu regele Poloniei Vladislav Jagiello. Rimgaila era văduvă, după ce fusese căsătorită, în 1392, cu Henric de Mazovia. Descoperind în anul 1421 faptul că între Alexandru cel Bun și această Rimgaila era un grad apropiat de rudenie, căsătoria a fost declarată nulă de către papă, iar Alexandru îi asigura „fostei soții a noastre” o rentă viageră anuală de 600 ducăți de aur. Cf. GIURESCU C.C. - GIURESCU D.C., *Istoria Românilor*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1976, p. 98-109.

³⁸⁹ Un *Letopiseț* de la Putna, se apleacă cu mai multă atenție asupra perioadelor de domnie a voievozilor Moldovei, și precizează:

În anul 6907 [/1399] a venit la domnie Alexandru voievod și a domnit 32 de ani și opt luni și a murit.

Iliaș voievod, întâiul său fiu, a domnit doi ani.

Împreună cu fratele său, Ștefan voievod, au domnit 7 ani. Și a prins Ștefan voievod pe fratele său Iliaș voievod și l-a orbit. Și a domnit singur 5 ani. Și i-a tăiat capul Roman voievod, fiul lui Iliaș voievod.

Și a domnit Roman voievod un an.

Iar Petru voievod, fiul lui Alexandru voievod, a domnit un an. Acesta a dat cetatea Chilia ungarilor.

Ciubăr voievod (a domnit) două luni. „*Letopisețul de la Putna nr. 1*”, în *Cronicle slavo-române, din sec. XV-XVI*, ed. I. Bogdan, Ed. Academiei R.P.R., București 1959, p. 48-49.

³⁹⁰ Despre limba slavonă folosită în documentele moldovenești din jurul anului 1400 amintește și Iorga, care este foarte atent la terminologia slavonă ori latină a unor locuri și nume de persoane legate de aceste locuri din principatele românești. Cf. N. IORGA, *Istoria Românilor*, III, p. 201.

³⁹¹ La 2 februarie 1432, regele Poloniei, Svidrigail, amintea de „domnii” din Moldova, făcând desigur referință la situația imediat anterioară, când Alexandru cel Bun l-ar fi asociat la domnia Moldovei pe Iliaș, fiul său – însă la acea dată Alexandru cel Bun era mort deja. Cf. I. MINEA, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București 1919, p. 211-212.

Voievodul Ilie - fiul cel mare a lui Alexandru cel Bun și al doamnei Ana, ce avea diminutivul de Neacșa³⁹² - la scurtă vreme după urcarea în scaun, în anul 1433, a depus jurământ de credință regelui polon. Ilie a avut un frate vitreg, pe cel care va fi cunoscut în istorie drept Ștefan al III-lea – fiu natural a lui Alexandru cel Bun, dintr-o legătură nelegitimă, cu Stana (/Stanca)³⁹³ (domn al Moldovei între septembrie 1434 și august 1435; împreună cu Ilie din august 1435 până în mai 1443; singur domn între mai 1443 și mai 1444; domn al Moldovei în asociere cu fratele său Petru al II-lea³⁹⁴: între mai 1444 și 1445; iarăși singur domn până în iulie 1447) - având ajutor de la boierii Moldovei, s-a răsculat împotriva lui Ilie, venind asupra lui cu ajutor din Muntenia, și după câte se spune, cu ajutor și de la turci³⁹⁵.

În anul 1433, Ilie părăsit de țară, fuge în Polonia, la regele Vladislav Iagello cu care era cumnat, fiindcă ținea în căsătorie pe Manka sau Maria, sora Sofiei³⁹⁶, soției regelui polon, ambele fiind fete ale unui nobil rus, Andrei Oligmondovici³⁹⁷.

³⁹² Doamna Ana – ce era fiica „doamnei Anastasia”, care la rândul ei era fiica voievodului Lațcu – va fi înmormântată în biserica mănăstirii Bistrița.

Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei, atât de mult citat de Grigore Ureche, ne spune că lui Alexandru cel Bun „i s-a născut cel dintâi fiu, numit Ilie voievod, în anul 6917 [/1409 d.Hr.], iulie 20, din cneaghina Neacșa”. *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006, p. 43.

Alexandru cel Bun și cu Ana-Neacșa au avut fiu pe Iliaș, apoi pe un Roman, ce a murit de tânăr, și o fiică, Vasilisa. Cf. C.C. GIURESCU - D.C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1976, p. 109.

³⁹³ „Iar Ștefan voievod s-a născut din Stanca, în anul 6919 [/ 1411 d.Hr.]”. *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006, p. 43.

Pe când era căsătorit cu Ana-Neacșa, Alexandru cel Bun a avut cu o ȣitoare, Stanca, un copil nelegitim, pe Ștefan sau Ștețco. Mai târziu Ștefan a fost recunoscut de Alexandru cel Bun drept fiul său, iar acest Ștefan se va evidenția în disputele pentru domnia Moldovei. Cf. C.C. GIURESCU - D.C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1976, p. 109.

³⁹⁴ Petru, era și el fiu a lui Alexandru cel Bun, însă nu aveau aceeași mamă ca și Ștefan (alături de care a domnit în Moldova), căci mama lui Petru era Marina: „Iar Petru voievod s-a născut din Marina, fiica lui Marin, în anul 6930 [/1422 d.Hr.]”. *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006, p. 43.

Marina, fiica lui Marin era sora boierului Bratul. Marina e mama lui Petru, a lui Alexăndrel (mort de tânăr) și a Chiajnei sau Chiajnei – care a trăit până în anul 1479. Cf. C.C. GIURESCU - D.C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1976, p. 109.

³⁹⁵ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 164.

La prima venire a lui Ștefan împotriva lui Ilie, între boierii vechi - cei din timpul lui Alexandru cel Bun -, care l-au sprijinit, se aflau starostele Jurj de la Frătăuți, al cărui fiu, Danciu este răsplătit, apoi Mihai Dorohoianul și un anume Neagoe Logofătul. Cf. N. IORGA, „La cronologia vechilor domni moldoveni”, în *Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române*, Seria III, Tom XII, Mem. 3, p. 4.

Un boier *Neagoie*, probabil chiar acest Neagoe Logofătul, a participat la conciliul de la Ferrara-Florența, din partea Moldovlahiei.

³⁹⁶ „În anul 6933 [/ 1425], octombrie 23, și-a luat Ilie voievod soție, și a adus-o Ghidigol sâmbătă, iar duminică s-au cununat. Și i s-a născut un fiu în anul 6935 [/ 1427] și i-au dat numele Roman. Iar Olehno s-a născut în anul 6946 [/ 1438], august 17, și a murit la Cetatea Albă, în anul 6963 [/ 1455]”. *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006, p. 43.

Uricariul consemnează, greșit, că Iliaș era căsătorit cu Sofia, sora lui Vladislav Iaghelo craiul leșesc. Cf. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 33.

³⁹⁷ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 165.

Însă Ilie este bătut cu tot ajutorul Polonilor, iar regele Vladislav văzând că și fratele domnului izgonit, Ștefan al III-lea, primea suzeranitatea polonă, se gândi a se împăca cu uzurpatorul, ținând pe fratele său Ilie la curtea lui, ca o veșnică spaimă și mijloc de constrângere a lui Ștefan, fericitul său rival³⁹⁸.

Ilie, petrecând la curtea polonă - unde era găzduit sub condiția să nu se mai amestece la domnia Moldovei³⁹⁹ - și-a câștigat mulți prieteni, iar la moartea lui Vladislav Iagello, în 1434, când îi urmează Vladislav al III-lea, în vârstă de doar 11 ani, ocrotitorii lui Ilie doresc să se folosească de schimbarea regimului pentru a-i da un ajutor contra fratelui uzurpator.

La început regele nu a dorit să schimbe rânduiala statornicită de predecesorul său, și ar fi vrut să îl mențină pe Ștefan în scaun, iar pe Ilie să-l păstreze, în continuare, drept sperietoare.

Păzitorii lui Ilie se prefac că îl scapă din prinsoare, și el intră curând după aceea, cu ajutorul prietenilor polonezi, în Moldova. Vladislav atunci, temându-se că Ilie ar dobândi tronul și fără ajutorul lui, pentru a nu se îndepărta de coroana Poloniei, se hotărăște să-l ajute, și astfel are loc lupta de la Podagra. Rezultatele luptei nu au fost hotărâtoare⁴⁰⁰.

Ștefan se pregătea spre a reîncepe lupta, însă polonezii intervin și îi împacă pe cei doi frați, Ștefan recunoscând autoritatea fratelui său Iliaș, punându-i să trăiască în pace (1435-1444).⁴⁰¹

Domn titular al Moldovei rămâne Ilie, cu capitala și reședința la Suceava, iar Ștefan primește ca danie, oarecum în felul daniilor de moșii, o întinsă bucată de țară în partea sudică a Moldovei⁴⁰².

Din documente reiese faptul că Ilie spre a mulțumi Polonilor, pentru restituirea măcar în împărțitul său scaun, s-a obligat la tribut către Polonia, schimbând astfel suzeranitatea, mai mult nominală de până acum a acelei țări asupra Moldovei în una efectivă. Tributul consta în 100 de cai, 400 pânze de mătase, 400 de boi și 300 de care de morun pe an⁴⁰³.

³⁹⁸ *Ibid.*, p. 165.

³⁹⁹ Cf. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 34.

⁴⁰⁰ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 165.

⁴⁰¹ *Ibid.*, p. 166.

Așa cum am văzut pentru Muntenia, principiul succesiunii la domnie a fraților s-a impus și l-am întâlnit pe Mircea cel Bătrân domnind după fratele său Dan. Tot astfel și în Moldova, vedem asociați la domnie pe Petru și Roma - în anul 1388, apoi pe Bogdan și Alexandru cel Bun. Acum era cazul fiilor lui Alexandru cel Bun, lucru ce nu părea chiar ieșit din comun. Cf. I. MINEA, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București 1919, nota 1, p. 45.

⁴⁰² A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 166.

Domnia rămânea lui Iliaș (/Ilie), dar fratelui său, Ștefan, i se crea un vast apanaj în sudul țării asupra căruia exercita prerogative domnești. Cf. AAVV, *Istoria României*, Ed. Didactică și pedagogică, București 1969, p. 149.

⁴⁰³ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 167.

Uricariul menționează faptul că, deși Ilie s-a îndatorat cu aceste plăți pentru fiecare an, peștele și boii au fost oferți numai în primul an. Însă, nu după multe vreme, s-a făcut jurământ, din partea ambilor domni ai Moldovei, Ilie și Ștefan, precum și din partea boierilor, ca să dea 5000 de galbeni de aur craiului, an de an, și 400 cai „când ar trebui craiului”. Cf. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 36.

În timpul domniei celor doi frați, Ilie și Ștefan, la anul 1439, tocmai pe când se întorcea delegația bizantină de la sinodul de la Ferrara-Florența, cronicarii consemnează atacuri ale tătarilor în Moldova, atacuri repetate și anul următor, cam în aceeași perioadă⁴⁰⁴, năvăliri ce se înțeleg mai bine în acest context al faimei unirii Bisericii, atacuri ce tindeau să descurajeze o eventuală participare a moldovenilor la preconizatele cruciade împotriva necredincioșilor – lucru de înțeles, dealtfel, dacă ținem seama de implicarea ierarhiei bisericești din Moldova în conciliul de la Florența, în asentimentul puterii civile, care, la rândul său, a avut o reprezentată importantă, menționată adeseori în cronicile contemporane care au prezentat sinodul unionist din Italia.

Așa cum am văzut, între anii 1444-1447, în Moldova sunt trei domni, în același timp: Ștefan al III-lea (uneori pomenit ca Ștefan al II-lea), Roman al III-lea și Petru al III-lea⁴⁰⁵.

În anul 1444 a murit în marea bătălie de la Varna la 10 noiembrie 1444, regele Vladislav al III-lea, protectorul lui Ilie. Regele Vladislav al III-lea deținea, în același timp și coroana Ungariei și pe cea a Poloniei, iar pe fondul tensiunilor externe, cronicarii înregistrează faptul că Ștefan al III-lea, se ridicase deja împotriva lui Ilie, pe care l-a prins și l-a orbit, *vineri înainte de Coborârea Sfântului Duh*, apoi l-a aruncat în închisoare⁴⁰⁶.

În ceea ce o privește pe soția lui Ilie, Maria (/Mańka)⁴⁰⁷, ea a scăpat împreună cu fii ei, Roman și Alexandru⁴⁰⁸, fugind împreună în Polonia - Roman, fiul cel mai mare a lui Ilie, reușind să păstreze câteva cetăți ce fuseseră oferite de Ilie lui Vladislav.

⁴⁰⁴ „În anul 6947 [/ 1439 d.Hr.], noiembrie 28, au venit tătarii și au prădat până la Botușani. Și iarăși au venit în anul 6948 [/ d.Hr.], decembrie 12, și au ars Vasluiul și Bârladul”. *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006, p. 44.

⁴⁰⁵ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 168.

Petru al II-lea se căsătorise cu o soră a lui Iancu de Hunedoara. Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 211.

⁴⁰⁶ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 168.

Iliaș va muri în vârstă de 39 ani, probabil la Colomeea, înainte de 22 august 1488. Văduva sa, doamna Maria a mai trăit până după 29 iunie 1456.

⁴⁰⁷ În anul 1420, la 25 aprilie Iliaș se afla trimis de către tatăl său, Alexandru cel Bun, la curtea de la Vilna a lui Witold, marele cneaz al Lituaniei, unde o cunoaște pe Sońka (încreștinată cu numele de Sofia) din neamul lituanian Olgimonovici-Holszański, care peste doi ani, la 17 februarie 1422, la numai 17 ani, va deveni cea de-a patra soție a regelui Poloniei Vladislav Jagiello, în vârstă de circa 70 de ani, încoronată regină a Poloniei în anul 1424. Regina Sofia, care a trăit până în anul 1461, mamă a doi viitori regi Jagelloni, va deveni protectoarea lui Iliaș și a familiei sale, ceea ce explică, mai apoi, refugiile acestora în Polonia. Când a împlinit 16 ani, la 25 octombrie 1425, Iliaș s-a căsătorit la Suceava cu sora mai mică a reginei Sofia, Maria (/Mańka) Holszański, adusă din Lituania de către Ghidigol, „guvernatorul” lituanian al Podoliei. Tânăra cneaghină lituană nu era doar sora reginei, ceea ce îl făcea pe Iliaș cumnatul lui Vladislav Jagiello, ci după mamă ea era și nepoată de fiu a lui Dimitrie, fratele regelui Poloniei, în timp ce o mătușă a sa, Iuliana, sora tatălui său, era din 1418 cea de-a treia soție a lui Witold, vărul regelui. Așadar, în 1425, vârstnicii Vladislav Jagiello și Witold și adolescentul Iliaș, moștenitorul tronului Moldovei, erau căsătoriți cu trei cneaghine din familia Holszański, două surori și mătușa lor dinspre tată, înrudire ce aducea cea mai prestigioasă căsătorie cunoscută a unui domn moldovean în întinsa Uniune polonă-lituaniană.

⁴⁰⁸ „Avut-au Iliaș vodă doi fii, pre Roman și pre Alexandru”. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 41.

De asemenea, fiind Ștefan al III-lea ajutat de fratele său, Petru (fiul lui Alexandru cel Bun și al Marinei, cea de-a patra soție a lui Alexandru cel Bun; Petru s-a căsătorit cu o soră a lui Iancu de Hunedoara), să-l răstoarne pe Ilie, Ștefan i-a dăruit acestui frate Petru acele pământuri pe care el le stăpânise odinioară, alături de Ilie, Ștefan luându-i locul lui Ilie la Suceva⁴⁰⁹.

Căsătoria lui Petru cu o soră a lui Iancu de Hunedoara, citită în prisma unirii de la Florența, era o altă căsătorie întăritoare a unionismului florentin, asemenea altor căsătorii cu rude apropiate familiei lui Iancu de Hunedoara, propuse unor voievozi și pretendenți la domnie în Muntenia sau Moldova acelei perioade; tot așa putem înțelege și ofertele de căsătorie a fiilor voievozilor – mai ales a celor din Moldova – cu persoane din anturajul cel mai înalt al dinastiilor polone, care și ea avea interese de influență politică și religioasă în spațiul moldovean⁴¹⁰.

Revenind la situația politică din Moldova, vedem că spre a răzbuna cruzimea lui Ștefan al III-lea față de tatăl său Ilie, Roman - fiul lui Ilie - vine cu oaste și îl ucide pe Ștefan, unchiul său, urmând ca timp aproape doi ani, între 1447-1448, să domnească singur în Moldova⁴¹¹.

În 1448, Iancu de Hunedoara îl trimite în Moldova pe generalul său, Ciupor, care alungă pe Roman, și rămâne pe lângă Petru pentru a-l apăra de poloni⁴¹².

Mai apoi, făcându-se o altă înțelegere între Polonia și Ungaria, Moldova va fi iarăși împărțită, de această dată între Alexandru (/Alexăndrel), fratele lui Roman (care, între timp murise), și Petru al III-lea: 1448-1449⁴¹³.

Nerespectând termenii acordului cu ungurii, Petru al III-lea este schimbat din domnie chiar de unguri, prin același general Ciupor, care va prelua efectiv puterea timp de două luni, fiind cunoscut în graiul popular drept Ciubăr Vodă, Petru fugind în Polonia⁴¹⁴.

Alexandru al II-lea a rămas să stăpânească părțile sale, până când a apărut un alt pretendent, Bogdan al II-lea, un alt fiu natural a lui Alexandru cel Bun, care reușește să îl alunge pe Alexandru al II-lea în Polonia, Bogdan al II-lea reușind să domnească doar doi ani, între 1449-1451⁴¹⁵.

În acest context, Alexandru al II-lea se întâlnește în Polonia cu Petru al III-lea, și hotărăsc să se sprijine în luptă împotriva lui Bogdan al II-lea, și să reîmpartă Moldova, precum fusese înainte⁴¹⁶.

⁴⁰⁹ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 168-169.

⁴¹⁰ Cf. ȘT. S. GOROVEI, M. M. SZÉKELY, *Princeps Omni Laude Maior, O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Mănăstirii Putna, Putna 2005, p. 17.

⁴¹¹ Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 216. Cf. A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi, 1889, p. 170.

⁴¹² A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 170.

⁴¹³ *Ibid.*, p. 170-171.

⁴¹⁴ *Ibid.*, p. 172.

⁴¹⁵ *Ibid.*, p. 173. Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 217.

⁴¹⁶ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 173.

Bogdan al II-lea încă nu căpătase sprijin din partea Ungariei, când Petru al III-lea⁴¹⁷, poreclit Aron, îl prinde la Reușeni și îi taie capul.

În fine, după ce Petru s-a reinstalat în Moldova, a refuzat să împartă domnia cu Alexandru. Alexandru, la rândul său, intervine cu ajutor polonez, și își recapătă partea sa de domnie, alături de Petru: 1451-1445⁴¹⁸.

Precum se știe, după acești patru ani de domnie împărțită, Petru Aron a reușit să-l alunge pe Alexandru din scaun, Alexandru retrăgându-se în Cetatea Albă, unde moare la scurt timp după aceea, otrăvit⁴¹⁹.

Petru al III-lea Aron, așadar va rămâne singurul domn al Moldovei, între 1455-1456, timp în care se consideră vasal și al Poloniei, și al Ungariei, și a Imperiului Otoman, însă pentru aspectul credinței creștine arătându-se câștigat de partea Romei⁴²⁰. Petru Aron, a fost de bună seamă unit cu Roma⁴²¹, și chiar un sincer apărător al acestei uniri, el nepermițând - în cazul lui Ioan de Caffa - ca un episcop bizantin, poate suspectat la acea vreme și de antiunionism, să predice ruperea de Roma, el alungându-l pe Ioan de Caffa din hotarele Moldovei și urmărind activitatea aceluia chiar în Transilvania, până când, la sesizarea domnului Moldovei, Ioan de Caffa va fi prins, cercetat, îndreptat spre Biserica Catolică⁴²². Prietenia lui cu franciscanii din Moldova și Polonia, de asemenea, este cunoscută, lăsând de înțeles o deplină aplicare a hotărârilor unioniste de la Florența și pentru hotarele Moldovei. De menționat faptul că mitropolitul Teoctist apare menționat, în Moldova, în timpul domniei lui Petru Aron, evident având sprijinul voievodului, care sprijin trebuie să-l înțelegem, evident, în coordonatele unirii florentine⁴²³.

⁴¹⁷ „Pătru, ficior cu țiitoare lui Alexandru vodă cel Bun”. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 50.

⁴¹⁸ A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 174.

⁴¹⁹ *Ibid.*, p. 174.

⁴²⁰ *Ibid.*, p. 175-177.

Istoricul ortodox P.Ș. Năsturel, amintește faptul că „la rândul său Petru Aron se lasă câștigat de partea Romei prin stăruințele călugărului catolic Ioan de Capistrano”, iar în nota nr. 19, de la aceeași pagină face trimitere și spre scrisoarea lui Petru Aron către Brașoveni, din 12 august 1456, căroră domnul le vorbește „sub nostra katholice fidei honore”. Cf. P.Ș. NĂSTUREL, „Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența”, în *Mitropolia Olteniei*, XI, nr. 9-12 (1959), p. 647.

⁴²¹ În corespondență a apropiaților lui Iancu de Hunedoara cu Ioan de Capistrano se menționează, între altele, convertirea voievodului Petru, exprimată cu emfază în cursul anului 1455, în timpul primului an de pontificat al papei Calixt al III-lea (1455-1458): „Multas circa horum et Petri Vayvodae seu Praesidis Moldaviae conversionem invenio ad eummissas epistolas a religiosis et Catholicis presbyteris, quos infidae gentis conversioni per oppida et municipia disposuit”. L. WADDING, *Annales Minorum*, XII (1448-1456), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴, p. 301. Într-un context în care sunt menționați și schismatici în Transilvania, se amintește, în aceleași izvoare franciscane, de „multamque praeparari messem in vicina Moldaviae provincia, Petro Vayvoda seu Provinciae Praeside, uti dixi, ad fidem converso”. *Ibid.*, p. 333.

⁴²² Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 139.

⁴²³ Cronicile vremii nu exclud faptul că Ioan de Capistrano ar fi ajuns, în anul 1455, și în părțile Moldovei, unde confrății săi activau deja cu mult succes: „Capistranus eadem auctoritate accepit per universam Germaniam, Boemiam,

În delicata situație a politicii externe moldovene, Petru Aron a acceptat dubla suzeranitate, polonă (1 octombrie 1455 și 29 iunie 1456) și otomană (9 iunie 1456), inclusiv plata unui tribut către Poartă, de 2000 de galbeni⁴²⁴.

Petru Aron care preluase domnia Moldovei după ce îl înlăturase de la domnie pe voievodul Bogdan, tatăl viitorului domn Ștefan cel Mare; Ștefan, la rândul său îl va înlătura de la domnie pe acest Petru Aron, - care, dealtfel, îi era unchi ⁴²⁵ - care se va retrage în Țara Leșească încercând, de acolo, să-și recâștige tronul⁴²⁶.

Așadar, privind retrospectiv procesul de întemeiere a mitropoliilor române, în paralel cu procesul de unificare statală la sud și est de Carpați, vedem că acest proces de recunoaștere a mitropoliilor era un remarcabil succes pe plan politic intern și, totodată, confirmarea pe plan internațional a identității principatelor române extracarpatic. Domnia, prin reorganizarea Bisericii și tendința de controlare directă a vârfurilor ierarhiei ei, dobânda una dintre cele mai importante pârgii de putere de stat medievale. Mitropoliții și episcopii au intrat în sfatul domnesc, clerul asigurând adeseori nu numai personalul cancelariei, ci și legitimitatea potrivit normelor bisericești ale dreptului medieval a actelor domniei⁴²⁷.

Perioada domniei lui Ștefan cel Mare ar merita o atenție deosebită asupra aspectelor religioase, în care – încă - se mai strecoară diferite neclarități, chiar în lucrări de analiză serioasă a acestei perioade, pornind de la numărul ierarhilor bizantini întâlniți în acest voievodat, până la subtilități legate de ritul bizantin, considerat – eronat, în opinia noastră – echivalent al unei ortodoxii interpretată în categorii ulterioare, de schismă față de Roma, într-o eventuală clamoroasă ruptură față de proiectul unionist de la Florența, considerații care, în opinia noastră sunt în totală contradicție cu argumentarea desprinsă din documentele vremii, aspecte pe care vom încerca să le clarificăm și în cuprinsul acestei cercetări.

Pentru început vom arăta că în Moldova, la vremea respectivă, existau mai mulți mitropoliți. Poate că prezența a doi mitropoliți ar fi fost justificată, dacă ținem seama de dese împărțiri ale Moldovei din perioada anterioară, precum și de faptul că, încă din perioada conciliului de la

Moraviam, Poloniam, Hungariam et Provincias adjacentes”. L. WADDING, *Annales Minorum*, XII (1448-1456), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴, p. 337.

De asemenea: „Praeter praecipuas Hungariae partes, Valachiam, Moldaviam, Transilvaniam et Rusciam (/Rasciam) perlustravit, et ubi major necessitas, diutius haerebat, vel socius dimittebat, qui inchoatum a se conversionis aut catechesis opus justa praescriptas leges prosequerentur. Petrus Vayvoda, seu Praeses Moldaviae, anno precedenti, uti diximus, conversus, hoc anno ex universa provincia Valachos Schismaticos ejecit, et ubique voluit veram fidei et doctrinam christianam praedicari”. *Ibid.*, p. 365.

⁴²⁴ Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 258.

⁴²⁵ Cf. G. URECHE, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Ed. Tineretului, București [fără menționarea anului editării], p. 60-61.

⁴²⁶ Cf. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 55

⁴²⁷ Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 20.

Florența, documentele externe menționează existența a două mitropolii. Succesiunea precisă a acestor mitropoliți în scaunele din Moldova nu se prea cunoaște, iar prezența a mai mulți ierarhi bizantini ar trebui să ne amintească faptul că asemenea fenomen se întâlnește și în Transilvania, unde sunt consemnați diferiți mitropoliți. Tot așa și în Muntenia: numărul mare de ierarhi amintiți în diferite pomelnice mănăstirești, nu poate fi justificat dacă am căuta pentru fiecare temeiurile canonice și succesiunea în scaunele episcopale cunoscute, dar un fenomen al pribegiei, vremelnice sau definitive, lasă de înțeles adevărul indicat de aceste pomelnice, anume că, efectiv, existau și aici, în aceeași perioadă, mai mulți episcopi sau mitropoliți de rit bizantin, evident, unioniști.

Erau mitropoliți care nu aveau, de regulă, numiri canonice din partea Patriarhiei de Constantinopol, ci erau în pribegie, mai ales din părțile Bulgariei și a Serbiei, ierarhi nemulțumiți și stânjeniți de prezența otomană. Chiar dacă nu aveau numiri canonice, oficiale, ei activau, în felul lor, mai ales în cercul de pribegi veniți din aceeași regiune, suplinind - la nevoie - și lucrarea ierarhilor locali, sau înlocuindu-i când scaunele oficiale deveneau vacante. Important de subliniat este faptul că în Transilvania, ca și în Moldova de altfel, acești ierarhi nu puteau activa împotriva direcției religioase dispusă de autoritățile politice superioare, iar când aceștia sunt sprijinitori ai catolicismului, dovediți din diferite documente externe și interne, înțelegem și noi că, oricâți ierarhi erau, titulari sau pribegi, toți erau unioniști, sprijiniți, de altfel, de un patriarhat bizantin de Constantinopol, adăpostit acum în Roma papală, așteptând vreun prilej de răsturnare a liniei antiunioniste a unui patriarhat de Constantinopol ce-și datora creația și existența prin sprijinul sultanilor.

În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, este demn de menționat faptul că o cronică a Moldovei, scrisă tocmai la curtea acestui voievod, așadar în timpul domniei sale, chiar dacă până atunci nu a menționat aspecte din viața bisericească, pomenind cucerirea cetății Dâmbovița, reședința domnului Munteniei Radu cel Frumos, în noiembrie 1473, la întoarcere în Suceava „mitropolitul și cu tot clerul bisericesc i-a făcut o minunată și frumoasă întâmpinare”, pentru ca la scurtă vreme, Ștefan „a făcut atunci mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi”⁴²⁸.

⁴²⁸ *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006, p. 45-46.

În *Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană a lui Schedel*, ce nu menționează prezența clerului în legătură cu episodul din ianuarie 1465, se spune că după biruința din noiembrie 1473, Ștefan voievodul „se îndreptă cu multă pradă și veselie spre Suceava, la scaunul țării sale și laudă pe Dumnezeu - *myt seyen fladygken und archydiacon[en] und Rytern und myt aller seiner arm[ul]t, das im von got sso wol gelyngen het* – împreună cu vlădicii (*fladygken*) și cu arhieriei, cu boierii și cu toată sărăcimea, căci din mila lui Dumnezeu i-a mers așa de bine”. I.C. CHIȚIMIA, *Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană a lui Schedel*, Ed. Casa Școalelor, București 1942, p. 63 (traducerea în limba română). *Ibid.*, p. 42 (pentru versiunea germană).

Vorbind mai întâi, în aceeași cronică, despre episodul din ianuarie 1465, când Ștefan cel Mare a cucerit cetatea Chilie, unde a lăsat pârčalabi pe Isaia și pe Buhtea, la întoarcere în cetatea de scaun a Sucevei, sunt menționați mai mulți mitropoliți și episcopi ai săi: „așa a poruncit mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților să mulțumească lui Dumnezeu pentru darul făcut de Dumnezeu Savaoth cel de sus, care pe heruvimi odihnește”⁴²⁹.

Același cronicar de la curtea lui Ștefan cel Mare, când menționează o altă întoarcere glorioasă domnitorului la cetatea din Suceava, după lupta de la Vaslui din anul 1475, scrie că „i-au ieșit în întâmpinare mitropolitul și preoții, purtând în mâini Sfânta Evanghelie” – semn că la Suceava era scaunul unui mitropolit – însă imediat după aceea, vorbind despre masa cea bogată oferită de Ștefan ca bucurie pentru această biruință, sunt iarăși menționați mitropoliții, alături de boieri și viteji: „Iar Ștefan voievod însuși a făcut mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic. Și multe daruri a împărțit atunci oștirii sale întregi, lăudând pe Dumnezeu pentru cele întâmplate”⁴³⁰.

Alternanța menționării mai întâi a unui mitropolit, apoi a mai multor mitropoliți, se poate interpreta în sensul că în cetatea sa de scaun, la Suceava, se afla un mitropolit, a cărui nume nu ne este făcut cunoscut de acest cronicar, mitropolit ce îl și întâmpina pe domn la întoarcere din lupte, însă până când se pregătea banchetul erau convocați și ceilalți episcopi - împreună cu un alt mitropolit ce nu locuia la Suceava - alături de boieri și curteni ai domniei.

Am putea vedea în acest episod continuarea existenței în Moldova a două mitropolii, și episcopii cei menționați să fi fost, de asemenea, cel puțin doi, sau chiar mai mulți, între care să fi fost și episcopii de rit latin, așadar o organizare bisericească bine consolidată.

Existența în Moldova a două „arhiepiscopii”, adică mitropolii bizantine, este confirmată de un document descoperit și prezentat de către N. Iorga, document redactat în anul 1436. În acest document, al cărui autor a rămas necunoscut, se vorbește în mod explicit despre cele două Vlahii (*duas Balachias*): „Item Ecclesia constantinopolitana habet potestatem in spiritualibus apud duas Balachias, propriam li[n]guam habentes; que duo regna sunt, et domini duo, per se naturales reges, in metis Ungarie et Russie, omnes in obedientia Ecclesie Grecorum; populus in maxima quantitate, ubi mittuntur archiepiscopi quatuor”⁴³¹.

⁴²⁹ *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006, p. 44.

Editorul acestui *Letopiseț*, G. Mihăilă, a deschis o paranteză după menționarea mitropoliților și a scris: „[corect: mitropolitului]” fără însă să indice vreun temei. Cf. *Ibid.*, p. 44.

⁴³⁰ Și de această dată G. Mihăilă consideră că trebuie să intervină în text, tot când se vorbește despre mitropoliți la plural, și face aceeași mențiune: „[corect: mitropolitului]”.

⁴³¹ N. IORGA, „Terre hodie Grecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum. De Ecclesia et dominio Grecorum hic justa”, în *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle, Quatrième serie (1453-1476)*, Édition

În această considerație, pentru situația din Moldova, existența unor nume de mitropoliți în pomelnicele bisericești unde nu se precizează și scaunul mitropolitului respectiv, pot fi considerate ca fiind menționări corecte, iar numele mitropoliților ce sunt menționați în perioada în care este cunoscut numele mitropolitului de la Suceava, ar fi de atribuit celeilalte mitropolii moldovenești, oriunde s-ar fi aflat reședința respectivilor ierarhi. Am văzut că documentele bizantine nu precizează, pentru această perioadă sediul mitropoliților, iar mitropoliții primesc titulaturi onorifice după dispărutele mitropolii răsăritene, semn că și domnii Moldovei încă își puteau schimba reședința, iar mitropoliții respectivi își găseau rostul preponderent în cetatea de scaun.

Situația este similară și în Muntenia, unde același document reprodus de către N. Iorga precizează existența altor două „arhiepiscopii”, de asemenea fără a se preciza reședința acestor mitropoliți, care, pentru Patriarhia de Constantinopol, erau indicați generic ca fiind trimiși, unul pentru „o parte a Ungro-Vlahiei” și celălalt mitropolit „pentru cealaltă parte a Ungro-Vlahiei”, primind și aceștia titulaturi preluate de la alte mitropolii răsăritene dispărute sub tăvălugul otoman, însă rangul înalt al acestor mitropolii îi aducea pe respectivii ierarhi în prima linie a sfetnicilor patriarhului și a sinodului patriarhal de la Constantinopol, unde adeseori erau convocați.

Privitor la situația creștinilor de rit latin, amintim faptul că după anul 1274, Sfântul Scaun de la Roma a decis ca Biserica Romano-Catolică din Moldova să fie supusă mitropoliei de Halici⁴³².

Voievodul Lațcu al Moldovei s-a și convertit la Biserica Catolică, iar acest fapt a fost cunoscut și lăudat de către papa Grigorie al XI-lea, care la 25 ianuarie 1372 l-a felicitat pe Lațcu pentru fapta sa, îndemnându-l totodată să nu se lase atras spre schismă prin stăruințele soției sale ce rămăsese ortodoxă⁴³³.

În ceea ce privește acțiunea catolică în Moldova pentru marea masă a poporului, rezultatele nu ne sunt deplin cunoscute, însă influența Bisericii Catolice trebuie să fi fost destul de semnificativă și

de l'Académie Roumaine, Bucharest 1915, p. 33-34 - text care face aluzie la situația menționată, în termeni asemănători, chiar de călugărul dominican Ioan de Ragusa, viitorul episcop de Argeș, în Muntenia, pe când se afla la Constantinopol, pregătind convocarea delegației bizantine și drumul acesteia spre conciliul și spre Ferrara.

Într-o notă la acest text, Iorga face următoarea mențiune: „Argeș, Râmnic (Valachie), Suceava, Roman (Moldavie). Voy. votre Istorie Bisericii române, Vălenii-de-Munte 1908. Ce passage a été déjà reproduit dans nos *Actes et fragments relatifs à l'histoire des Roumains*, III, Bucharest, 1896, pp. 7-8”. *Ibid.*, p. 34.

⁴³² Legăturile ecleziastice cu Haliciul vor continua pentru românii din nordul Transilvaniei, precum și pentru Moldova, până la instituirea unui episcopat bizantin recunoscut de Constantinopol pentru principatul Moldovlahiei. Cf. Ș. PAPACOSTEA, „Triumful luptei pentru neatârnamare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești”, în *Constituirea statelor feudale românești*, Ed. Academiei R.S.R., București 1980, p. 180.

⁴³³ Lațcu fusese căsătorit cu Ana. Mormântul lui Lațcu fiind la Rădăuți, în biserica necropolă domnească, alături de mormântul tatălui său Bogdan, ar indica faptul că Lațcu a murit precum un credincios ortodox, chiar dacă în timpul vieții sale erau semne serioase că ar dori să rămână catolic. Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 170-171.

plină de speranțe, astfel încât regele Vladislav Iagiello insista către Ioan al XXIII-lea să înființeze încă un episcopat catolic în „târgul Moldovei” (*civitas Moldaviensis*)⁴³⁴.

La un moment dat, Papa Eugen al IV-lea îl ruga pe episcopul latin de Severin să administreze episcopiile catolice ale Siretului și Bacăului pentru a nu se extinde schisma – căci, din perspectiva papei, în vremea respectivă nu erau numiți episcopi pentru aceste episcopii⁴³⁵; totuși, în contextul tensiunilor cu sinodul din Basel, am putea înțelege că eventualii episcopi din celelalte episcopii, din Muntenia și din Moldova, preferau, pentru moment, să se mențină în grațiile sinodului din Basel, în dispute tot mai aprinse cu susținătorii papei Eugen al IV-lea.

Revenind la situația puțin anterioară discuțiilor de la Ferrara, între greci și latini, îl întâlnim, în Moldova, pe un Gregorius Stephanus, cunoscut ca episcop de rit latin la 26 mai 1433, însă păstorirea sa pare să fi fost extrem de scurtă, el fiind mort la data de 16 septembrie în același an⁴³⁶.

Urmaș episcopului Gregorius Stephanus, după indicațiile lui Eubel, nu ar mai fi fost pentru această episcopie decât mai târziu, la 31 iunie 1468 - când acest Gregorius era deja mort - fiind cunoscut episcopul de Milcov cu numele Michael Thuron, care se va bucura de o subvenție anuală de 200 de florini din partea arhiepiscopiei de Strigoni, din Ungaria, episcopia Milcoviei părănd în această perioadă a fi încredințată importantei arhiepiscopii de Strigoni⁴³⁷.

Totuși, în această dieceză, după moartea unui episcop cu numele Joannis, la data de 30 aprilie 1438 păstora Petrus Gripser (cunoscut uneori sub numele de Cipser), aparținând Ordinului Predicatorilor. După moartea episcopului Petru, dieceza va fi păstorită de către Joannes, din Ordinul Minorților, ce este indicat în drept episcop la 8 iulie 1457.

⁴³⁴ Auner identifică acest „târg al Moldovei” cu orașul Baia, unde exista o biserică catolică. Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 10-11.

I. Nistor este de părere că noua episcopie catolică a Moldovei și-a avut sediul, nu la Baia, ci la Siret, locul unde Lațcu tocmai își transferase capitala. Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 171.

⁴³⁵ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 139.

Cu toate acestea, Auner specifică faptul că în Moldova și Muntenia, existau în vremea sinodului de la Florența cinci episcopii latine, toate având episcopi: „Cele cinci titluri episcopale catolice din țările române erau toate ocupate pe la 1436: al Argeșului de Paul de Hunyad; al Milcoviei de Grigorie; al Baiei de Ioan de Ryza; al Severinului de Luca; al Siretului de Ioan”. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 24.

⁴³⁶ Cf. C. EUBEL, „Milchovien (Milkow) in Walachia”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 191. *Ibid.* nota 2 p. 191.

⁴³⁷ După moartea lui Michael Turon, următorul episcop de Milcov este Paulus de Ilsine, care a și primit permisiunea de a exercita funcțiunile episcopale și în cuprinsul orașului și a diecezei de Strigoni, semn că arhiepiscopul din acea localitate avea nevoie de un asemenea ajutor, dar acest fapt indică și o mai redusă prezență a episcopului de Milcov în eparhia sa din Moldova. Cf. C. EUBEL, „Milchovien (Milkow) in Walachia”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 191.

La 29 martie 1476 episcop pentru această dieceză catolică din Moldova era Petrus de Insula, ce va primi și rectoratul parohiei *Waldhult* [probabil *Valchid*, astăzi în jud. Sibiu] din dieceza Transilvaniei. Pe acest Petru de Insula îl vom întâlni într-o fructuoasă activitate diplomatică, consolidând legăturile dintre Ștefan cel Mare și papa Sixt al IV-lea - episod care va consemna exprimarea celor mai înalte aprecieri creștine pentru voievodul Moldovei, evident, în orizontul unirii florentine și a cruciadelor susținute și de papa Sixt al IV-lea⁴³⁸.

Apoi, după Petru de Insula, următorul episcop va fi Simion Dobriolanus, ce deja conducea această dieceză la 14 noiembrie 1484. Spre sfârșitul secolului, la 20 septembrie 1497, din Ordinul Predicatorilor, este cunoscut Thomas Bachta de Zegedino indicat drept episcop al acestei dieceze, pentru ca, după indicațiile deosebit de folositoare ale lui Eubel, să aflăm că lui Thomas Bachta i-a mai urmat la conducerea acestei dieceze doar un singur episcop, Michael Marinoschi, cunoscut a fi în viață și conducând dieceza în anul 1510⁴³⁹.

E. Dumea, deși consideră episcopia Milcoviei drept continuatoare a episcopiei cumanilor, în ceea ce privește episcopia de Siret ne dă succesiunea episcopilor mai limpede decât au făcut-o autorii din Apus. Astfel, în episcopia de Siret sunt prezentați un număr de șase episcopi în următoarea succesiune: Andrei Jastrzebnic (1371-1388); Ioan Sartorius (1388-1394); Ștefan Martini (1394-1412); Nicolae Venatoris (1413-1434), apoi, menționat tot în anul 1413, Toma Gruber (1413-?) și un alt episcop Ioan, menționat la anul 1434, provenind din ordinul franciscan - în ceea ce privește suprapunerea pentru anul 1413, a doi episcopi, situația este de înțeles în contextul în care la 5 martie 1413 Ioan al XXIII-lea (antipapă) l-a numit episcop pe paulinul Nicolae Venatoris, care nu a fost pe placul dominicanilor; superiorul dominicanilor l-a propus pe dominicanul Toma Gruber pe care papa l-a numit la 31 iulie 1413, însă este posibil ca Venatoris să fi rămas episcop la Siret iar Gruber să fi fost trimis la altă episcopie⁴⁴⁰.

Moldova, cunoscută în documentele vremii drept Moldo-Vlahia sau Mavro-Vlahia, așa cum am văzut, înainte de a avea o ierarhie proprie, a fost în strânsă legătură cu Biserica Rusă învecinată. Din

⁴³⁸ Petru de Insula va aduce în Moldova lui Ștefan cel Mare celebrele scrisori din parte papei Sixt al IV-lea, exprimate în contextul proclamării unor indulgențe jubiliare, așa cum fuseseră proclamate și în alte părți de către Biserica Catolică. O cronică franciscană amintește, pentru anul 1475, faptul că „Praeter tot reconciliatos Principes, totiesque in variis provinciis pacem stabilitam, celebrem hunc annum reddidit Sixtus, magna illa saeculari venia peccatorum, seu solemnissimo omnium Indulgentiarum Jubilaeo, quem ad annum quemque vigesimum quintum reduxit”. L. WADDINGO, *Annales Minorum*, XIV (1472-1491), Ed. Ad Claras Aquas, Florentiam 1933⁴, p. 140.

⁴³⁹ Cf. C. EUBEL, „Milchovien (Milkow) in Walachia”, în *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV, p. 194.

⁴⁴⁰ E. DUMEA, *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, (Manuscris) Iași 1985, p. 22-23.

1371, Moldova și Ungaria de nord se aflau sub jurisdicția mitropoliei de Halici – Galiția de mai târziu-, care avea dreptul de a hirotoni episcopi pentru aceste regiuni⁴⁴¹.

În anul 1349 cnezatele rusești de Halici și Lvov au ajuns sub stăpânirea regelui Cazimir cel Mare al Poloniei (1333-1370), hotarele Poloniei ajungând în anul 1352 până la hotarele de nord ale Moldovei. Pentru credincioșii ucrainieni de rit bizantin din Halici a fost creată o episcopie, încă de la începutul secolului al XII-lea, sub jurisdicția Mitropoliei de Kiev⁴⁴².

Ceea ce se cere a fi precizat, este faptul că această episcopie a Haliciului, prin 1303-1305, a fost declarată Mitropolie, fiindu-i supuse câteva eparhii rusești, însă în anul 1328 era trecută doar în rândul episcopiilor aparținătoare de Kiev, pentru ca în anul 1341 să fie considerată iarăși drept Mitropolie și în cele din urmă, în 1347, să fie iarăși doar o episcopie în subordinea Kievului⁴⁴³.

Organizându-se și Moldova ca un voievodat medieval, domnii Moldovei au căutat să își afirme această identitate și prin înființarea unei mitropolii, recunoscută de Patriarhia de Constantinopol. În acest context nu trebuie exclusă existența episcopilor bizantini la Rădăuți, deja sub Bogdan I și urmașii săi, episcopie ce se dorea a fi recunoscută drept mitropolie în etapa istorică următoare⁴⁴⁴.

Mitropolia Moldovei era deja recunoscută în septembrie 1386⁴⁴⁵, în timpul domniei lui Petru Mușat (1375-1391) pe când la Constantinopol păstorea Patriarhul Nil (1379-1388), nefiind exclus faptul ca Patriarhia să fi trimis în Moldova un mitropolit grec înainte de 1386, așa cum a făcut și în Țara Românească în cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁴⁴⁶.

⁴⁴¹ Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 43.

⁴⁴² Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1991², p. 275. Expansiunea Poloniei, între anii 1340 – 1366, a dus la subordonarea treptată a Galiției, Podoliei și Wolyniei, regiuni anexate, însă pentru care trebuia să mențină o înțelegere cu Hoarda de Aur, căruia trebuia să îi plătească un tribut. Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 111-112.

⁴⁴³ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 275.

⁴⁴⁴ Cf. *Ibid.*, p. 276.

Nu de puține ori, episcopia de la Rădăuți a fost considerată drept mitropolie, încă din perioada 1381-1386. Cf. AAVV, *Istoria militară*, II, p. 19.

⁴⁴⁵ O mențiune dintr-un catalog al cancelariei patriarhiei de Constantinopol, la anul 1386 sau 1387, precizează că „În zilele noastre s-a înființat un mitropolit la Vidin și altul în Mauro-vlahia”. Cf. I. MINEA, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București 1919, p. 37, cu trimiterea din nota nr. 3 spre „Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV1, p. 30”.

⁴⁴⁶ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1991², p. 276-277.

În opera *Noua expunere*, „*Εκθεσις νέα*”, compusă în anul 1386 sau 1387, se menționează faptul că „În zilele noastre s-a creat un mitropolit de Vidin și un altul în Mavrovalahia”, rezultând faptul că această mitropolie s-a înființat cu puțin timp înainte de către patriarhia de Constantinopol. Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 18.

În timpul venirii grecului Ieremia în Moldova⁴⁴⁷, în hotarele acestei țări se aflau două episcopii: una se afla la Rădăuți⁴⁴⁸ sau poate la Asprokastron (/Cetatea Albă /Bielograd /Akerman), iar cealaltă nu se știe precis unde își avea reședința, poate la Suceava⁴⁴⁹.

În anul 1401, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun (1400-1433), Iosif, episcopul moldovean de la Rădăuți⁴⁵⁰, a fost transferat la Suceava, luând titlul de mitropolit, mitropolia Moldovei fiind așezată în rândul mitropoliilor ce erau subordonate Patriarhiei de Constantinopol⁴⁵¹, având poziția 71, în timp ce mitropolia *Ungro-Vlahiei*, după timpul constituirii, se afla pe poziția 70 între mitropoliile acestei Patriarhii⁴⁵².

Tot în perioada domniei lui Alexandru cel Bun, în anul 1415, o delegație de moldoveni va participa la Conciliul de la Constanț, unde era de așteptat să se discute și despre unirea Bisericii Apusene cu cea Răsăriteană. La același conciliu vor participa și alte delegații bizantine, între care și una din Muntenia, sub conducerea boierului Dragomir și alta, din Transilvania, sub conducerea lui Ștîbor, voievodului Transilvaniei⁴⁵³. Am menționat acest aspect pentru a sublinia faptul că

⁴⁴⁷ E. Popovici pune alungarea lui Ieremia din Moldova doar pe seama faptului că „fiind străin”, adică grec, a fost refuzat de locuitorii Moldovei: „Domnii Moldovei cerură o mitropolie proprie și obținură de la Constantinople pe la anul 1390-1392, iar ca mitropolit pe grecul Ieremia. Dar moldovenii nu voiră a-l primi, ca fiind străin, și-l alungară; din această cauză țara fu dată anatemei cu tot clerul.” Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 43.

Ieremia, va ajunge mitropolit de Târnovo, ca locțiitor al patriarhului Eftimie, ce fusese trimis în exil după căderea Bulgariei sub turci, iar patriarhia de Târnovo va fi redusă la rangul de mitropolie în cadrul Patriarhiei de Constantinopol. Ieremia chiar din Târnovo solicita mereu Patriarhiei să i se dea scaunul Moldovei, considerându-se mitropolitul ei canonic. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 278.

⁴⁴⁸ Asupra localității Rădăuți înclina istoricul Păcurariu, care indică, alături de acest sediu al episcopiei încă o episcopie, la Suceava. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 277. Poate că episcopul de Asprokastron a fost adus la Rădăuți.

⁴⁴⁹ Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 43.

Cu mitropolitul Iosif încep toate pomelnicele mitropoliilor Moldovei. Cf. *Ibid.*, nota 1, p. 44.

Iorga propune ca reședință pentru cei doi episcopi, Iosif și Meletie, locuri precum Rădăuți și Roman. Cf. N. IORGA, „Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV”, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II – Tomul XXXV (1912-1913), Ed. Socec, București 1913, p. 409.

⁴⁵⁰ Din corespondența dintre Patriarhie și Alexandru cel Bun reiese că Iosif a fost hirotonit de către mitropolitul Haliciului, „care luase învoială sinodală spre a hirotoni episcopi în episcopiile Rusiei Mici” și că Iosif a fost hirotonit de al Haliciului[mitropolit], încă de la început, ca drept episcop în Moldovlahia și nu în altă parte”. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 281.

⁴⁵¹ Odată cu aplanarea conflictului cu Patriarhia de Constantinopol, Mitropolia Moldovei a fost scoasă de sub pretențiile de jurisdicție a mitropoliilor de Kiev ori de Haliciu, și intrarea sub directă jurisdicție a Patriarhului de Constantinopol. Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 274.

⁴⁵² Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 44.

Despre mitropolitul moldovean Iosif. Cf. și AAVV, *Istoria României*, Ed. Didactică și pedagogică, București 1969, p. 147.

⁴⁵³ Cf. AAVV, *Istoria României*, Ed. Didactică și pedagogică, București 1969, p. 148. Tot aici se afirmă că delegația moldoveană la Constanț, 1415, a fost sub conducerea mitropolitului Grigore Țamblac.

Bota consideră că Grigorie Țamblac fusese delegat la sinodul de la Constanț atât pentru rușii kievieni, cât și pentru moldoveni. Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 139.

Cf. S.A. PRUNDUȘ – C. PLAIANU, *Catolicism și Ortodoxie românească*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 47-48.

principatele române erau deplin conectate la marile teme politice și ecleziale ale epocii, unde prezența unor asemenea delegați confirma atenția deosebită de care se bucurau românii în epoca respectivă, Conciliul de la Constanț fiind, la rândul său, un conciliu care și-a dorit să găsească modalități de apropiere între Biserica latină și cea greacă.

Lui Alexandru cel Bun i se va atribui cinstea de a fi instituit încă două episcopii, la Rădăuți și la Roman⁴⁵⁴, alături de mitropolia de la Suceava, consolidând Biserica Moldovei⁴⁵⁵.

După stingerea din viață a mitropolitului al Moldovei, Iosif, în jurul anului 1415, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun (1400-1433), numele urmașului său nu este cunoscut⁴⁵⁶, însă în cronicile vremii se spune că un mitropolit al „Moldovei”, căruia nu i se dă numele, a venit la Constantinopol ca să ceară recunoașterea în scaun. Patriarhul de Constantinopol, Eftimie al II-lea

⁴⁵⁴ Academicianul I. Nistor afirmă că „Nu ni s-a păstrat însă de la Alexandru cel Bun nici un act autentic care să adeverească existența unei episcopii de Roman și cu atât mai puțin de Rădăuți. Prima mențiune documentară asupra episcopiei de Roman datează din 1445, când se face mențiune de episcopul Calixt, iar despre cea de Rădăuți chiar numai din anul 1427 când apare episcopul Ioanichie.” Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 274. Totuși, același autor menționează faptul că în anul 1455 episcopia de Roman deja ființa, nefiind cunoscută data înființării acestei episcopii. *Ibid.*, p. 282.

Axinte Uricariul, vorbește și el despre instituirea canonică a Mitropoliei Moldovei în cadrul Patriarhiei de Constantinopol, punând sediul mitropoliei moldovene la Suceava, iar episcopia de la Roman, considerată a fi instituită tot de domnul Alexandru, se spune că era considerată a fi a doua în cinste, după mitropolie, iar o altă episcopie, la Rădăuți, instituită tot în timpul acestei domnii, a primit spre păstorie „o parte de ținuturi în Țara de Sus”. Cf. A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 18.

Despre existența, în Moldova, a doi episcopi, fără ca vreunul din ei să fi fost mitropolit, care împreună cu Macarie, mitropolit al Ungrovlahiei, puteau să hirotonească un mitropolit pentru Moldova, în anul 1466, s-a făcut deja mențiune, dar faptul mai indică existența, dincolo de un mitropolit sau chiar doi în Moldova (care, totuși, pe moment nu avea nici un mitropolit, dar tocmai se pregătea de primirea unuia) și a altor episcopi, semn al unei bune organizări bisericești. Cf. AL. ELIAN, „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010, p. 506-507.

⁴⁵⁵ Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit. p. 44.

Autorul, vorbind despre episcopia de la Cetatea Albă, înclină spre ipoteza ca această episcopie să se fi menținut vreme îndelungată, fără să pomenească posibilitatea includerii ei sub jurisdicția Mitropoliei Moldovei cu sediul la Suceava, însă o consideră ca fiind strămutată la Dunărea de jos, succesiv la Reni, Galați, Brăila, „fiindcă venind sub dominațiunea directă a Turcilor și sub jurisdicția directă a patriarhiei de Constantinople, ea nu se mai număra printre episcopiile Moldovei, ci fu declarată ca mitropolie proprie”. *Ibid.*, p. 44.

Ureche, care și el apreciază eforturile lui Alexandru cel Bun de a consolida Biserica Moldovei, îi atribuie acestui domnitor instituirea unei mitropolii, la Suceava și a două episcopii, la Roman și la Rădăuți:

Și cu darul ce avea de înțelepciunea de la milostivul Dumnedzău, căutându și văzându cinstea lumii, cum să cade a să purta în podoabele împăraților ș-a crailor ș-a domnilor, socotit-au și la această țară, măcaru că n-au fost mai căutat alții, ce au fost mai înainte domni, întâie dată au trimis la patrierșii de la răsărit de au luat blagoslovenie ș-au făcut mitropolit și i-au dat scaun o sfântă mănăstire mare, mitropolie în orașul Sucevii, lângă polata domnească, cu multe sate și ocine dându-i, să fie de slujbă acei svinte mănăstiri, mitropolii, și câteva ținuturi în eparhiia ce i s-au dat, făcându-l episcop legii.

Mai făcut-au ș-al doilea episcop, după mitropolit, la svânta mănăstire ce ieste în oraș în Roman și i-au dat eparhiia o parte de ținuturi de suptu munte den gios.

Mai făcut-au ș-al treilea episcop la o svântă mare mănăstire, la Rădăuți și eparhiia i-au dat Țara de Sus, despre Țara Leșască, ținuturile cele de sus. G. URECHE, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Ed. Tineretului, București [fără menționarea anului editării], p. 44-45.

⁴⁵⁶ *Pomelnicul de la Bistrița* arată ca urmași ai lui Iosif pe arhierii Ioan, Samuil, Ioanichie, Vasile și Teoctist. „Dintre aceștia numai Teoctist este adevărit prin acte și documente”. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 275.

(1410-1416), nu a dorit să îl recunoască drept mitropolit al Moldovei, și nici măcar nu i-a dat voie să intre în Constantinopol⁴⁵⁷.

Către sfârșitul anului 1416, noul patriarh de Constantinopol, Iosif al II-lea (patriarh între anii 1416-1439), confirmă un mitropolit al Moldovei, care pare să fie aceeași persoană care încercase să obțină aceeași confirmare de la patriarhul anterior, așa cum am văzut, dar dacă atunci nu a avut succesul așteptat, acum era recunoscut, în sfârșit. S-ar putea ca acest mitropolit să fi avut numele Macarie, și să fi păstorit între 1416-1436, căci o inscripție grecească pe un epitaf, din 1428, arată că atunci era mitropolit „al Moldovei și al părților de lângă mare” unul cu acest nume. Motivul nerecunoașterii acestui mitropolit de către patriarhul Eftimie va fi fost același ca și în cazul lui Iosif, mitropolitul Moldovei de mai înainte, adică se presupune că Alexandru cel Bun și sfetnicii săi au preferat un mitropolit din propriul neam, și nu un mitropolit străin, probabil vreun grec, așa cum se așteptau cei de la Constantinopol⁴⁵⁸.

În anul 1436, în două scrisori datate la 10 și 11 martie, papa Eugen al IV-lea anunța că Mitropolitul Grigore al Moldovei s-a unit în credință cu Roma și cerea să fie sprijinit pe unde va trece cu oamenii lui pentru propagarea credinței catolice⁴⁵⁹.

⁴⁵⁷ Cronicarul Sylvestru Syropulos, el însuși unul dintre principalii participanți la sinodul de la Ferrara-Florența, va scrie o celebră lucrare, numită „Memorii”, lucrare ce are în centru atenției desfășurarea lucrărilor acestui sinod, opera sa începând tocmai cu episodul venirii mitropolitului de Poleanina la Constantinopol pentru a fi numit mitropolit în Moldova de către patriarhul Eutimie al II-lea (1410-1416), însă în acele zile s-a întâmplat ca patriarhul să moară, la scurtă vreme fiind ales Iosif al II-lea ca patriarh de Constantinopol. Cf. S. SYROPULOS, *Les «Mémoires»*, p. 100-101.

⁴⁵⁸ Cf. M. PĂCURARIU, „Biserica Ortodoxă din Moldova și Țara Românească în secolul al XV-lea”, în *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați 1996, p. 94.

Istoricul I. Nistor afirmă că după moartea lui Macarie, scaunul mitropolitan al Moldovei a rămas în seama protopopului Constantin, în calitate de vicar mitropolitan, care ar fi consus astfel mitropolia până după moartea lui Alexandru cel Bun, când patriarhul de Constantinopol l-a numit în Moldova pe Damian, purtând titlu de Sebastia. Cf. I.I. NISTOR, *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002, p. 275.

Pe un protopop Constantin l-am regăsit la Florența semnând decretul de unire ca „vicar al Moldovlahiei”.

⁴⁵⁹ Cf. I.M. BOTA, *Istoria Bisericii Universale și a Bisericii Românești*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 139. Două acte papale, din 10 și 11 martie 1436 vorbesc despre un mitropolit Grigorie al Moldovlahiei.

Istoricul Păcurariu lasă de înțeles că papa l-a numit arhiepiscop al Moldovei, după ce, fiind deja ierarh, a îmbrățișat unirea cu Biserica apuseană. Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 342.

Documentul din 11 martie 1436 este reprodus în întregime și în colecția de documente pontificale referitoare la unirea Bisericilor, colecție coordonată prin îngrijirea marelui istoric G. Hofmann. Cf. G. HOFMANN, *E.P.*, I, Ed. P.I.O., Roma 1940, doc. nr. 55, p. 49.

Un mitropolit Gregorius este menționat și de către G. Fedalto, ca păstorind la 10 martie 1435, considerat a fi mitropolit al Moldovei cu sediul la Suceava, ca și urmașul său Damian. Cf. G. FEDALTO, „Sotzaba (/ Sotzava / Soizowa) – eccl. orthodoxa”, în *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988, p. 356.

Năsturel risipește dubiile ridicate de Iorga asupra lui Grigorie (/ Grigore), despre care Iorga credea că ar fi fost episcop de rit latin. Grigorie era *arhiepiscopul* Moldovei, deci nu un simplu episcop de rit latin. Același istoric, Năsturel, este de părere că Grigore la scurtă vreme după 1436, a murit „deoarece în 1437 este adeverit un alt mitropolit, Damian”. P.Ș. NĂSTUREL, „Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența”, în *Mitropolia Olteniei*, XI, nr. 9-12 (1959), p. 644.

După menționarea mitropolitului Grigorie în scrisorile papale, alte știri despre acest mitropolit unit cu Roma nu mai avem⁴⁶⁰, ba chiar adeseori nici nu este menționat în lista mitropoliților Moldovei⁴⁶¹.

Intrarea mitropolitului Grigorie al Moldovei întru deplina comuniune cu Biserica Romei și cu papa Eugen al IV-lea, este într-adevăr un moment deosebit pentru istoria creștinismului european, anticipând profetic unirea care se va proclama, în aceeași cetate a Florenței.

Papa Eugen al IV-lea l-a confirmat pe Grigorie drept mitropolit al Moldovei unit cu Roma, un ierarh al Moldovei, capabil să ducă speranța unirii între vlahi dar chiar și mai departe, între bulgari - în această perioadă greu încercată pentru creștinismul răsăritean.

După Macarie, și Grigorie, în scaunul mitropolitan al Sucevei, a fost Damian⁴⁶² (1437-1447), ce avea și titlul de *locțiitor al Sevastei*⁴⁶³.

Sinodul ecumenic de la Ferrara-Florența este menționat într-o cronică a Moldovei, care însă situează desfășurarea sinodului în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, tatăl lui Iliș: „În vremea lui [Alexandru voievod] s-au adunat împăratul grecesc și patriarhul Țarigradului și mare mulțime de mitropoliți la soborul de la Florența, la papa Romei vechi”, chiar dacă în concepția autorului, sau

⁴⁶⁰ Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 25.

⁴⁶¹ „AICI SE POMENESC ARHIEREII:

Pomenește Doamne întru fericitul sfârșit pe răposaii mitropoliți: pe arhiereul Iosif, pe arhiereul Ioan, pe arhiereul Samuil, pe arhiereul Ioanichie, pe arhiereul Vasile.

Pe arhiereul Teoctist, pe arhiereul Gheorghe, pe arhiereul Tarasie, pe arhiereul Teoctist, pe arhiereul Pahomie [...]”. *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, ed. Damian P. Bogdan, [fără precizarea editurii] București 1941, p. 87.

⁴⁶² „Văzând patriarhul și cu împăratul această răceală a Moldovenilor pentru cauza unirii, fac iarăși un act de autoritate față de ei. Se rânduiește anume un călugăr grec, Damian, care să reprezinte Moldova la sinodul din Florența, unde-l găsim subsemnat ca mitropolit al Moldovlachiei.” A.D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipografia H. Goldner, Iassi 1889, p. 242.

„Era de neam grec și ucenicul patriarhului Iosif al II-lea, care-l ridicase pe scaunul de mitropolit al Moldovei. Se vede că acum moldovenii nu s-au mai putut împotrivi Patriarhiei, care și-a impus candidatul. Este amintit doar în legătură cu participarea sa la Sinodul de unire cu Biserica Apuseană, ținut la Ferrara-Florența în anii 1438-1439. Alături de mitropolitul Damian au mai participat la sinod boierul Neagoe și protopopul Constantin, probabil vicarul episcopului de Roman”. M. PĂCURARIU, „Biserica Ortodoxă din Moldova și Țara Românească în secolul al XV-lea”, în *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați 1996, p. 95.

Despre mitropolitul Damian al Moldovei, istoriografia românească afirma până nu demult, că deși aderase la unirea de la Florența, ulterior „s-a lepădat de ea”. Informații contradictorii l-ar fi indicat pe Damian că la întoarcere în Moldova ar fi fost „rău primit” și alungat, sau că nici nu ar mai fi venit în Moldova după unirea de la Florența. Același autor, E. Popovici, menționează că „alții nu raportează nimic de felul acesta despre el și se pare că într-adevăr el ar fi rămas și mai departe în posesiunea scaunului său”, deși, imediat reia teza că „el renunță la unire și printr-un împluternicit al său, un coleg grec luă parte la sinodul ținut în 1450 în Constantinople contra unirii”. Cf. E. POPOVICI, *Istoria bisericească*, II, op. cit., p. 124-125. Cf. și M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 342-345.

⁴⁶³ Sevasta (/Sebasteia/ Sebastia/Gavraz) era un sediu mitropolitan din provincia *Armeniae secundae*. La sinodul din Calcedon sunt menționate trei episcopii sufragane, numărul acestor episcopii ajungând la cinci în secolul al VI-lea, rămânând cu aceste cinci episcopii sufragane până la pătrunderea selgiucidă din cea de-a doua jumătate a sec. al XI. Mitropolia va dispărea ca sediu rezidențial în cursul secolului al XIII-lea. G. Fedalto afirmă că „în anul 1439 titlul și rangul acestui scaun se transferă Bisericii din Moldovlahia”. G. FEDALTO, „Sebasteia – eccl. Primaeva et byzantina”, în *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988, p. 50.

probabil în urma unei interpolări succesive, acest eveniment era interpretat drept o înșelăciune a latinilor, care a avut drept consecință pentru mulți dintre participanții greci, chiar tăierea bărbilor⁴⁶⁴.

Apoi, după Damian, se menționează existența mitropolitului Ioachim, în anul 1447. Acest Ioachim a ajuns mitropolit în Moldova⁴⁶⁵ după ce a fost transferat de la episcopia de Agathopol, de către patriarhul unionist Grigore al III-lea, când Moldova, evident, era unionistă, în perfectă coerență cu hotărârile conciliului de la Florența.

În jurul anului 1453, scaunul vlădicesc era ocupat de mitropolitul Teoctist, despre care s-a afirmat că ar fi fost de neam român, poate chiar membru al familiei domnitoare a Mușatinilor. Numele său apare adeseori în documentele domnești, ceea ce indică faptul că se bucura de mare încredere din partea voievodului Ștefan cel Mare (1457-1504), stând în fruntea boierilor care alcătuiau sfatul domnesc. Mitropolitul Teoctist a murit la 18 noiembrie 1478⁴⁶⁶, fiind îngropat în pridvorul mănăstirii Putna⁴⁶⁷.

⁴⁶⁴ „Și au fost înșelați de latini și mulți dintre dâșii au venit cu bărbile tunse”. „Letopisețul de la Putna nr. 1”, în *Cronicile slavo-române, din sec. XV-XVI*, ed. I. Bogdan, Ed. Academiei R.P.R., București 1959, p. 41 ș.u.

Această *Cronică a Moldovei* a fost scrisă înainte de anul 1561, data *sbornicului* de la Kiev, în care este cuprinsă. Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 16-17.

⁴⁶⁵ Ioachim al Moldovei a părăsit Moldova și s-a retras în Polonia, de unde intenționa să plece spre Roma. Se cunosc două scrisori, datate doar „Sadomir 16 aprilie”, scrise în Cracovia de către cardinalul Zbigniew Olensniki (+1455) al Cracoviei în care amintea de „kir Ioachim, episcop de Suceava în Moldova” care a încercat stăruitor să aducă poporul pe calea ortodoxiei catolice în spiritul unirii florentine, recunoscând primatul papal. De la Ioachim ne-a mai rămas o *Scrisoare enciclică* scrisă în limba greacă și un *Canon la Preacinstita Adormire a Maicii Domnului*. Cf. S.A. PRUNDUȘ – C. PLAIANU, *Catolicism și Ortodoxie românească*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 51-52.

⁴⁶⁶ „Nu se știe ce s-a întâmplat cu Damian după încheierea lucrărilor sinodului. Unii cercetători susțin că nu și-a mai reluat scaunul din Moldova, din cauza opoziției antiunioniste foarte puternice. Cel care a afirmat acest lucru pentru prima oară a fost Dimitrie Cantemir. Totuși, mulți sunt cei care afirmă că Damian a revenit în scaunul său împreună cu ceilalți membrii ai delegației. Neagoe, de pildă, este pomenit în documentele moldovenești și după această dată. Este posibil să fi fost așa, o afirmă și Nicolae Dobrescu, care amintește de faptul că, la vremea respectivă, Moldova nu putea face abstracție de Constantinopolul pronunionist, de care era legată bisericește, iar pe de altă parte, din punct de vedere politic, nu-i era îngăduit să uite vecinătatea Poloniei catolice, căreia domnitorii Iliș și Ștefan îi erau supuși”. I. VICOVAN, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. Trinitas, Iași 2002, p. 155.

După alte păreri nu s-a putut declanșa în Moldova o mișcare antiunionistă puternică asemenea celei din Rusia (1441) sau din patriarhatele Orientului Apropiat (1443) și că Damian ar fi rămas în scaun până la moartea sa în 1447, când în Moldova este cunoscut un alt mitropolit, Ioachim. Cu toate că mitropolitul Damian n-a fost adept înfocat al Unirii, ci doar un oportunista, un obedient al împăratului și al patriarhului, el a făcut o oarecare misiune în favoarea Unirii, deoarece papa Eugeniu al IV-lea, într-un document din anul 1444, cu privire la Moldova, zice că „unii creștini adoptaseră de curând Unirea”, dar au părăsit-o după aceea. Mișcarea antiunionistă din Moldova trebuie pusă în legătură cu mișcarea antiunionistă din Rusia, din patriarhatele orientale și chiar din Constantinopol, unde mulți s-au dezis de Unire imediat după ce s-au întors acasă de la Florența. În capitala bizantină are loc în anul 1445 un sinod, care respinge unirea în mod oficial. La încheierea sinodului, bizantinii au semnat o scrisoare adresată împăratului, în care îi comunicau că nu acceptă Unirea, între semnatori aflându-se și Damian al Moldovei, înscris pe locul al III-lea în șirul mitropoliților. *Ibid.*, p. 157.

Nu știm dacă Damian s-a reîntors în Moldova după acest sinod ori a rămas în Constantinopol. Cert este că prin noiembrie 1447 el murise, în locul lui fiind numit prin hotărâre imperială noul mitropolit, Ioachim. Se cunoaște faptul că noul mitropolit a încercat să câștige adepți pentru Unire, dar a fost expulzat de popor și a plecat mai întâi la Cracovia și apoi la Roma. În general se consideră că păstoria sa în Moldova a durat până prin anii 1453-1454, deoarece, după afirmația lui Melchisedec Ștefănescu, succesorul lui, mitropolitul Teoctist apare în hrisoavele moldovenești încă din anul 1454. Cf. ȘT. S. GOROVEI, M. M. SZÉKELY, *Princeps Omni Laude Maior, O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Mănăstirii Putna, Putna 2005, p. 17.

⁴⁶⁷ Cf. M. PĂCURARIU, „Biserica Ortodoxă din Moldova și Țara Românească în secolul al XV-lea”, în *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați 1996, p. 95-96.

În timpul papei Sixt al IV-lea (1471-1484), o corespondență ce a trecut testul timpului, păstrându-se până în zilele noastre, ne prezintă relații mai mult decât oficiale între acest papă și voievodul Moldovei Ștefan cel Mare: este vorba despre două scrisori, prima din anul 1476 și cea de-a doua, din anul 1477 - când încă mai trăia mitropolitul Teoctist.

Prima scrisoare, așadar, indică inițiativa lui Ștefan de a solicita un tip anume de indulgențe – *indulgența jubiliară*; papa concede această indulgență, în anumite condiții, după cum se ofereau asemenea indulgențe, celor care vor vizita *biserica cea mare a Moldovei*⁴⁶⁸. Scrisoarea era trimisă spre Moldova prin episcopul romano-catolic Petru, de curând hirotonit episcop pentru o episcopie din Moldova, care la puțin timp după sosirea sa în Moldova vedea catedrala - sau biserica cea mare din orașul Baia - distrusă de prada otomană, ca și alte așezăminte, drept replică otomană la strălucita biruință a lui Ștefan din anul anterior, 1475, la Podul Înalt.

Cea de-a doua scrisoare a papei Sixt al IV-lea, lasă de înțeles cunoașterea dramei Moldovei și a episcopului Petru și repropune aceleași indulgențe pentru alte locuri, dar și pentru catedrale de rit bizantin; mai întâi în orașul Moncastru sau Cetatea Albă, unde indulgențele trebuiau oferite în două catedrale. Evident, nu se putea concepe existența a două catedrale și respectiv două episcopii latine cu sediul într-o singură localitate: una dintre ele, înțelegem, era de rit bizantin⁴⁶⁹.

Papa, fără alte formalități, considera Moldova, și implicit pe voievodul Ștefan cel Mare, uniți într-o credință. Iar dacă ținem seama de faptul că Sixt al IV-lea provenea din rândurile franciscanilor, având o origine umilă, ajungând mai apoi superior al franciscanilor într-o anumită regiune și, succesiv, superior general al acestui ordin și în timpul cardinalatului fusese cardinalul protector al acestui ordin, protectorat pe care l-a preluat chiar de la Bessarion - patriarhul de Constantinopol, în linia unionistă, în exil la Roma – înțelegem faptul că nu era străin de situația religioasă a românilor de rit bizantin din Moldova⁴⁷⁰.

Între titlurile și sarcinile pe care le asumase cardinalul Bessarion, fusese și cel de cardinal protector al franciscanilor, dar într-o cronică franciscană găsim indicația, pentru anul 1463, că Bessarion, alături de cardinalul Alanus – titular de *Sanctae Praxedis* – dețineau, împreună funcția de

ȘT. S. GOROVEI, M. M. SZÉKELY, *Princeps Omni Laude Maior, O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Mănăstirii Putna, Putna 2005, p. 20 precizează faptul că după căderea Constantinopolului, Moldova nu a mai avut relații cu Patriarhia de Constantinopol vreme de aproape un secol, deoarece simpla subordonare jurisdicțională bisericească risca să se transforme în subordonare administrativă și apoi politică.

⁴⁶⁸ Cf. A.L. Tăutu, „Spirit <<ecumenic>> între papalitate și români pe vremea lui Ștefan cel Mare”, în *Buna Vestire*, XIV (ianuarie-martie), Tipografia P.U.G., Roma 1975, p. 335.

⁴⁶⁹ Cf. *Ibid.*, p. 337.

⁴⁷⁰ Cf. *Ibid.*, p. 337-338.

cardinali protectori a două ordine monahale, atât a franciscanilor cât și a dominicanilor⁴⁷¹. În acest sens, ca linie de cercetare viitoare, am putea integra mai bine acțiunile celor două ordine monahale în coordonatele susținerii unirii florentine.

Limitele acestei cercetări ne impun să limităm expunerea acestui episod, deosebit de dens, care ar fi meritat o analiză textuală amănunțită, fiind un argument în plus al faptului că Moldova, în timpul lui Ștefan cel Mare, putea fi considerată întru deplină comuniune cu Roma, conform principiilor emise în conciliul de la Florența, iar episcopul amintit, Petru de Insula, un adevărat purtător al mesajului papal – valabil și pentru credincioșii de rit latin și pentru credincioșii de rit bizantin. Faptul că papa indica explicit pe Ștefan cel Mare - sau alți bărbați desemnați de el, evident în prezența episcopului Petru - drept administrator al sumelor strânse din donațiile primite în aceste catedrale, ori în alte locuri unde se vor proclama aceste indulgențe - în definitiv era vorba de donații oferite în contextul primirii indulgențelor și a binecuvântărilor papale – este o mărturie suficientă că Ștefan un catolic de rit bizantin, căci în situații similare, asemenea încredințări de sume strânse din indulgențe, mai ales dacă banii erau destinați cruciadelor, nu puteau fi administrați și cheltuiți de vreun necatolic⁴⁷².

La scurtă vreme după aceste episoade se stinge mitropolitul Teoctist. Urmașul lui Teoctist, în istoriografia oficială, a fost mitropolitul Gheorghe, care a întemeiat o „școală” de slavonie, sprijinind astfel mișcarea culturală a timpului. A murit la 1 aprilie 1508⁴⁷³.

Privitor la cealaltă episcopie de rit bizantin, episcopia Romanului⁴⁷⁴, reamintim faptul că ea fusese înființată în primii ani de domnie ai lui Alexandru cel Bun, având sub jurisdicția ei partea de sud a Moldovei, numită și „țara de jos”⁴⁷⁵. În perioada 1435-1442, așa cum am văzut, Moldova fiind împărțită între cei doi fii ai lui Alexandru cel Bun, Iliaș domnind peste „țara de sus”, cu scaunul la Suceava, iar Ștefan peste „țara de jos”, cu scaunul la Roman, pentru a avea și Ștefan o organizare bisericească asemănătoare celei din „țara de sus”, a ridicat scaunul episcopal de la Roman la treapta

⁴⁷¹ „Alanus, tit. Sanctae Praxedis Cardialem, dictum Avinionensem, et Bessarionem Cardialem Tusculanum, appellatur Nicenum, utriusque Ordinis Praedicatorum et Minorum Protectores”. L. WADDINGO, *Annales Minorum*, XIII (1457-1471), Ed. Ad Claras Aquas, Florentiam 1933⁴, p. 305.

⁴⁷² „Și i pentru ca ofertele să fie păstrate conștient în scopul și folosul credinței ei amintite și i pentru ca să nu li se dea altă destinație ie, vrem ca episcopul Moldovei și i alți i bărbați i desemnați i de numitul Ștefan voievod, să țină lădițe a sau cutia susnumită închisă cu trei chei, dintre care fiecare să țină la sine câte una deosebită de alta; și i tot ce s-ar scoate din numita lădițe a sau cutie să fie predat conștient numitului Ștefan voievod pentru întreținerea armatei sale ridicată contra crudului Turc, dușmanul numelui creștin, și i să nu fie întrebuințat alt scop decât acela al sfintei cruciade, sub pedeapsa caterisirii prestabilite, în care vrem să cadă imediat oricine ar întrebuința a acei bani în alt scop”. *Ibid.* p. 341.

⁴⁷³ Cf. M. PĂCURARIU, „Biserica Ortodoxă din Moldova și Țara Românească în secolul al XV-lea”, în *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați 1996, p. 96.

⁴⁷⁴ Fedalto nu are știință de episcopi de Roman decât din mai 1642, când este menționat un episcop cu numele Eulogius, sufragane al Mitropoliei Moldovei. Cf. G. FEDALTO, „Rhomanos (/Romanum /Roman) – eccl. orthodoxa”, în *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988, p. 357.

⁴⁷⁵ Cf. G. URECHE, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Ed. Tineretului, București [fără menționarea anului editării], p. 45.

de mitropolie⁴⁷⁶. Astfel episcopia Romanului, mai este menționată în unele documente „Mitropolia țării de jos” sau „Mitropolia din târgul Romanului”, iar episcopului i se spunea „mitropolit”⁴⁷⁷.

Cel dintâi episcop cunoscut al Romanului este Calist, menționat într-un document din anul 1445, unde este numit „Prea sfințitul mitropolit chir Calis al Romanului”. Urmașul său a fost Tarasie, amintit în unele documente între anii 1464-1473, câteodată fiind numit „mitropolit”. Al treilea episcop de Roman cunoscut din documente este Vasile, pomenit în acte până la 31 august 1499, la scurtă vreme urmând în acest scaun episcopul Teoctist⁴⁷⁸.

Opera lui Ureche va fi completată de către Axinte Uricariul, care va aduce o clarificare asupra numelui papei, *Evghenie*, însă în locul lui Grigorie Țamblac îl indică pe *Ioasaf*⁴⁷⁹, după cum, tot greșit, este preluată informația despre mitropolitul moldovean la Florența, după un *hronograf grecescu*⁴⁸⁰.

Ureche, deși deplânge nereușita deplină a acestui săbor, amintește și de circumstanțele istorice deosebit de grele în care se afla împăratul Ioan Paleologul, prezintă și dubla interpretare antiunionistă și prounionistă asupra persoanei lui Marcu mitropolitul Efesului, văzut de către unii drept „dascăl”, iar de alții drept „începătoriu și ațîțitoriu”, *ațîțător*, al disputelor cu apusenii, care a dat veste „pretitinderile [/pretutindeni] ca să nu primească niminea acel săbor, măcară că alții toți au fost pristănit și au fost și primiți”, adică au semnat și au fost de acord cu acele hotărâri. În încheierea descrierii acestui episod, Ureche trece spre descrierea tensiunii dintre Bisericele Răsăritului și Apusului, în zilele sale, văzând această stare a lucrurilor drept consecință directă a insuccesului acelui *sobor* de la Florența⁴⁸¹.

Axinte Uricariul, în deja amintita *Cronică paralelă*, dorește să aprofundeze tematica participării Moldovei la acest *al optulea săbor* ecumenic, și menționează încă un izvor relativ apropiat de timpurile desfășurării acelui eveniment, anume chiar scrierea a unui mitropolit, cu numele

⁴⁷⁶ Cf. M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1991², p. 342.

⁴⁷⁷ Cf. IDEM, „Episcopia Romanului”, în *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați 1996, p. 96-97.

⁴⁷⁸ Cf. *Ibid.*, p. 97.

⁴⁷⁹ La Florența, într-adevăr, participase un mitropolit cu numele Ioasaf, însă acolo fusese cunoscut doar după titlul de *mitropolit de Amasia*, fără vreo menționare explicită că ar fi păstorit printre vlahi. Totuși, această indicație a lui Axinte Uricariul ar trebui mai bine valorificată și integrată cu celelalte date despre titlurile mitropoliților Munteniei, care deja primiseră acest rang de *mitropolit de Amasia* din partea Patriarhiei de Constantinopol.

Semnătura lui Ioasaf *mitropolit de Amasia* este reprodusă fotografic de părintele Gill, Ioasaf fiind menționat imediat după Damian, mitropolitul Moldovlahiei. Cf. J. GILL, *Il Concilio di Firenze*, p. 360-361.

⁴⁸⁰ „Iară la hronograf grecescu scrie că au fostu papa Evghenie și de la Moldova au fostu Ioasaf și vă leatul 6947 când s-au obârșit soborul. Și așa vom putea crede cum scriu grecii, că ei cum au fost acolo și cum au văzut, așa au însemnatu.” G. URECHE (Axinte Uricariul), *Letopiseșul Țării Moldovei*, Ed. Tineretului, București [fără menționarea anului editării], p. 48.

⁴⁸¹ Cf. G. URECHE, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Ed. Tineretului, București [fără menționarea anului editării], p. 48-49.

Gheorghe, care, la rândul său, indică participarea unui mitropolit al Moldovei la sinodul de la Florența, dar numele mitropolitului, Iosif, este greșit menționat, ca și perioada desfășurării, „în vremea domniei lui Alexandru vodă”⁴⁸².

Tematica florentină, dincolo de impreciziile inerente în cazul penuriei izvoarelor istorice genuine care să fi fost la îndemâna cronicarilor, rămâne, așa cum am văzut o temă interesantă pentru cronicari, fiind des evocată în scrierile lor, dând culoare și dinamism prin tensiunile apologetice în orizontul cărora sunt evocate, ancorând, în definitiv, istoria locală la marile teme europene și extraeuropene: cineva dintre *ai noștrii* a fost acolo, în prima linie a acestor dezbateri.

Rămâne ca cercetările ulterioare, concordate cu noile descoperiri ale menționărilor contemporane, să aducă mai multă lumină asupra complexității dimensiunii unioniste promovate de conciliul florentin, atât între apuseni cât și între răsăriteni.

⁴⁸² „Aflat-am noi scris de părintele Gheorghe, proin mitropolit al Moldovei, cu mâna sa, cum în vremea domniei lui Alexandru vodă au fost mitropolit Iosif, care au fost și la săborul al optule<a> cu Grigorie Țamblac ieromonahul.” A. URICARIUL, *Cronica paralelă*, p. 22. Pentru generațiile succesive, multă vreme, a fost greu de făcut un discernământ asupra celui de-al „optulea” sinod ori conciliu ecumenic, căci fiecare dintre conciliile la care participaseră bizantinii, după cel de-al 5-lea sinod ecumenic, vor purta, pentru o vreme, numele de sinodul al „optulea”. Așa se întâmplase, deja, cu un sinod local ținut în Constantinopol și, mai apoi, la sinoadele unioniste de la Lyon II, Constanza, Basel și, mai pe urmă chiar la acest conciliu de la Ferrara-Florența.

CONCLUZII

Negocierile dintre Roma și Bizanț pentru convocarea unui sinod care să analizeze și să ofere modalități concrete pentru refacerea comuniunii bisericești au început deja din veacul al XIII-lea⁴⁸³. Acest dialog a dus mai întâi spre convocarea sinodului Lyon II (1274) și, mai apoi spre sinodul de la Basel-Ferrara-Florența, continuat la Roma.

În anul 1443 papa a transferat conciliul la Roma, iar la Roma a continuat să îi primească și pe alți dizidenți: magnații bosniaci împreună cu regele lor Ștefan, mitropolitul nestorian Timotei din Tars, episcopul maronit Ilie⁴⁸⁴.

Roadele nu au fost pe măsura speranțelor nutrite la Florența și la Roma. Doar o mică parte din națiunea armenescă a acceptat unirea⁴⁸⁵. Unirea cu Iacobiții, din cauza depărtării acelor locuri, scufundate în valul islamic, și ea a fost doar o unire parțială, care, de asemenea, nu a durat mult⁴⁸⁶.

Scăderea entuziasmului unei părți a grecilor a fost favorizată, poate, și de eșecul Cruciadei de la Varna. Papa Eugen, imediat după unirea cu grecii inițiasse o cruciadă în favoarea grecilor la care a participat Veneția, Ladislau, regele Ungariei și a Poloniei, Iancu de Hunedoara și pricipii Serbiei și Valahiei. Regele Ungariei și Poloniei, Ladislau (Vladislav), a murit la Varna, asemenea și *legatului papal*, cardinalul Giuliano Cesarini⁴⁸⁷.

Grigorie al III-lea Mammas, prieten al Unirii, ales patriarh de Constantinopol - în condiții încă nedeplin elucidate - a venit la Roma, din anul 1451, unde a murit în faimă de sfințenie⁴⁸⁸; totuși plecarea sa a fost socotită nu ca o abandonare a scaunului patriarhal al Constantinopolului, ci ca o

⁴⁸³ Cf. C. AUNER, *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915², p. 5.

⁴⁸⁴ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 90.

⁴⁸⁵ După căderea Constantinopolului, situația armenilor din Cilicia a degenerat și mai mult. În anul 1441 scaunul catolicosului suprem era la Sis, în Cilicia, de unde s-a transferat la Ecimiadzin. Alături de scaunul cel mai important, s-au păstrat până în zilele noastre alte două scaune de *katholikoi*, de rang mai mic, unul la Sis și altul în Althamar, precum și două scune de patriarhi armeni, fără să aibă și titlul de *catolicos*, unul la Constantinopol și altul la Ierusalim. În anul 1461 otomanii au sprijinit instituirea unui patriarhat armenesc la Constantinopol, căruia îi erau dați în ascultare toți creștinii monofiziți. În secolul al XVI-lea, începând cu perioada vieții lui Grigorie al XIII-lea (1572-1585), Biserica armenescă s-a divizat, o parte aderând la confesiunea monofizită moderată, numită și *miafizită*, o parte intrând în deplina comuniune cu Biserica Romei, au devenit catolici. La Ecimiadzin s-a înființat o episcopie armenescă catolică, care în anul 1830 a fost transformată în arhiepiscopie primațială de către papa Pius al VIII-lea. Din 1831 armenii catolici au obținut recunoașterea autonomiei lor față de autoritățile civile pentru patriarhii, mitropoliții și episcopii lor. Astăzi *Biserica Catolică de rit armean* numărănd aproximativ 340.000 credincioși din întreaga lume. Cf. P. SINISCALCO, *Le Antiche Chiese Orientali, Storia e letteratura*, Ed. Città Nuova, Roma 2005, p. 268-269.

⁴⁸⁶ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 91.

⁴⁸⁷ Cf. L. TODESCO, *Storia della Chiesa*, IV, *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti, Casale 1958, p. 91.

⁴⁸⁸ Cf. *Ibid.*, p. 91-92.

călătorie, de unde ar fi trebuit să se întoarcă, iar în absența sa din Constantinopol, înainte de cucerirea otomană, era pomenit în slujbele bisericești drept patriarh, în timpul firesc al mandatului său pastoral.

Sărbătoarea proclamării unirii, celebrată la 12 decembrie 1452 în Sfânta Sofia cu sprijinul împăratului Constantin al XII-lea Paleologul⁴⁸⁹, era o acțiune târzie ce nu și-a mai atins deplin scopul căci, la scurtă vreme după cucerirea Constantinopolului, au instituit o nouă linie patriarhală, evident antiunionistă și în dispută cu linia patriarhală, aflată acum în exil, la Roma, ambele încercând să atragă și să mențină în sfera lor de influență pe creștinii răsăriteni de rit bizantin, între care se aflau, evident, și românii.

Patriarhiile răsăritene ale Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului, aflat de multă vreme deja sub stăpânire păgână, după căderea Constantinopolului se aflau prinse între împărăția otomană, cu patriarhul de Constantinopol creat de ea, și tendințele antiotomane ale principilor musulmani din zonă, precum Uzun Hassan, hanul turcoman al „Mielului Alb” (Akkoyunlu) din Persia, și Ibrahim bei, principele de Karaman, care au căutat amândoi, alianța și ajutorul Sfântului Scaun. O tentativă de revenire la Unirea florentină, atestată în 1460 și precedată de scrisori trimise papilor Calixt al III-lea și Pius al II-lea, în 1457-1459, de întâii-stătători ai celor trei scaune patriarhale, nu a avut, totuși, nici un viitor⁴⁹⁰.

Isidor de Kiev adusese *Decretul de unire cu grecii* și îl proclamase la Moscova în martie 1441, celebrând cu acea ocazie Sfânta Liturghie în catedrala *Adormirea Maicii Domnului*, cu menționarea numelui Sfântului Părinte Papa Eugen al IV-lea în timpul slujbei. Această atitudine nu a fost aprobată de marele principe al Moscovei Vasile al II-lea Vasilievici Tomnij (1425-1433; 1434-1436; 1447-1462), care a poruncit arestarea mitropolitului Isidor și închiderea lui într-o mănăstire. Isidor, nepărăsind unirea, a rămas închis câteva luni, apoi nevrând Vasile al II-lea să facă din el un martir, i-a facilitat fuga spre Occident⁴⁹¹ unde Isidor va continua să pretindă titlul de Mitropolit de Kiev, ajungând să fie numit și patriarh de Constantinopol după moartea lui Mitrofan al II-lea⁴⁹² și patriarhului Grigorie Mammas, retras și el la Roma.

⁴⁸⁹ *Ibid.*, p. 92.

⁴⁹⁰ Cf. ȘT. S. GOROVEI, M. M. SZÉKELY, *Princeps Omni Laude Maior, O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Mănăstirii Putna, Putna 2005, p. 21.

⁴⁹¹ Cf. O. BÂRLEA, „1000 de ani dela Botezul poporului Rus’ ”, în *Perspective*, 42 (oct.-dec. 1988, anul XI), p. 16.

⁴⁹² Mitrofan al II-lea, apărător al unirii florentine, scria în anul 1440, călugărilor, preoților și credincioșilor din Creta, dându-le sfaturi practice pentru întărirea unirii. Scrisoarea, în limba greacă și cu traducerea în limba franceză, este reprodusă de I. OUDOT, în *Patriarchatus Constantinopolitani, Acta selecta, I, Fonti, Serie II – Fascicolo II*, ed. I. Oudot, Typis Polyglotis Vaticanis, Roma 1941, p. 172-175.

Isidor de Kiev a fost, așa cum îl indică cronicile contemporane bizantine, martor al proclamării solemne a *Decretului de unire cu grecii* în catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol⁴⁹³, semn că bizantinii, după numeroase ezitări teologice, au luptat eroic pentru apărarea Constantinopolului, având bucuria reîntregirii Bisericii lui Hristos, cronicarii vremii fiind în deplin acord că în ultimele luni de existență a cetății lui Constantin fervoarea creștină a crescut, controversile cu Apusul s-au stins, locuitori civili și militari participau împreună la Sfintele Liturghii, bizantini și latini împreună, și apoi procesiuni cu icoane prin cetate, își așezau viața sufletească în mâinile lui Dumnezeu⁴⁹⁴.

În ceea ce privește situația Bisericii din Moldova, după decesul mitropolitului Damian, pentru această mitropolie va fi ales Ioachim, care la acea dată era episcop de Agatopole; Ioachim va fi transferat de la Agatopole la Suceava în luna noiembrie 1447, va ajunge în Moldova unde își va lua în primire scaunul mitropolitan însă, cândva între anii 1449-1455, s-a refugiat în Polonia, rămânând credincios sfintei uniri cu Roma. Din Polonia s-a îndreptat spre Roma, dar după episodul prezenței sale în Polonia, alte mărturii despre viața sa nu se mai cunosc de la acel moment⁴⁹⁵.

Chiar dacă rezultatele întru refacerea unității Bisericii nu au fost pe măsura tuturor așteptărilor⁴⁹⁶, sinodul ecumenic de la Ferrara-Florența a indicat unele puncte sensibile între teologia apuseană și teologiile răsăritene, puncte ce vor fi tot mai mult clarificate în imediat următoarele decrete de unire cu alte comunități creștine din Răsărit, și vor fi amintite în succesivele încercări de unire cu Roma.

După moartea patriarhului Grigorie Mammas (patriarh de Constantinopol între 1453-1458, din 1451 aflându-se la Roma, unde și-a încheiat viața și păstoria – în timp ce la Constantinopol otomanii susțineau un patriarh schismatic față de Roma, pe Gheorghe Ghenadie Scholarios⁴⁹⁷), papii

⁴⁹³ J. GILL, „Isidore, Metropolitan of Kiev and All Russia”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 65-78.

⁴⁹⁴ „Și cardinalul Isidor al Sarmației, de care am amintit mai înainte, fiind atunci la elini, le ajuta la război; căci venise cu gândul să facă un sinod și să împace pe elini cu arhierul romanilor. Cu puțin mai înainte o făcuse aceasta; și elinii în sfârșit au ajuns odată să se împace cu romanii”. L. CHALCOCONDIL, *Expuneri istorice – Creșterea puterii turcești – Căderea împărăției bizantine*, Ed. Academiei R.P.R., București 1958, p. 230.

⁴⁹⁵ Damian al Moldovei era deja mort în noiembrie 1447, când la Constantinopol se făceau demersurile de transferare a episcopului Ioachim de la Agatopole pentru mitropolia Moldovei. Dată fiind moartea lui Damian înainte de noiembrie 1447, referirile la retractarea semnăturii sale de pe *Decretul de unire cu grecii* - retractare care ar fi avut loc la Constantinopol după 1450 – sunt denaturări ulterioare, menite să „reabiliteze” memoria unui număr cât mai mare a mitropoliților greci participanți la Florența, în conformitate cu noile orientări antiunioniste ce se vor înrădăcina tot mai mult după căderea Constantinopolului. Cf. M. LASCARIS, „Joachim métropolit de Moldavie et les relations de l'Église Moldav avec le patriarchat de Peć”, în *Bulletin de la Section Historique*, Tome XII, Ed. Cultura națională, București 1927, p. 30.

⁴⁹⁶ Cf. S.A. PRUNDUȘ – C. PLAIANU, *Catholicism și Ortodoxie românească*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994, p. 46-52.

⁴⁹⁷ Despre Scholarios există o întreagă literatură în limba română, și nu numai. Semnalăm, totuși, un interesant articol pe această temă, ce face legătura cu sinodul de la Florența: J. GILL, „George Scholarios”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 79-94.

vor susține în continuare linia succesiunii legitime la scaunul patriarhal al Constantinopolului, întru deplina comuniune cu Roma, în ritmul hotărârilor de la Florența, numind patriarh de Constantinopol mai întâi pe Isidor (c. 1380 - 27 aprilie 1463)⁴⁹⁸ și apoi, după moartea acestuia, pe Visarion de Niceea⁴⁹⁹. Fiecare a încercat să păstreze comuniunea cu Roma mai ales pentru episcopiile și mitropoliile ce încă nu au intrat în sfera de influență a Imperiului Otoman, cum încă erau și principatele române.

Pentru români, așadar, sinodul de la Ferrara-Florența aducea o recunoaștere internațională a existenței unei organizări bisericești canonice, după ritul bizantin, alături de organizarea bisericească după ritul latin, episcopatul bizantin al principatelor valahe fiind capabil să reprezinte, alături de patriarhul de Constantinopol, eforturile răsăritenilor de a se regăsi într-o singură Biserică, împreună cu papa, urmașul Sfântului Petru – semințe ce vor rodi peste veacuri în unirea românilor din Transilvania cu scaunul apostolic al Romei, la anul 1700.

Lucrările istoricilor și teologilor greco-catolici români nu vor uita „de cele patru puncte florentine”, în explicarea cărora s-au scris numeroase catehisme, cărți și articole⁵⁰⁰ spre afirmarea bucuriei Sfintei Uniri - unire cu adevărat mare, sfântă și binecuvântată pentru noi greco-catolicii, ce vedem că eforturile înaintașilor nu au fost zadarnice, că faptele și rugăciunile înaintașilor au rodit credință și unitate, spre lauda lui Dumnezeu.

Analiza contextului istoric în care s-a desfășurat conciliul de la Ferrara-Florența, cu o atenție sporită pentru situația religioasă latină și greacă, însă și spre situația istorică a principatelor române, sau pentru alte regiuni din Răsărit, ne indică faptul că în timpul pontificatului papei Eugen al IV-lea

⁴⁹⁸ Papa Pius al II-lea l-a numit patriarh de Constantinopol, funcție pe care a deținut-o între 1458 și 27 aprilie 1463. Mai multe despre Isidor de Kiev, în opera părintelui Gill, deja amintită: J. GILL, „Isidore, Metropolitan of Kiev and All Russia”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 65-78.

⁴⁹⁹ Visarion de Niceea, la scurtă vreme după numirea sa ca Patriarh de Constantinopol (în aprilie 1463), la 17 mai 1463, din Viterbo, scria o scrisoare enciclică bizantinilor, îndemnându-i să păstreze sfânta unire. Patriarhul Visarion murea la Ravena, la 18 noiembrie 1472, neobosit până în ceasul morții și încercând să repornească o cruciadă europeană împotriva otomanilor. J. GILL, „Cardinal Bessarion”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964, p. 51-52.

Scrisoarea enciclică a lui Visarionn (P.G. 161, coll. 449-480), ce prezintă acțiunea sa la conciliul de la Ferrara-Florența, este dedicată în special primatului papal. Cauza nenorocirilor prezente în Bizanț nu trebuie căutată în „greutatea și numărul păcatelor, așa cum mulți obișnuiesc să zică”, ci „în părăsirea credinței, în uitarea dogmelor celor drepte și în rupțura de Biserica Catolică”. La toate acestea există un singur remediu: eliminarea schismei și acceptarea Conciliului de la Florența. El continuă cu o exegeză asupra fragmentului biblic referitor la primatul petrin: „Tu ești Petru și pe această piatră voi zidi Biserica Mea și porțile iadului nu o vor birui” (*Matei* 16, 18). Cf. A. RIGO, „Bessarione tra Costantinopoli e Roma”, în *BESSARIONE DE NICEA, Orazione dogmatica sull'unione dei greci e dei latini*, ed. G. Lusini, Ed. Vivarium, Napoli 2001, p. 46-47.

⁵⁰⁰ Un rezumat al activității dascălilor *Școlii Ardelene*, credincioși greco-catolici, cu ample referiri bibliografice și cu o atenție deosebită spre tematicile analizate la Florența, indicăm numeroasele scrieri ale lui C. Barta, în special lucrarea C. BARTA, *Tradiție și Dogmă*, Editura Buna Vestire, Blaj 2003, p. 19-180.

De asemenea, pentru datele bibliografice ale protagoniștilor *Școlii Ardelene*, precum și pentru numeroasele și amplele citate din operele acestor dascăli greco-catolici din Blaj, a se vedea *Școala Ardeleană*, ed. E. Boldan, Ed. Tineretului, București 1959, p. 27-300.

Biserica se prezenta mai extinsă și mai unită decât în orice alt moment istoric anterior: din apusul spaniol și englez până în hotarele de răsărit ale sirienilor, ale iacobiților mesopotamieni și ale Iviriei bizantine, din nordul polono-lituanian și moscovit până în hotarele sudului egiptean și etiopian, creștinii se regăsec sub conducerea urmașului lui Petru.

Într-un asemenea moment istoric principatele române se află la loc de cinste în pregătirea și consolidarea unirii florentine precum și în susținerea luptei antiotomane ce amenința răsturnarea milenarului Imperiu Bizantin și pune la grea încercare regiunea Balcanilor și hotarele Ungariei.

Numele mitropoliților ce păstoreau mitropoliile valahilor – Damian, Ioasaf și Macarie, purtători ai unor înalte ranguri și aprecieri în cadrul ierarhiei ecleziastice bizantine: Sevesta, Amasia și Nicomidia - trebuie reasezate cu onoare în istoria românilor, precum și urmașii acestora în respectivele mitropolii, indiferent de opțiunile religioase și politice ulterioare ale majorității românilor, căci ei trăiau ritmul istoriei universale, iar participând la *al optulea săbor ecumenic*⁵⁰¹ ei căutau pacea și unitatea creștină după modelul primelor șapte *soboare* ori sinoade ecumenice, întru deplină comuniune cu papa Romei celei vechi.

Demersul acestei cercetări s-a văzut subliniind mai mult aspectele istorice și dogmatice ale desfășurării conciliului de la Ferrara-Florența și a acțiunii Bisericii Catolice în Răsărit, complexitatea temei nepermițând - chiar dacă ne-am fi dorit - o prea mare ramificare spre celelalte domenii ale teologiei creștine, și chiar în dimensiunea istorică am zăbovit mai mult spre analiza cadrului politic și al ierarhiei bizantine din principatele române de la sfârșitul veacului al XIV-lea până spre finalul celei de-a doua jumătăți a veacului următor, aducând o contribuție istorică pentru întregirea perspectivei succesiunilor episcopale din aceste principate, integrând datele oferite de cronicile și izvoarele interne cu marile opere ale istoriografiei bizantine și latine, opere ce, așa cum am văzut, nu sunt străine de frământările și bucuriile veacului respectiv ce întrezărea, în Apus, epoca Renașterii, iar în răsărit, sfârșitul Evului Mediu, marcat de căderea în mâinile otomanilor a cetății zidite de Sfântul Constantin pe țărmurile Bizanțului.

Pentru zilele desfășurării conciliului, Ferrara și Florența italiană au fost inima întregului creștinism, apoi, firește, inima Bisericii s-a reîntors la Roma, odată cu revenirea papei Eugen al IV-lea în Cetatea Eternă, patria martiriului căpetenilor apostolilor, sfinții Petru și Pavel, Vechea Romă.

Privind retrospectiv, am văzut faptul că puterea otomană s-a dovedit - în acele vremuri - a fi mai mare decât stăvilă pe care creștinii au reușit să-l ridice împotriva Semilunii. Curând toate marile glorii ale Răsăritului se vor afla clătinate de valul zbuciumat al otomanilor, alături de care vor trebui

⁵⁰¹ „1438-1439 Ferrare-Florence (17e concile oecuménique pour les Latins, VIIIe pour les Grecs catholiques): décret d'union 4 [de fapt, 6] juillet 1439.” V. GRUMEL, *La cronologie*, Ed. Presses Universitaires de France, Paris 1958, p. 455.

să-și găsească noi forme de existență Bisericele Răsăritene și credincioșii, răsăriteni ori apuseni, ce se găseau între hotarele noului Imperiu - care, dealtfel, cucerind Bizanțul și ultimele posesiuni din fosta zonă de influență politică a acestuia, venea cu promisiunea unei mari îngăduințe religioase față de creștini.

Hotărârile de la Florența, vor avea încă efecte în zonele nebiruite pe de-a întregul de otomani, în Ungrovlahia și Moldovlahia, în sfera de influență a Ungariei răsăritene și Poloniei, precum și în posesiunile venețiene ori genoveze din Răsărit - dar vor reveni, peste secole, în atenția creștinilor doritori de a reface comuniunea cu urmașul lui Petru, iar pentru românii din Transilvania, aceasta va însemna nașterea Bisericii Greco-Catolice Române, la ivirea zorilor secolului al XVIII-lea.

Referitor la acțiunea franciscană în Răsărit, un rol deosebit de important l-a avut fratele Albert de Sartiano – care în anul 1442 va ajunge vicar general al ordinului - prin a cărui lucrare mesajul chemării la unirea creștină a ajuns până în Siria, Mesopotamia, Egipt și Etiopia, el însoțind delegații din aceste părți în călătoria lor spre Italia, unde aveau să se proclame și aceste uniri ale iacobiților răsăriteni⁵⁰².

Acțiunea franciscană în Răsărit m-a preocupat în mod deosebit în timpul acestei cercetări postdoctorale, când, la Roma, am avut și ocazia să cercetez mai bine documente și cronici reprezentative pentru această perioadă.

Din acestea reiese faptul că franciscanii, la rândul lor, aveau o atenție deosebită asupra Munteniei și Moldovei, unde activau potrivit unor mandate primite de la forurile cele mai înalte ale Bisericii Catolice și ale ierarhiei monahale proprii.

În acest sens, încă în timpul papei Eugen al IV-lea, în anul 1444, în luna februarie, o scrisoare papală face referire la activitatea lui Donysio de Wylac, în părțile Sciției, Moldovei și în regiunea celor Șapte Scaune ale secuilor, mai ales pentru dezrădăcinarea prezențelor husite, în conlucrare cu Fabian de Bachia. În documentul menționat se face însă referire la convertirea și chiar la botezarea celor convertiți din aceste părți – „ac conversi et baptizati fuerint”⁵⁰³ - semn că unirea florentină putea fi interpretată, deja, și în termeni de integrare a răsăritenilor în Biserica Catolică prin botez, adică prin rebotezare, în cazul celor care primiseră deja botezul în ritul bizantin. Scrisoarea acesta mai menționează împuternicirea franciscanilor de a predica și spovedi în orice loc, inclusiv în

⁵⁰² Albert este menționat cu laudele cuvenite în cronicile franciscane contemporane: „Albertus Sartianensis ad Aetiopes et Indos ante biennium missus, Jacobinorum gentem numerosissimam, per Syriam, Mesopotamiam, Aegyptum, Aetiopiam aliasque regiones late diffusam, a Jacopo Syro suae caecitates auctore, ita cognominatam, ad unitatem et veritatem fidei Romanae amplectendam solertet excitavit; et cum Legato eiusdem gentis, et patriarchae Joannis, Andrea Abbate insignis Monasterii sancti Antonii in Aegypto, hoc anno appulit Anconam”. L. WADDING, *Annales Minorum*, XI (1437-1447), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴, p. 119.

⁵⁰³ *Ibid.*, p. 238.

catedralele episcopale și mitropolitane, acordând, unde era cazul, dezlegări și indulgențele speciale⁵⁰⁴.

În contextul pregătirii cruciadei de la Varna, papa trimitea pe cardinalul venețian, însuși nepotul său, să conducă o flotă în apropiere de capitala bizantină. O enciclică papală menționa temeiul unor asemenea eforturi deosebite: unirea cu răsăritenii. Enumerând aceste glorioase realizări, se menționează și readucerea Bosniei în comuniunea cu Roma.

În același orizont al speranțelor întăririi legăturilor politice și religioase cu Bisericele răsăritene, tot în primele zile ale anului 1444, un document papal menționează, între altele, numele altor călugări, în special franciscani, activi în Răsărit. Acești călugări, deosebit de activi, vor încerca să consolideze unirea florentină între răsăriteni, dar și să deschidă noi orizonturi pentru prezențele romano-catolice în aceste regiuni, favorizând interferențe culturale și spirituale.

Așadar, în urma prezentării acestei cercetări, consider că am atins marile teme ale realității postflorentine și a consolidării unirii prin acțiunea Bisericii Romano-Catolice în Răsărit, în special prin intermediul călugărilor franciscani și dominicani, care și-au continuat misiunea chiar în condițiile dificile create după drama căderii Constantinopolului și a confruntărilor tot mai grele cu ierarhia răsăriteană sprijinită sau tolerată de către otomani tocmai pentru promovarea unei atitudini anti-latine, antiunioniste: această perspectivă antiunionistă va deveni, dealtfel, parte integrantă din noua identitate a răsăritenilor cuprinși în sfera politică a Imperiului Otoman, o atitudine care, în epocă și nu doar atunci, a încercat denigrarea unionismului și a unioniștilor prin diferite mijloace, unele dintre ele putând fi întâlnite încă în istoriografia confesională și apologetică actuală.

Prin recitirea izvoarelor, deja editate - existente, dar în ediții greu accesibile cititorului de astăzi - ori prin analiza documentelor care încă nu au fost editate, am realizat o cercetare importantă, în opinia mea, nu doar prin rezultatele de până acum ale acestei cercetări, cât mai ales prin obținerea de copii sau fotograme după unele dintre aceste documente întâlnite în timpul cercetării postdoctorale, situație care deschide speranța altor cercetări, viitoare, care, la rândul lor, să valorifice bogatul material bibliografic deja menționat în această prezentare ori celelalte materiale culese dar care, din diferite motive, nu și-au găsit locul în această relatare.

Sprijinul acordat de către Academia Română, pentru documentare internă și externă, l-am valorificat în măsura limitelor temporale ale acestei cercetări, însă dincolo de cercetarea propriu-zisă, în biblioteci ori arhive, această perioadă a cercetării postdoctorale a fost deosebit de frumoasă prin dinamica constructivă a tutoratului și a cadrului organizatoric cu totul special, pe care, cu drag

⁵⁰⁴ *Ibid.*, 238-240.

și entuziasm, l-am mărturisit și altor colegi ori cercetători întâlniți în această perioadă, conturând deja unele proiecte de colaborare în cercetare cu unii dintre aceștia.

Considerând atinse cerințele acestui proiect de cercetare postdoctorală, mulțumesc tuturor celor care au sprijinit cercetarea aceasta, sperând să ne regăsim - cu aceeași bucurie și entuziasm - și în cadrul altor viitoare proiecte de cercetare.

ANEXE:

I. Decretul de unire cu sirienii

Bulla unionis Syrorum din 30 septembrie 1444, Roma⁵⁰⁵

- Versiunea în limba latină -

Eugenius etc. ad perpetuam rei memoriam.

Multa et admirabilia diebus nostris et longe maiora quam aut ipsi nos expetere aut cogitare possemus, ineffabilis divine miserationis clementia ecclesie sue sancte dona largitur, unde et fidem orthodoxam dilatari et novos in dies ad obedientiam sedis apostolice populos redire ac nobis et omnibus Christi fidelibus letite et exultationis causas cotidie renovari sentimus, ita ut in merito cum propheta in iubilatione fidelibus populis sepenumero dicere provocemur: „Venite et exultemus domino, iubilemus deo salutari nostro”, „quoniam magnus dominus et laudabilis nimis in civitate dei nostri, in monte sancto eius. Vere, cum in ecclesia catholica, que est dei civitas in monte sancto apostolice sedis et Petri auctoritate fundata, semper magna et inscrutabilia operatus sit deus, cuius omnipotentie et sapientie non est numerus, hoc tamen singulare atque precipuum illi prestat ineffabilis providentia conditoris, ut orthodoxa fides, que humanum genus sola vivificat, sola sanctificat, in monte illo sacro, in una et immutabili semper maneat confessione veritatis, et dissensiones, que adversus ecclesiam de terrenarum opinionum varietate nascuntur et a petre illius soliditate disiungunt, ad montem illum redeuntes extermineretur et eradicetur; quo fit, ut ad eius gremium confluentes populi atque nationes in unam cum ipso conveniant fidei veritatem.

Hec autem dei munera tam magna, tam excelsa, tam insolita, non meritis nostris profecto nobis conspiciere ipsius bonitatis immensitas, sed sua sola benignitate et dignatione concessit, ut post unionem Grecorum in sacro ycomenico concilio Florentino, qui cum Romana ecclesia in quibusdam articulis discrepare videbantur, ac post reductionem Armenorum et Iacobitarum, qui variis opinionibus involuti, omni tandem dissensione relicta in unam rectam veritatis semitam convenerunt.

⁵⁰⁵ G. HOFMANN, *EP*, III, doc. 278, p. 96-99.

Ecce nunc iterum ipso cooperante domino alie nationes de longinquo convenerunt, inter Tygrim et Euphratem, Mesopotamiam habitantes, que de processione spiritus sancti et aliis quibusdam articulis non recte sentiebant.

Multa igitur nobis et omnibus Christi fidelibus est causa letandi, quia iam annuente domino Romane ecclesie splendidissima de fidei veritate assertio, que munda semper fuit ab omni macula falsitatis, etiam apud Orientem ultra Euphratis terminos novis corruscationibus micat, adeo, ut venerabilem fratrem nostrum Abdalam archiepiscopum Edesse, venerabilis fratris nostri Ignatii⁵⁰⁶ patriarche Syrorum atque totius nationis sue legatum ad hanc usque almam urbem ad presentiam nostram et sacrum hoc Lateranense ycomenicum concilium traxerit et vocavit humiliter et devote postulanti, ut eam fidei regulam, quam sacrosancta Romana profitetur ecclesia, eisdem traderemus.

Nos autem, qui inter cunctas sancte sedis apostolice sollicitudines hanc primam et precipuam curam gerimus, prout semper gessimus, evangelii scilicet defendere veritatem et orthodoxam fidem, exterminatis heresibus longe lateque diffundere et propagare, quosdam ex venerabilibus fratribus nostris sancte Romane ecclesie cardinalibus delegimus, qui acceritis ex hoc sacro concilio aliquibus in sacra pagina magistris, cum predicto archiepiscopo de difficultatibus, dubiis et erroribus illius nationis conferrent illumque ipsum examinarent ac ei catholice veritatis disciplinam aperirent et tandem de integritate fidei ecclesie Romane plene illum instruerent et docerent.

Quem cum per omnia de fide et moribus recte sentientem invenissent, tribus dumtaxat exceptis articulis, de processione scilicet spiritus sancti, de duabus in Christo Ihesu salvatore nostro naturis ac totidem in illo voluntatibus et operationibus, veritatem illi fidei orthodoxe patefecerunt, aperuerunt sacrarum literarum intellectus, attulerunt sanctorum doctorum testimonia, et que materie congruebant, rationes verissimas induxerunt.

Quorum intellecta doctrina archiepiscopus ipse dubitationibus suis omnibus plene satisfactum esse contestans, tam de spiritus sancti processione quam de duabus naturis et duabus voluntatibus et operationibus in Christo Ihesu domino nostro talia sentire professus est, ut veritatem fidei plene intelligere videretur profitereturque se nomine prefati patriarche totiusque nationis et suo omnem fidem omnemque doctrinam suscepturum, quam eidem hoc sacro approbante concilio traderemus.

Propter que omni in Christo exultatione prefusi gratias immensas deo nostro effudimus, quia votum nostrum in salutem nationis illius videmus adimpletum.

⁵⁰⁶ Ignatius era patriarh al sirienilor monofiziți. Cf. G. HOFMANN, *EP*, III, nota 17, p. 97.

Diligenti itaque cum fratribus nostris et sacro concilio tractatu prehabito fidem atque doctrinam, quam sacrosancta Romana tenet mater ecclesia, eodem sacro approbante concilio, eidem archiepiscopo prefatis nominibus recipienti tradere et assignare decrevimus.

Hec est igitur fides, quam semper sacrosancta Romana tenuit, predicavit et docuit mater ecclesia, quamque ad presens tenet, predicat, profitetur et docet; hanc dictum Abdalam archiepiscopum vice et nomine prefati patriarche Syrorum, totius nationis illius atque suo in iis tribus articulis suscipere et perpetuis in futurum temporibus custodire et observare decernimus.

In primis, quod spiritus sanctus ex patre et filio eternaliter est et essentiam suam suumque esse subsistens habet ex patre simul et filio et ex utroque eternaliter tamquam ab uno principio et unica spiratione procedit.

Tenet insuper, profitetur et docet unum eundemque dei et hominis filium dominum nostrum Ihesum Christum esse perfectum in deitate et perfectum in humanitate, deum verum et hominem verum ex anima rationali et corpore, consubstantialem patri secundum deitatem et consubstantialem nobis secundum humanitatem, per omnia nobis similem absque peccato, ante secula quidem de patre genitum, in novissimis autem diebus eundem propter nos et propter salutem nostram ex Maria virgine dei genitrice secundum humanitatem natum, unum eundemque Christum verum dei filium unigenitum, in duabus naturis inconfuse, immutabiliter, indivise, inseparabiliter agnoscendum, nusquam sublata differentia naturarum propter unionem, magisque salva proprietate utriusque nature, et in unam personam atque subsistentiam concurrente, non in duas personas partitum sive divisum, sed unum et eundem dei et hominis filium dominum nostrum Iesum Christum.

Credit insuper, profitetur et docet in uno domino Iesu Christo duas naturales operationes indivise, inconvertibiliter, inseparabiliter, inconfuse, secundum sanctorum patrum doctrinam, duas etiam naturales voluntates, unam divinam, alteram humanam, non contrarias, sed humanam eius voluntatem subiectam eius divine atque omnipotenti voluntati. Et quemadmodum eius caro animata sanctissima deificata est, non perempta, sed in proprio sui statu et ratione permansit, ita humana eius voluntas deificata est, non perempta, sed salvata magis atque perfecta.

Hanc fidem eundem Abdalam archiepiscopum nominibus, quibus supra, suscipere, corde tenere et ore profiteri debere decernimus.

Ordinamus insuper atque decernimus, ut eisdem nominibus recipere et amplecti debeat, quecumque per sacrosanctam Romanam ecclesiam diffinita et sancita diversis temporibus sunt, presertim decreta Grecorum, Armenorum atque Iacobitarum in sacro ycumenico concilio Florentino edita, que, cum in arabico traducta ipse Abdalam archiepiscopus accurate legisset ac laudasset, ad

uberiorem et plenior omnium eruditionem sibi nominibus, quibus supra, recipienti consignari fecimus; quoscumque etiam doctores et sanctos patres sacrosancta approbat et suscipit Romana ecclesia, nominibus, quibus supra, approbare et suscipere debeat; et quascumque personas seu quicquid aliud ipsa damnat et reprobat, pro damnatis et reprobatis, nominibus, quibus supra, habere debeat.

Promittens tanquam verus filius obedientie, nominibus, quibus supra, ipsius apostolice sedis ordinationibus et iussionibus, medio iuramento, devote semper et fideliter obedire.

Nulli ergo etc. nostre constitutionis et ordinationis infringere etc. Si quis etc.

Datum Laterani in publica sessione synodali, anno incarnationis dominice millesimo quadragesimo quadragesimo quarto, pridie kalendas octobris, pontificatus nostri anno quartodecimo.

Coll[ationatum] per me P. Parvi Ioannis

De curia/ A. De Strada.

Bula de unire cu sirienii, sesiunea XIII, (30 noiembrie 1444)

Traducerea în limba română

Eugenius episcop, slujitor al slujitorilor lui Dumnezeu, spre pomenire veșnică.

În aceste vremuri în care trăim, inefabila clemență a dumnezeieștii milostiviri revarsă asupra sfintei sale Biserici ***multe și minunate*** daruri și mult mai mari decât am fi putut cere sau gândi; de aceea vedem credința ortodoxă răspândindu-se și alte popoare se întorc zi după zi întru ascultarea față de scaunul apostolic și simțim cum se reînnoiesc zilnic motivele de bucurie și de fericire pentru noi și pentru toți cei ce cred în Hristos. Pe bună dreptate, așadar, ne simțim îndemnați să reptăm cu stăruință popoarelor creștine, împreună cu fericitul profet: Veniți să ne bucurăm în Domnul⁵⁰⁷, să-i arătăm bucuria noastră lui Dumnezeu, mântuirea noastră, că mare este Domnul și vrednic de multă laudă în cetatea Dumnezeului nostru, pe muntele său cel sfânt⁵⁰⁸.

Domnul, nemărginit întru putere și înțelepciune, a lucrat fapte mari și nepătrunse în biserica catolică, care este cetatea lui Dumnezeu, întemeiată pe muntele cel sfânt⁵⁰⁹ prin autoritatea scaunului apostolic și a lui Petru, care fiind mare în felu său unic, a primit de la întemeietor o misiune specială: ca dreapta credință, ce, singură, sfințește și viază neamul omenesc, să rămână mereu, pe

⁵⁰⁷ Ps 94, 1, 3.

⁵⁰⁸ Ps 47, 2.

⁵⁰⁹ Cf. Mt 5, 14.

acel munte sfânt, într-o singură și neschimbată mărturisire a adevărului și ca furtunile ce se nasc împotriva bisericii din cauza diferitelor moduri de gândire pământească ce ar sfârâma tăria acelei pietre, întorcându-se la acel munte, să fie nimicite și deșărădăcinate. De aceea popoarele și națiunile, întorcându-se la sânul ei, sunt de acord cu ea în același adevăr. Desigur, nu pentru vrednicia noastră am trăit să vedem dumnezeiasca bunătate a darurilor lui Dumnezeu – atât de mari, splendide și minunate – ci pentru bunătatea și milostivirea Sa.

După unirea cu Grecii în sfântul conciliu ecumenic de la Florența – când păreau să fie în dezacord cu Biserica Romei asupra unor puncte – și după întoarcerea Armenilor și Iacobiților – care țineau la diferite opinii, dar care, părăsind orice discordie, au reintrat în aceeași cale a adevărului -, iată, acum, din nou, cu ajutorul Domnului, vin de departe alte națiuni, ce locuiesc în Mesopotamia, între Tigru și Eufrat: acestea, ce nu aveau o dreaptă învățătură despre purcederea Spiritului sfânt și asupra altor puncte.

Astfel, mare este motivul bucuriei pentru noi și pentru toți creștinii: căci prin grația divină, splendida mărturisire de credință a Bisericii Romei, ce a fost ferită de orice pată a greșelii, a strălucit și în Răsărit, dincolo de țărurile Eufratului, cu noi lumini, încât a atras și chemat până în această fericită cetate - și în prezența noastră și a acestui sfânt conciliu ecumenic din Lateran⁵¹⁰ – pe venerabilul nostru frate Abdalam, arhiepiscopul de Edesa, reprezentant al venerabilului nostru frate Ignațiu, patriarh al sirienilor și a întregii sale națiuni; acesta cu smerit devotament ne-a cerut să le dăm lor regula credinței pe care o mărturisește preasfânta biserică a Romei.

De aceea, noi, cei ce între multele preocupări ale sfântului scaun apostolic avem ca prioritate a atenției noastre – așa cum a fost dintotdeauna – apărarea adevărului Evangheliei și, stârpitate ereziile, să răspândim și să propagăm dreapta credință cât mai mult posibil, am ales câțiva dintre venerabilii noștri frați cardinali ai bisericii Romei care, chemând din partea acestui sfânt conciliu pe unii maeștri în Sfânta Scriptură, să discute cu acel arhiepiscop asupra dificultăților, dubiilor sau erorilor acelei națiuni, să-l cerceteze și să-i prezinte învățătura adevărului catolic, să-l instruiască și să-l informeze deplin asupra integrității credinței bisericii romane.

Ei au găsit că acesta avea idei juste asupra tuturor celor ce privesc credința și morala, mai puțin asupra a trei puncte: procesiunea Spiritului Sfânt; cele două naturi în Isus Hristos, mântuitorul nostru; cele două voințe și două lucrări a Lui [Hristos]. I-au explicat adevărul credinței ortodoxe, i-au luminat sensul Sfintelor Scripturi, aducând mărturii a sfinților învățători și i-au expus și argumentele clarificatoare în respectivele chestiuni.

⁵¹⁰ Conciliul de la Florență a fost transferat la Roma, de către papa Eugen al IV-lea, la data de 14 octombrie 1443.

Arhiepiscopul, înțelegând aceste învățături, a declarat că și-a clarificat deplin toate dubiile sale. În ceea ce privește purcederea Spiritului sfânt și cele două naturi, voințe și lucrări în Isus Hristos, Domnul nostru, a dat dovadă de atâta înțelegere încâ credem că a înțeles deplin adevărul de credință, și a promis - în numele patriarhului, în numele său și al întregii sale națiuni – că acceptă deplin credința și învățătura cea pe care noi, cu aprobarea acestui sfânt conciliu, i-am oferit-o.

De aceea, plini de bucurie întru Hristos, laudăm neîncetat pe Dumnezeuul nostru, căci vedem împlinită datoria noastră pentru mântuirea acelei națiuni.

Astfel, după ce am discutat foarte atent cu frații noștri și cu sfântul sinod, am crezut de cuviință să-I transmitemm și să-i lăsăm scris acestui arhiepiscop credința și doctrina mărturisită de preasfânta biserică romană. Iar acesta le-a acceptat, în numele persoanelor deja menționate.

Iată, aceasta este credința pe care preasfânta maică biserică romană, dintotdeauna a ținut, predicat și învățat, așa cum și astăzi ține, predică și învață. Aceasta este învățătura pe care noi o prescriem, pe care arhiepiscopul Abdalam trebuie să o primească, exprimată în trei articole, învățătură ce va trebui să fie păstrată și împlinită mereu de acum înainte, în numele și în locul acestui patriarh al sirienilor, în numele acelei națiuni și în numele său.

Mai întâi, că Spiritul sfânt este din veșnicie din Tatăl și din Fiul, că își are esența și ființa subzistentă de la Tatăl și de la Fiul împreună, și că purcede din veșnicie dintr-unul și din celălalt ca dintr-un principiu și dintr-o unică purcedere.

Apoi, crede, mărturisește și învață că există „un unic și același Fiu: Domnul nostru Isus Hristos, perfect întru divinitatea sa și perfect întru omenitatea sa, Dumnezeu adevărat și om adevărat, [compus] din suflet rațional și trup, consubstanțial Tatălui în ceea ce privește dumnezeirea și consubstanțial cu noi în ceea ce privește omenitatea, asemănător nouă întru totul, înafară de păcat, născut din Tatăl din veșnicie după divinitate, iar după omenitate, născut în cele din urmă, pentru noi și pentru mântuirea noastră din fecioara Maria, maica lui Dumnezeu, unul și același Hristos domnul unul-născut; îl recunoaștem în două naturi, fără amestecare, neschimbate, neîmpărțite, nedespărțite, nestricate fiind naturile din cauza unirii lor, ci fiind menținute proprietățile fiecărei naturi, alcătuind o singură persoană și ipostas; El nu este împărțit sau divizat în două persoane, ci este un unic și același Fiu, unul-născut, Dumnezeu, Cuvântul și Domnul Isus Hristos”⁵¹¹.

De asemenea, crede, mărturisește și învață că în același Domn Isus Hristos sunt „două voințe, ale celor două naturi, și două lucrări, ale naturilor, indivizibile, neschimbate, nedespărțite,

⁵¹¹ Cf. Conciliul de la Calcedon.

neamestecate, după învățătura sfinților părinți. Două voințe, ale naturilor, una dumnezeiască și alta omenească, care nu se opun una alteia, ci voința omenească este supusă dumnezeieștii și atotputernicei sale voințe. După cum preasfântul său trup, nepătat și însuflețit, deși îndumnezeit, nu a fost distrus, ci a rămas în propria stare și în felul său propriu de a fi, tot așa voința sa cea omenească, deși a fost îndumnezeită, nu a fost anulată, ci mai degrabă a fost mântuită”⁵¹².

Astfel, noi hotărâm ca arhiepiscopul Abdalam, în numele celor înainte menționați, trebuie să accepte această credință, să o creadă cu inima și să mărturisească cu gura. Poruncim, apoi, și hotărâm ca, în numele acelora trebuie să accepte și să îmbrățișeze toate cele definite și stabilite de către preasfânta biserică romană de-a lungul veacurilor, în special decretul grecilor, ale armenilor și ale iacobiților, promulgate în sfântul conciliu ecumenic florentin, pe care noi, după ce însuși arhiepiscopul Abdalam le-a citit cu atenție – traduse în arabă – și le-a lăudat, i le-am dat acestuia, și le-a acceptat în numele persoanelor amintite anterior, pentru a înțelege mai bună și profundă. De asemenea, pe acei învățători și pe acei sfinți părinți pe care îi aprobă și acceptă preasfânta biserică romană, el, în numele celor de mai sus, va trebui să-I accepte și să-I aprobe; apoi, tot în numele celor amintiți anterior, va trebui să considere drept condamnate și respinse toate acele persoane și orice alt lucru pe care ea le condamnă și respinge, promițând, încă, în numele acelora, ca un fiu ascultător, să rămână mereu, cu devotament, fidel ordinilor și altor dispoziții ale scaunului apostolic. Acestea, cu jurământ.

⁵¹² Cf. Conciliul al III-lea de la Constantinopol.

II. Decretul de unire cu caldeii și maroniții din Cipru

*Bulla unionis Chaldeorum Maronitarumque Cypri*⁵¹³

- Versiunea în limba latină -

EUGENIUS ETC. AD PERPETUAM REI MEMORIAM.

Benedictus sit deus pater domini nostri Ihesu Christi, „pater misericordiarum et deus totius consolationis”, qui vota et pia desideria nostra, quibus pr debito nostri pastoralis officii salutem christiani populi anhelamus et continuis, quantum ex alto nobis permittitur, operibus confovemus, multis magnisque favoribus in dies prosequitur et ultra quam mereamur, felicibus comitatur effectibus.

Sane post celebratam in ycumenico concilio Florentino Orientalis ecclesie cum Occidentali unionem, post Armenorum Iacobitarumque et Mesopotamie populorum reductionem venerabilem fratrem nostrum Andream archiepiscopum Colocensem ad partes Orientis et Cypri insulam destinavimus, ut et Grecos et Armenos et Iacobitas ibidem degentes predicationibus suis et decretorum pro eorum unione et reductione editorum exposicionibus et declarationibus in suscepta fide confirmaret, et quos ex aliis sectis a vera doctrina alienos, tam Nestorii quam Macharii sectatores inveniret, monitionibus et exhortacionibus nostris ad fidei veritatem reducere conaretur.

Quod pro sua sapientia aliisque virtutibus, quibus eum largitor gratiarum dominus insignivit, diligentissime prosecutus, post diversas multiplicesque disputationes, post varios tractatus, eliminata tandem ex eorum cordibus primum omni Nestorii impuritate, qui purum hominem Christum esse et beatissimam virginem non dei, sed Christi genitricem asseverabat, deinde Macharii Antiocheni impiissimi qui, quanquam Christum verum deum et hominem esse profitebatur, divinam tamen solum in eo voluntatem et operationem, humanitati eius parum tribuens, esse asserbat;

venerabiles fratres nostros, Timotheum metropolitam Chaldeorum, quos ad hec usque tempora nestorianos, eo quod Nestorium sequebantur, in Cypro vocaverunt, et Heliam episcopum Maronitarum, qui cum sua natione Macharii dogmatibus in eodem regno infectus tenebatur, cum omni multitudine populorum et clericorum in insula Cypri ei subiecta ad veritatem fidei orthodoxe divino sibi assistente numine convertit, fidemque et doctrinam, quam semper sacrosancta coluit et observavit ecclesia, eisdem presulibus et omnibus ibidem eis subiectis tradidit; quamque prefati

⁵¹³ G. HOFMANN, *EP*, III, doc. 283, p. 105-108.

presules in publica et magna congregatione diversarum nationum in eodem regno existentium, in metropolitana ecclesia S. Sophie habita summa cum veneratione susceperunt.

Quo facto Caldei quidem prefatum Timotheum suum metropolitam, Helias vero Maronitarum episcopus nuntium, de fide Romane ecclesie, que 'domino providente et beato Petro apostolo opem ferente semper immaculata permansit', solemnem professionem emissuros ad nos usque miserunt et coram nobis in hac sacra ycumenici Lateranensi concilii generali congregatione fide ipsam atque doctrinam Timotheus ipse metropolita primum in lingua sua Caldea Grece interpretam et de Greco in Latinum traductam, reverenter et devote, ut sequitur, professus est:

Ego Timotheus archiepiscopus Tarsensis

Caldeorum, qui in Cypro sunt, metropolita, pro meisque omnibus in Cypro existentibus populis profiteor, voveo atque promitto immortalis deo patri et filio et spiritui sancto, demum tibi, sanctissime et beatissime pater, Eugenio pape IV^{to} et huic sacrosancte apostolice sedi et sancte huic et venerabili congregationi, quod de cetero semper manebo sub obediencia tua et successorum tuorum ac sacrosancte Romane ecclesie tanquam sub unica matre et capite omnium aliarum.

Item, quod de cetero semper tenebo et profitebor spiritum sanctum procedere ex patre et filio, sicut docet et tenet sancta Romana ecclesia.

Item, quod de cetero semper tenebo et approbabo duas naturas, duas voluntates, unam ypostasim, et duas operationes in Christo.

Item, quod de cetero semper confitebor et approbabo omnia septem sacramenta ecclesie Romane, prout ipsa tenet, docet et predicat.

Item, quod de cetero nunquam in sacra eucaristia oleum apponam.

Item, quod de cetero semper tenebo, confitebor, predicabo et docebo, quidquid tenet, confitetur, docet et predicat sacrosancta Romana ecclesia, et quidquid ipsa reprobat, anathematizat et damnat, reprobabo, anathematizo et damno, et in futurum semper reprobabo, anathematizabo et damnabo, specialiter impietates et blasphemias nequissimi heresiarche Nestorii⁵¹⁴ et omnem aliam heresim extollentem se adversus hanc sanctam catholicam et apostolicam ecclesiam.

Hec est fides, pater sancte, quam tenere et observare ac teneri et observari facere ab omnibus suppositis meis voveo atque promitto, et unumquemque illam respuentem et contra eam sese [er]igentem privare omnibus bonis et beneficiis suis eundemque excommunicare et hereticum et damnat denunciare et, si pertinax fuerit, degradatum curie tradere seculari spondeo, polliceor atque promitto.

⁵¹⁴ Principala erezie de care erau acuzați acești Caldei era cea a lui Nestorie, *difizismul*, adică nrecunoașterea unității persoanei Fiului lui Dumnezeu întrupat.

Deinde similem per omnia professionem dilectus in Christo filius Ysach nuntius venerabilis fratris nostris Helie episcopi Maronitarum ipsius vice et nomine, reprobando Macharii de unica voluntate in Christo heresim⁵¹⁵, cum multa veneratione emisit.

Pro quarum quidem professionum religione et tantarum animarum salute deo et domino nostro Ihesu Christo, qui temporibus nostris tanta fidei incrementa largitur, tot christianis populis beneficia donat, gratias immensas agentes, easdem professiones recipimus et approbamus, ac eosdem metropolitam et episcopum in Cypro et subiectos ad gremium sancte matris ecclesie suscipimus, ac ipsis manentibus in prefata fide, obedientia et devotione, hiis gratiis et privilegiis insignimus, imprimis,

quod nemo predictos Caldeorum metropolitam et Maronitarum episcopum, eorundem clericos et populos neque ex populo et clero quempiam de cetero audeat hereticos appellare, aut Caldeos de cetero nestorianos nominare presumat. Quod si quispiam mandati huiusmodi contemptor extiterit, iubemus ab eius Ordinario excommunicari tamdiu, quamdiu distulerit condigne satisfacere, aut Ordinarii arbitrio aliqua alia temporali pena mulctari.

Item, quod prefati metropolita et episcopus eorumque successoribus in omnibus et quibuscumque honoribus, episcopis a com[m]unione sacrosancte Romane ecclesie separatis continuo preferantur.

Item, quod possint de cetero censuras in suos subditos exercere, et quos de cetero rite excommunicaverint, pro excommunicatis, et quos absolverint, pro absolutis ab omnibus habeantur.

Item, quod prefati presules et sacerdotes et clerici eorum libere possint in ecclesiis catholicorum divina celebrare, et catholici in ecclesiis eorundem.

Item, quod de cetero prefati presules et clerici et laici eorum utriusque sexus, qui unionem et fidem hanc susceperint, possint in ecclesiis catholicorum sepulturas eligere, et cum catholicis matrimonia, more tamen Latinorum catholicorum, contrahere, ac omnibus beneficiis, immunitatibus et libertatibus gaudere et frui, quibus ceteri homines catholici tam laici quam clerici in dicto regno potiuntur et gaudent.

Nulli ergo etc. nostre receptionis, approbationis, susceptionis, insignitionis et iussionis infringere etc. Si quis etc.

Datum Rome apud S. Petrum, anno etc. millesimo quadringentesimo quadragésimo quinto, septimo idus augusti, pontificatus nostri anno quinto decimo.

⁵¹⁵ Principala erezii de care erau acuzați *maroniții* din Cipru consta în nerecunoașterea, în unica persoană a Fiului lui Dumnezeu întrupat, a celor două voințe, divină și omenească, cele două voințe fiind considerate în teologia catolică și ortodoxă drept consecință directă a naturii divine desăvârșite și a naturii omenești desăvârșite în Isus Hristos.

Bula de unire a caldeilor și a maroniților din Cipru,

Benedictus sit deus,

(Sesiunea a XIV-a: Roma, 7 august 1445)

Traducerea în limba română

Eugen, episcop, servitor al servitorilor lui Dumnezeu, spre amintire veșnică.

*Binecuvântat să fie Dumnezeu, Tatăl Domnului nostru Isus Hristos, părintele milostiv și Dumnezeuul tuturor mângâierilor*⁵¹⁶, care însoțește - tot mai mult, cu multe și mari semne de bunăvoință și cu împlinire mai fericită decât noi am fi meritat – jurămintele noastre și dorințele noastre pioase, prin care, din datoria oficiului nostru pastoral, dorim mântuirea poporului creștin și o încurajăm, pe cât ne este îngăduit dintru înălțime, cu lucrări neîncetate.

Iată că, după ce s-a înfăptuit unirea Bisericii Răsăritene cu cea Apuseană în conciliul florentin, după ce armenii, iacobiții și popoarele din Mesopotamia au fost readuse întru ascultare, am trimis pe venerabilul nostru frate Andrei, arhiepiscopul Colosenilor, în Răsărit și în Insula Cipru, ca prin predicarea, arătarea și explicarea decretelor, emise pentru unirea lor și pentru aducerea lor întru ascultare, ca el să întărească în credința primită pe grecii, armenii și pe iacobiții care locuiau în acele locuri, și pentru ca, după îndemnul și dojenile noastre, să încerce a readuce la adevărul credinței pe cei pe care i-ar fi găsit ca aparținând altor secte străine de adevărata credință, pe ucenicii lui Nestorie și ai lui Macarie; această misiune el a împlinit-o cu maximă atenție, cu înțelepciune și cu celelalte virtuți, pe care le-a primit, îmbogățindu-se, de la dăruitorul tuturor harurilor.

Astfel, după diferite și numeroase discuții, în final a smuls din inima lor, mai întâi, toate învățăturile spurcate ale lui Nestorie, - care afirma că Hristos ar fi un simplu om iar preafericita Fericioară ar fi nu maică a lui Dumnezeu, ci mamă a lui Hristos; apoi cele ale lui Macarie din Antiohia, om de maximă impietate, care, deși admitea că Hristos este Dumnezeu adevărat și om adevărat, totuși, denigrând prea mult omenitatea, considera că în El ar fi fost doar voința și lucrarea dumnezeiască. Astfel, cu ajutorul lui Dumnezeu, el a convertit pe venerabilii frați Timotei –

⁵¹⁶ 2Cor 1, 3.

mitropolitul caldeilor, care în Insula Cipru erau numiți nestorienii, pentru că îl urmau pe Nestorie – și pe Ilie, episcopul maroniților, care în același regat era contaminat, cu întreaga sa națiune, de învățăturile lui Macarie, și el a readus la adevărul credinței ortodoxe în Insula Cipru, sub jurisdicția sa, pe întregul popor și cler. Acestor conducători și tuturor celor ce în acele părți se aflau sub ascultarea lor, el le-a transmis credința și învățura pe care biserica preasfântă le-a cultivat respectat mereu; și ei l-au primit cu cea mai mare venerație, în public și solemne adunări de popoare ale diferitelor națiuni din regat, ținute în biserica metropolitană Sfânta Sofia.

După acestea, caldeii au trimis până la noi pe numitul Timotei, mitropolitul lor; însă Ilie, episcopul maroniților, a trimis un împuternicit, ca aceștia să facă solemna mărturisire și în fața noastră, în această sfântă adunare generală a conciliului ecumenic din Lateran. Mitropolitul Timotei, mai întâi, cu reverență și devotament, a exprimat mărturisirea de credință și învățura, în limba sa caldee, tradusă în greacă, și apoi, din greacă în latină, după cum urmează:

„Eu Timotei, arhiepiscop de Taranto, mitropolit al caldeilor din Cipru, promit pentru mine și pentru toate popoarele mele și exprim în mod solemn, înaintea Dumnezeului celui fără de moarte, Tatăl, Fiul și Spiritul Sfânt, și înaintea voastră, preasfinte și preafericite părinte, Eugen al IV-lea papă, și a acestui preasfânt scaun apostolic și a acestei sfinte și venerabile congregații, că în viitor voi fi mereu sub ascultarea ta, a succesorilor tăi și a preasfintei biserici romane, întru cât ea este unica mamă și capul tuturor altora.

De asemenea, că în viitor voi păstra merau și voi mărturisi că Spiritul Sfânt porcede de la Tatăl și de la Fiul, așa cum învață sfânta biserică romană.

Și iarăși, că în viitor voi crede mereu și voi aproba două naturi, două voințe, o ipostază și două lucrări în Hristos.

Că în viitor voi mărturisi și aproba mereu toate cele șapte sacramente ale bisericii romane, așa cum ea crede, învață și predică.

Că în viitor nu voi adăuga ulei în Sfânta Euharistie.

Că în viitor, voi crede, voi mărturisi, voi predica și voi învăța mereu toate cele pe care le crede, mărturisește, învață și predică preasfânta biserică romană; iar toate cele pe care ea le respinge, anatemizează și condamnă, le voi respinge, le voi anatemiza și le voi conda mereu și în viitor, în special impietățile și blestemățiile ale spurcatului ereziarh Nestorie, și orice altă erezie, care s-ar arăta împotriva acestei sfinte, catolice și apostolice Biserici.

Cinstită este credința, părinte sfinte, pe care eu jur și promit să o țin și să împlinesc și să fac să fie ținută și împlinită de toți supușii mei; de asemenea promit, asigur și jur să le iau toate bunurile

și toate beneficiile oricui ar respinge și s-ar ridica împotriva ei, și să-i excomunic și să-i declar eretici și condamnați și, dacă s-ar obrăznicii, să-I degradez și să-I predau brațului secular”.

Mărturisire întru totul asemănătoare a făcut, cu multă venerație, iubitul fiu întru Hristos, Isac, nunțiu al venerabilului frate Ilie, episcopul maroniților, în locul și în numele aceluia, lepădând erezia lui Macarie despre unica voință în Hristos.

Pentru aceste mărturisiri și pentru mântuirea atâtor suflete, să dăm, așadar, mulțumire lui Dumnezeu și domnului nostru Isus Hristos, care ne-a învrednicit să ne dăruiască în vremurile noastre o creștere atât de mare a credinței și atâtea beneficii popoarelor creștine. Acceptăm și aprobăm aceste mărturisiri. Îl primim pe mitropolitul și pe episcopul din Cipru și pe cei din jurisdicția lor la sânul sfintei maici Biserica și, dacă vor rămâne întru credință, întru ascultare și întru devoțiune, le oferim haruri și privilegii; și în special: ca nimeni, de acum înainte, să nu mai îndrăznească a-i numi eretici pe mitropolitul caldeilor, pe episcopul maroniților și pe ai lor, clerici și popor, pe niciunul; nimeni să nu-i mai numească pe caldei cu numele de nestorienii. Iar dacă cineva crede că poate disprețui această hotărâre a noastră, poruncim ca acela să fie excomunicat de către superiorul său, pentru toată perioada necesară unei pocăințe adevărate sau să fie pedepsit cu vreo altă pedeapsă vremelnică, după hotărârea superiorului.

De asemenea, ca mitropolitul și episcopul și urmașii lor, în ceea ce privește orice onoare, să fie așezați în locuri mai de cinste decât episcopii care s-au separat de comuniunea cu sfânta biserică romană.

Ca în viitor să-i poată supune cenzurii pe cei de sub jurisdicția lor, iar cei pe care ei în mod legitim îi vor excomunica trebuie să fie considerați de toți ca fiind excomunicați, iar cei iertați de ei să fie considerați iertați de toți ceilalți.

Ca ei, preoții lor și clericii lor să poată celebra în mod liber în bisericile catolicilor iar catolicii în bisericile lor, tot așa.

Ca respectivii conducători și preoții și clericii ori laicii, de ambele sexe, care au acceptat această unire și această credință, să își poată alege locul înmormântării lor în bisericile catolice și să poată încheia căsătorii cu catolicii – însă doar după ritul latinilor – și să se bucure și să folosească toate acele beneficii, imunități și libertăți de care se bucură ceilalți catolici, clerici sau laici, în acel regat.

BIBLIOGRAFIE

a. Izvoare inedite:

Academia Română București, Fondul „Manuscrise românești”:

- Manuscrisul românesc nr. 2199 (*Pomelnicul schitului Topolnița*).
- Manuscrisul românesc nr. 2500 (*Pomelnicul mănăstirii Tismana*).
- Manuscrisul românesc nr. 2603 (*Pomelnicul mănăstirii Cotmeana*).

Firenze (/Florența), Biblioteca Medicea Laurenziana, Fondul „Cassetta Cesarini”:

- Documento I (Enumerarea și scurtă descriere a documentelor din acest fond de manuscrise).
- Documento II: „Exemplare SECONDO del „Decreto Unionis Ecclesiae Latinae cum Graeca” (pergament: 0,642 m. X 0,845 m.) [vechea numerotare: „no. 15”].
- Documento III: Alt exemplar al *Decretului de unire cu grecii* (pergament: 0,595 m. X 0,763 m.) [vechea numerotare: „N. IV / N. 490”].
- Documento IV: *Decretul de unire* redactat în trei coloane, în limbile latină, greacă și ruteană (/rusă) (pergament: 0,646 m. X 0,839).
- Documento V: „Professio Graecorum quod Sacramentum Eucharistiae conficitus verbis Domini Nostri Iesu Christi” (pergament: 0,304 m. X 0,384 m.).
- Documento VI: „Mandatum Oratorum Armenorum” (pergament: 0,359 m. X 0,520 m.).
- Documento VII: „Copia literarum... dominus Paulo Imperiali, Consuli Caffae – Pro parte R. Domini Constantini Patriarchae Armenorum”
- Documento XII: Documentum originale unionis Armenorum cum Sancta Romana Ecclesia promulgata in Sacro Universalis Concilio Florentino XXII novembr. 1439 (un fascicol de 20 foi, fiecare foaie de pergament având dimensiunea de 0,245 m. X 0,343 m).
- Documento XV: „Decretum unionis Iacobitorum cum Sancta Romana Ecclesia in quo inserta sunt Decreta unionis Graecorum et Armenorum – 4 febbraio 1441 (stile fiorentino: 1442), primo latino deinde arabice (un fascicol de 44 foi, fiecare foaie de pergament având dimensiunea de 0,249 m. X 0,337 m.).

-Documento IX: „Gregori Patriarchae Armenorum Literae ad Eugenium Papam” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.).

-Documento X: „Ioannis Patriarchae Alexandriae etc. Literae ad Eugenium Papam” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.).

-Documento XI: „Copia Literarum Patriarchae Alexandrini ad Eugenium Papam” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.).

-Documento XIII: „Nicodemi Abati Hierosolimi litera ad Eugenium IV” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.).

-Documento XIV: „Patriarchae Iacobitorum litterae ad Eugenium Papam” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.).

-Documento XVI: „Philotei Patriarcha Alexandrini littera ad Eugenium IV” (hârtie: 0,222 m. X 0,298 m.).

-Documento XVII: „Litterae Nicodemi abbati ad Praepositi Ethiopum Hierusalem commoratum ad S.D. nostrum Papam Eugenium Quartum, in ethiopico sermone” (pergament: 0,380 m. X 0,543 m.) [vechea numerotare: „no. 8”; o altă numerotare veche „30”].

-Documento XVIII: „Litterae Iohannis Patriarchae Iacobitorum, in arabico” (hârtie: 0,430 m. X 0,180 m.) [vechea numerotare: „no. 9”].

-*Decretul de unire cu grecii*, (pe verso se întrevede notația „[Documento] No. I”) document original expus în ramă sub protecție de sticlă, având sigiliul de plumb al papei Eugen al IV-lea și sigiliul de aur al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul (pergament: 78,5 cm. lățime X 70 cm. înălțime).

b. Izvoare edite:

ANONIMO RUSSO, *Da Mosca a Firenze nel Quattrocento*, ed. Alda Giambelluca Kossova, Ed. Sallerio, Palermo 1996.

Conciliul Ecumenic Vatican II, traducerea Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, Nyiregyháza 1990.

DENZINGER H., *Enchiridion Symbolorum, definitiorum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. Hünnerman, Ed. Dehoniane, Bologna 1995.

HARDOUIN, *Conciliorum collectio*, IX, Paris 1714.

MANSI J.D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. XXVIII-XXXII, Paris-Leipzig 1901-1904.

c. Dicționare și enciclopedii:

Dicționar de Teologie Ortodoxă, ed. I. Bria, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1994.

Dizionario dei concili, I-IV, ed. Pietro Palazzini, Ed. Città Nuova, Roma 1963-1964.

Dizionario storico del papato, ed. Philippe Levillain, Ed. Bompiani, Milano, 1996.

Dicționar teologic creștin din perspectiva ecumenismului catolic, ed. T. Langa, Ed. Dacia, Cluj-Napoca 1997.

Enciclopedia Italiana, VI, Ed. Bestetti & Tuminelli, Milano 1930.

Nuovo dizionario enciclopedico dei papi, ed. B. Mondin Ed. Città Nova, Roma 2006.

d. Lucrări științifice:

AAVV, *Firenze e il Concilio del 1439, Convengno di studi, Firenze, 29 novembre – 2 dicembre 1989*, ed. Paolo Viti, Ed. Leo S. Olscki, Firenze 1994.

AAVV, „L’Eglise Arménienne”, în *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990.

AAVV, *Histoire du christianisme*, VI, Ed. Desclée-Fayard, Poitiers 1990.

AAVV, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, I-II, Pàtron Editore, Bologna 1980-1982.

AAVV, *Storia dei Concili ecumenici*, I-IV, Città del Vaticano 1997-2001.

AAVV, *Siloge bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*, Roma 1957.

AFANASIEV N., *Biserica Duhului Sfânt*, Ed. Patmos, Cluj-Napoca 2008.

ALBERIGO G., *Storia dei Concili ecumenici*, Brescia 1993.

ALEXE ȘT., „Sinodul de la Ferrara-Florența (1438-1439) și participarea BOR”, în *Ortodoxia*, XLI (1989), nr. 4, p. 19-28.

AMMANN A.G., *Storia della Chiesa Rusa e dei paesi limitrofi*, Torino 1948.

ANDREA DA SANTA CROCE, „Diarium”, în *Fragmenta protocolli, diaria privata, sermones*, a cura di Georg Hofmann, Roma 1951.

ANONIMO RUSSO, *Da Mosca a Firenze nel Quattrocento*, Sallerio Editore, Palermo 1996.

- ARMBRUSTER A., „Terminologia politico-geografică și etnică a țărilor române în epoca constituirilor statale”, în *Constituirea statelor feudale românești*, Ed. Academiei R.S.R., București 1980.
- AUNER C., „Începutul episcopatului de Bacău”, în *Revista Catolică*, I, București 1912.
- , *Moldova la Soborul de la Florența*, Noua Tipografie Profesională, Dimitrie C. Ionescu, București 1915².
- BARTA C., „Conceptul florentin de unire bisericească: relicvă a trecutului sau posibilitate a prezentului”, în *Reconstituiri istorice: idei, cuvinte, reprezentări*, Ed. Aeternitas, Cluj-Napoca 2006.
- , *Tradiție și Dogmă*, Editura Buna Vestire, Blaj 2003.
- BĂBUȘ E., *Bizanțul între Occidentul creștin și Orientul islamic*, Ed. Sophia, București 2006.
- , *Bizanțul, istorie și spiritualitate*, Ed. Sophia, București 2003.
- , *Bizanț și islam în Evul Mediu*, Ed. Sophia, București 2003.
- , *Introducere în Istoria Bisericească Universală*, Ed. Sophia, București 2003.
- BĂIȚAN A.-O., *Încercări de unire a Bisericii*, Ed. IRCO Script, Drobeta-Turnu-Severin 2009.
- , *Sinodul de la Ferrara-Florența*, Ed. IRCO Script, Drobeta-Turnu-Severin 2009.
- BĂNESCU N., *Chipuri din istoria Bizanțului*, (Ed. Lyceum) București 1974.
- , *Istoria Imperiului Bizantin*, (Ed. ?) București 1981.
- BESSARIONE DE NICEA, *Orazione dogmatica sull'unione dei greci e dei latini*, ed. G. Lusini, Ed. Vivarium, Napoli 2001.
- , „De processione Spiritus Sancti ad Alexium Lascarium”, în *P.G.*, 161, 337A.
- BIANCA C., „I cardinali al Concilio di Firenze”, în *Firenze e il Concilio del 1439*, I, ed. P. Viti, Ed. Leo S. Olschki, Firenze 1994.
- BICA I., *Erezii, schisme, controverse în Bizanț*, Ed. Universității din Pitești, Pitești 2004.
- BOGDAN I., *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor. Moldova*, Ed. SOCEC, București 1895.
- , *Cronicile slavo-române, din sec. XV-XVI*, ed. P.P. Panaitescu, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București 1959.
- , *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, Ed. Atelierele grafice SOCEC & Co., București 1913.
- , „Despre cnejii români”, în *Scrieri alese*, Ed. Academiei R.S.R., București 1968.
- BOLDAN E., *Școala Ardeleană*, Ed. Tineretului, București 1959.
- BONTEANU T., *O turmă și un păstor*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1937.

- BORCEA L., *Bisericile Ortodoxe Răsăritene până la 1453*, Ed. Universității din Oradea, Oradea 2006.
- BORDONI M., *La cristologia nell'orizzonte dello Spirito*, Ed. Queriniana, Brescia 1995.
- BOROIANU D.G., *Istoria dogmelor Bisericii Creștine Ortodoxe de Răsărit*, Ed. Anastasia, București 2007.
- BOTTE B. – AUBERT R., *Il concilio e i concili. Contributo alla storia della vita conciliare della Chiesa*, Roma 1962.
- BRĂTIANU G.I., „La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane”, în *Byz.*, V (1929-1930), p. 83-86; VI (1931), p. 641-656.
- BREZEANU S., *O istorie a Imperiului Bizantin*, Ed. Albatros, București 1981.
- BUNEA A., *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș 2000 (reproducere după *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Tipografia Seminariului Archidieceșan, Blăș 1904).
- , *Vechile episcopii românești ale Vadului, Geoagiuului, Silvașului și Belgradului*, Blaj 1902.
- HUSSEY J.M. (ed.) *The Cambridge Medieval History, IV, The Byzantine Empire*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge 1967², tr. it. *Storia del Mondo Medievale*, III, ed. Alberto Merola, Ed. Garzanti, (Roma?) 1978.
- CANDAL E., *Andreas de Escobar, O.S.B., episcopus Megarensis, Tractatus polemico-theologicus de graecis errantibus. Editio princeps, quam ex autographo vaticano haustam introductione, notis, indicibus ornavit Emmanuel Candal S.I., Matriti-Romae 1952. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptorum, Vol. IV, fasc. I.)*
- , „Andrés de Escobar, Obispo de Megara, firmante del Decreto Florentino «pro Graecis»”, în *Orientalia Christiana Periodica*, XIV, Ed. P.I.O., Roma 1948
- , *Bessarion Nicaeus, S.R.E., Cardinalis, 1403-1472, Oratio dogmatica de unione. Ex autographis manuscriptis edidit, introductione, notis, indicibus instruxit Emmanuel Candal S.I., , Ed. PIO, Romae 1958. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptorum, Vol. II, fasc. I.)*
- , *Bessarion Nicaeus, S.R.E., Cardinalis, De Spiritus Sancti processione ad Alexium Lascarin Philanthropinum. Graece et latinae ex autographis edidit, introductione, notis, indicibus instruxit Emmanuel Candal S.I., Romae 1961. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptorum, Vol. II, fasc. II.)*
- , „Bessario Nicaenus in Concilio Florentino”, în *O.C.P.*, VI (1940), p. 417-466.

- , *Ioannes de Torquemada, O.P., cardinalis sancti Sixti, Oratio synodalis de primatu*, Editio critica nova, quam ad antiquissima manuscripta restituit, introductione, notis, indicibus auxit Emmanuel Candal S.I., Ed. E. Candal, Romae 1954. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. IV, fasc. II.)
- , Isidorus Arch. Kioviensis et totius Russiae, *Sermones inter Concilium Florentinum conscripti. E codicibus graecis autographis deprompti, addidis versione latina, notis, indicibus, a Georgio Hofmann S.I., et Emmanuele Candal S.I., editi.*, Ed. P.I.O., Roma 1971. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. X, fasc. I.)
- CANNUYER C., *I Copti*, Ed. Interlogos - Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1994.
- CANTANZARO B., - GLIGORA F., *Breve storia dei Papi*, Ed. ORL, Padova 1975.
- CASTELLI P., *Ferrara e il concilio: 1438-1439: Atti del convegno di studi nel 550. anniversario del Concilio dell'unione delle due Chiese d'oriente e d'occidente, Ferrara, 23-24 novembre 1989*, a cura di Patrizia Castelli, Ed. Universita degli Studi, Firenze 1992.
- CÂMPEANU R., „David Prodan despre unirea religioasă a românilor ardeleni”, în *Annales Universitas Apuliensis. Series Historica*, 6 / I, Alba-Iulia 2002.
- , *Unire religioasă și mental public la începutul catolicismului românesc în Transilvania*, în *Annales Universitas Apuliensis. Series Historica*, 10 / II, Alba-Iulia 2006, p. 93-102.
- CECCONI E., *Studi storici sul concilio di Firenze: con documenti inediti e nuovamente dati alla luce nei manoscritti di Firenze e di Roma*, Tipografia dell'insegna di S. Antonio, Firenze 1869.
- CONGAR Y., „«Filioque» mărturisit de latini și de concilii înainte ca el să devină motiv de dezbinare”, în *Cred în Duhul Sfânt*, Ed. Institutului Teologic Romano-Catolic Sfânta Tereza, București 1995.
- CHALCOCONDIL L., *Expuneri istorice – Creșterea puterii turcești – Căderea împărăției bizantine*, Ed. Academiei R.P.R., București 1958.
- CHIARONI V., *Lo scisma greco e il Concilio di Firenze*, Libreria Editrice Fiorentina, Firenze 1938.
- CHIFĂR N., *Istoria creștinismului*, I-IV, Trinitas, Iași 1999-2005.
- CHITARIN L., *Greci e latini al Concilio di Ferrara-Firenze*, Ed. E.S.D., Bologna 2002.
- CHIȚIMIA I.C., *Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană a lui Schedel*, Ed. Casa Școalelor, București 1942.
- COLUMBEANU S., - V. RADU, *Vlad Dracul (1436-1442; 1443-1447)*, Ed. Militară, București 1978.

- CONGAR Y., *Je crois en l'Esprit Saint, Tome I: L'Esprit Saint dans l'«Économie». Révélation et expérience de l'Esprit*, Ed. Cerf, Paris 1979, tr. it. *Credo nello Spirito Santo*, Ed. Queriniana, Brescia 1998³.
- CONTE F., *Gli slavi*, Ed. Einaudi, Torino 1991.
- CORAZZINI G.O., *Diario fiorentino di Bartolomeo di Michele del Corazza. Anni 1405-1438*, Firenze, Tip. Cellini, 1894, p. 233-298.
- COSTIN M., „Cronica Țării Moldovei și a Munteniei”, în *Cronici inedite atingătoare de Istoria românilor*, ed. I. Bogdan, Ed. Librăriei Socecă & Comp., București 1895.
- COSTIN N., *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, Ed. Junimea, București 1976.
- COTORE G., *Despre articușurile cele de price*, ed. Laura Stanciu, Biblioteca Universitatis Apuliensis, Alba-Iulia 2000.
- CRITOBUL DIN IMBROS, *Din domnia lui Mahomed al II-lea...*, București 1963.
- DECARREAU J., *Les Grecs au Council de l'union Ferrare-Florence*, Ed. A. et J. Picard, Paris 1970 [1969 ?].
- DECEI A., *Istoria Imperiului Otoman*, (Ed. ?) București 1978.
- , *Versiunea turcească a Confesiunii patriarhului Ghenadie II Scholarios scrisă la cererea sultanului Mehmet II*, Sibiu 1940.
- DELARUELLE E., - LABANDE E.R., - OURLIAC P., *Storia della Chiesa, XIV / 2: La Chiesa al tempo del grande scisma e la crisi conciliare (1378-1449)*, ed. G. Alberigo, Ed. S.A.I.E., Torino 1981.
- DENZINGER H., *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. Hünnerman, Ed. Dehoniane, Bologna, 1995.
- DOMENICO DI LIONARDO BUONISEGNI, *Storia della citta di Firenze dall'anno 1410 al 1460 scritta negli stessi tempi che accadono*, Firenze 1673.
- DRAGOMIR S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București 1959.
- , *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1967-1701)*, (Ed. ?) București 1963.
- DRÂMBĂ O., *Istoria culturii și civilizației*, I-III, Ed. Saeculum, (loc.?) 2008.
- DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București 1958.
- DUDAN B., *Il dominio veneziano di Levante*, Editore Nicola Zanichelli, Bologna 1938.

- DUJČEV I., *Medioevo Bizantino-Slavo*, Col. „Storia e letteratura – Raccolta di studi e testi”, 102, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1965.
- DUMEA E., *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, (Manuscris) Iași 1985.
- , *Teme de istorie a Bisericii*, Ed. Sapienia, Iași 2002.
- , *Istoria Bisericii*, II, Ed. I.T.R.C. Iași, Iași 2000
- DUMITRACHE-FLOREȘTI V., *Mitropolia Munteniei și Dobrogei*, Ed. Saeculum 2002.
- DUNZL F., *Breve storia del dogma trinitario nella chiesa antica*, Ed. Queriniana, Brescia 2007.
- DUSCEV J., *A propos de la bibliografie de Joseph II, patriarche de Constantinople*, în *REB*, XIX (1961), p. 333-339.
- ELIADE M., *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Ed. Payot, Paris 1983; tr. ro. *Istoria credințelor și ideilor religioase*, III, Ed. Universitas, Chișinău 1988.
- ELIAN AL., „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010 – studiu publicat și în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVI (1959), nr. 7-10, p. 904-960.
- ERBICEANU C., *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Ed. Cronicar, București 2003.
- , *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei* (ed.?) București 1888.
- EUBEL C., *Hierarchia catholica medii aevii*, Typis Regensbergianae, Monasterii MDCCCCXIV.
- FANTINUS VALARESO, *Libellus de ordine generalium conciliorum et unione Florentina*, Ed. B. Schultze, Romae 1944.
- FEDALTO G., *Hierarchia Orientalis*, I, Ed. Messaggero, Padova 1988.
- FERENȚ E., *Dumnezeu cel viu, Unic în ființă și Întreit în persoane*, Ed. I.T.R.C., Iași 1997.
- , *Pneumatologia: Duhul Sfânt în istoria mântuirii și în credința Bisericii*, Ed. I.T.R.C., Iași, 1993; Ed. A.R.C.B., București 1999.
- , *Pnevmatologia*, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice București, București, 1999.
- , *Preasfânta Treime mântuitoare*, I-II, Ed. Sapienia, Iași 2008.
- FERENȚ I., *Începuturile Bisericii Catolice din Moldova*, Ed. Sapienia, Iași 2004.
- FILIP I., „Vaticanul și Unirea de la 1700”, în *Buna-Vestire. Organ de zidire creștină*, an. VI, nr. 1-2, Roma 1967.
- FILIPESCU C., „Istoria Munteană de la început până la 1688”, în *Istoriile Domnilor Țării Românești*, ed. N. Iorga, Ed. I.V. Socescu, București 1902.
- FILITTI I.C., *Din arhivele Vaticanului*, I (Documente bisericești); II, București 1913-1914.

- FILITTI I.C., *Marie Paleologue (+1477) épouse d'Etienne le Grand, prince de Moldavie*, (Ed.?) București 1937.
- FLICHE A., - THOUZELLER CH., - AZAÏS Y., *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, Vol. X: *La chrétienne romaine (1198-1274)*, trad. it. *Storia della Chiesa*, X: *La cristianità romana (1198-1274)*, Ed. S.A.I.E., Roma / Torino 1979².
- FRANCHI A., „Il concilio di Lione II (1274) secondo la *Ordinatio Concilii generalis lugdunnensis*”, în col. *Studi e testi Francescani*, 33, Edizioni Francescane, Roma 1965.
- FRANZEN A., - BAUMER A., *Istoria Papilor*, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București 1996.
- FREYBERGER A., *Historica relatio unionis Wallachicae cum Romana Ecclesia*, ed. Ioan Chindriș, Ed. Clusium, Cluj-Napoca 1996.
- FRIZZI A., *Memorie per la storia di Ferrara*, III, Ferrara, 1850².
- GAGU C., *Teologie și umanism în Epoca Paleologilor*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați 2007.
- GARZANITI M., „Il viaggio al Concilio di Firenze”. *La prima testimonianza di un viaggiatore russo in Occidente*, în *Itineraria*, II, 2003, p. 173-199.
- GILL J., *Constance et Bâle-Florence*, Series *Histoire des conciles oecumeniques*, 9, Paris 1965.
- , J. Gill, *Eugenius IV, Pope of Christian Union*, Ed. The Newman Press, Westminster (Maryland) 1961.
- , *Gennadius II, Patriarch of Constantinople, ca. 1405 - ca. 1472, Orationes Georgii Scholarii in Concilio Florentino habitae*, Ed. P.I.O., Roma 1964.
- , „Isidore, Metropolitan of Kiev and All Russia ”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „John Beccus, patriarch of Constantinople”, în *Church union: Rome and Byzantium (1204-1453)*, Ed. Variorum Reprints, London 1979.
- , „John VIII Palaeologus. A Character study”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „The Cost of the Council of Florence”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „The definition of the primacy of the pope in the council of Florence”, în *Church union: Rome and Byzantium (1204-1453)*, Ed. Variorum Reprints, London 1979.
- , „Isidore, Metropolitan of Kiev and All Russia ”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.

- , „Joseph II, Patriarch of Constantinople”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „Mark Eugenicus, Metropolita of Ephesus”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „Pope Eugenius IV”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „Greeks and latins in a common council”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „Cardinal Giuliano Cesarini (+1444)”, în *Personalities of the Council of Florence, and other Essays*, Ed. Basil Blackwell, Oxford 1964.
- , „Orationes Georgii Scholarii in Concilio Florentino habitae. Ad fidem manuscriptorum edidit, addita versione latina, Iosephus Gill S.J.”, în *Concilium Florentinum, Documenta et Scriptores*, series A, vol. VIII, Fasciculus I, Roma 1964. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. VIII, fasc. I.)
- , *Quae supersunt actorum Graecorum Concilii Florentini: necnon descriptionis cuiusdam eiusdem / ad fidem manuscriptorum edidit, additis versione latina, introductione et indicibus, Iosephus Gill S.J.; (Res Ferrariae gestae. Fasc. I; Res Florentiae gestae. Fasc. II), Ed. P.I.O., Roma, 1953. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. V, fasc. I-II.)*
- , *Appendix Concilii Florentini descriptio e Ms. venetiano*, (includitur etiam in 2a editiune vol. V, fasc. II, p. 487-504: *Quae supersunt actorum Graecorum Concilii Florentini*) Romae 1964. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. V, Appendix.)
- , *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, trad. it.: *Il Concilio di Firenze*, G.C. Sansoni Editore, Firenze 1967.
- GHITTA O., „Considerații privind unirea rutenilor și a Românilor cu Biserica Romei”, în *Convergențe europene. Istorie și societate în epoca modernă*, (Ed.?) Cluj-Napoca 1993, p. 149-158.
- , *Uniri cu Biserica romană în spațiul Europei Centrale*, (Ed.?) Cluj-Napoca 2002.
- GITERMAN V., *Storia della Russia*, Ed. La Nuova Italia, Firenze 1989.
- GIURESCU C.C., „Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010.
- , GIURESCU D.C., *Istoria Românilor*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1976.
- GIURESCU D.C., *Țara Românească în secolele XIV-XV*, Ed. Științifică, București 1973.

- GORVEI Ș.S., „Întemeierea Mitropoliei Moldovei în contextul relațiilor moldo-bizantine”, în *M.M.S. (//Mitropolia Moldovei și Sucevei)*, LXIX (1993), nr. 8-10, p. 28-52.
- , *Românii în istoria universală*, I-III, Ed. Universității „Al.I. Cuza”, Iași, 1988.
- GRIGORIAN T., „Armenia Ciliciană (secolele XI-XIV)”, în *Istoria și cultura poporului armean*, Ed. Științifică, București 1993
- GRUMEL V., *La cronologie*, Ed. Presses Universitaires de France, Paris 1958.
- GUBOGLU M., MEHMED M., *Cronici turcești privind Țările Române, Extrase*, I, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București 1966.
- HALECKI O., „From Florence to Brest”, (1439-1596), în *Sacrum Poloniae Millenium*, V, Rzym, 1958; tr. it.: *Da Florenza a Brest*, 1439-1596, Roma (?) 1968².
- HARDUIN, *Acta Conciliorum*, IX, Parisiis 1714,
- VON HARNACK A., *Dogmengeschichte*, Ed. J.C.B. Mohr, Tubinga (1991); tr. it. *Storia del Dogma*, Ed. Claudiana, Torino, 2006; tr. rom. *Istoria dogmei*, Ed. Herald, București 2007.
- HEFELE C.-J., *Histoire des Conciles*, VII / 2, Ed. Librairie Letouzey et Ané, Paris 1916.
- Histoire des dogmes, I, Le Dieu du Salut*, Ed. Desclée, Tournai (Belgique) 1994, tr. it. *Storia dei Dogmi, I, Il Dio della salvezza (I-VIII secolo)*, ed. Bernard Sesboüe, Ed. Piemme, Casale Monferrato 1996.
- Histoire du christianisme des origines à nos jours tome VII: De la Réforme à Réformation (1450-1530)*, Ed. Desclée, Paris, 1994, tr. it. *Storia del Cristianesimo, VII: Dalla riforma della Chiesa alla riforma protestante (1450-1530)*, ed. Giuseppe Alberigo, Ed. Borla / Città Nuova, Roma 2000.
- HOFMANN G., *Acta camerae apostolicae et civitatum Venetioarum, Ferrariarum, Florentinae, Ianuae, De Concilio Florentino*, Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, III.1., Ed. P.I.O., Romae 1950. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. III, fasc. I.)
- , *Andreas de Santacroce, advocatus consistorialis, Acta Latina Concilii Florentini*, quae edidit Georgius Hofmann S.I., Ed. P.I.O., Roma 1955. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. VI.)
- , „Athos e Roma”, în *Orientalia Christiana*, 1925, 19, p. 48.
- , - CANDAL E., *Isidorus Arch. Kioviensis et totius Russiae*, Ed. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1971.
- , *Card. Iuliani Cesarini, Memoria de additione ad symbolum, cum versione graeca Nicolai Secundini*, a Georgio Hofmann S.I. edita, Romae 1971.

- , „Concilium Florentinum. I., Erstes Gutachten der Lateiner über das Fegfeuer. Text mit Einführung”, în *Orientalia Christiana analecta*, nr. 57 (1929), p. 40; II: Zweites Gutachten der Lateiner über das Fegfeuer. Text mit Einführung, nr. 59 (1930) p. 64, Ed. *P.I.O.*, Roma 1931.
- , „Declaratio Graecorum – 5 iulii 1439”, în *Documenta Concilii Florentini de unione orientalium, I, De unione graecorum*, Ed. Pont. Univ. Gregoriana, Roma 1935.
- , „Notae historicae de terminologia theologica Concilii Florentini”, în *Gregorianum*, XX, an. XX, Ed. Typis Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1939.
- , *De Purgatorio disputationes in Concilio Florentino habitae*. Ab Exc.mo Dom. Ludovico Petit, A.A., et Georgio Hofmann S.I. editae, Romae 1969. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. VIII, fasc. II.)
- , *De Unione Coptorum, Syrorum...*, P.U.G., Series Theologica, 22
- , *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, II, De Unione Armenorum*, Pontificia Universitas Gregoriana, Textus et Documenta, Series Theologica, 19, Ed. Apud Aedus Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1935.
- , *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, III, De Unione Coptorum, Syrorum, Chaldeorum, Maronitorumque Cypri 4 Feb.1442 – 7 Aug. 1445*, Pontificia Universitas Gregoriana, Textus et Documenta, Series Theologica, 22, Ed. Apud Aedus Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1936.
- , *Documenta Concilii Florentini de Unione Orientalium, I, De Unione Graecorum*, Pontificia Universitas Gregoriana, Textus et Documenta, Series Theologica, 18, Ed. Apud Aedus Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1935.
- E.P. I. ———, „Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, I, Epistolae Pontificiae de rebus ante Concilium Florentinum gestis (1418-1438)”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores, I, Serie A*, ed. G. Hofmann, Ed. *P.I.O.*, Romae 1940.
- E.P. II. ———, „Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, II: Epistolae pontificiae de rebus in Concilio Florentino annis 1438-1439 gestis”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores, I, Serie A*, ed. G. Hofmann, Ed. *P.I.O.*, Romae 1944.
- E.P. III. ———, „Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, III: Epistolae Pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes. Cum indicibus ad partes I-III”, în *Concilium Florentinum, Documenta et scriptores, I, Serie A*, ed. G. Hofmann, Ed. *P.I.O.*, Romae 1946.
- , „Formulae praeviae ad definitionem Concilii Florentini de Novissimis”, în *Gregorianum*, XVIII, an. XVIII, Typis Pont. Universitatis Gregoriana, Roma 1935.

- , „Formulae praeviae ad definitionem Concilii Florentini de processione Spiritus Sancti, în *Acta Acad. Velchietum* [?], XIII, 2-3 (1937), Olomucii [?] 1937.
- , *Fragmenta protocolli, diaria privata, sermones*, Ed. G. Hofmann, Romae 1951. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptorum, Vol. III, fasc. II.)
- , „La chiesa copta ed etiopica nel Concilio di Firenze: nel centenario della bolla d'unione *Cantate Domino*, 4 febbraio 1442”, în *La civiltà Cattolica*, 93/2 (1942).
- , „Le Concile de Florence et la langue arabe”, Extrait de *Proche-Orient Chrétien*, Tome II, Fasc. II (1952).
- , *Orientalium Documenta minora*, Col. Concilium Florentinum, Documenta et Scriptorum, Series A, 003/3, ed. G. Hofmann, T.O'Shaughnessy and J. Simon, Ed. P.I.O., Romae 1953. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptorum, Vol. III, fasc. III.)
- , *Papato, conciliarismo, patriarcato (1438-1439); teologi e deliberazioni del Concilio di Firenze*, Casa Editrice S.A.L.E.R., Roma 1940.
- HUIZINGA J., *Amurgul evului mediu*, Ed. Meridiane, București.
- HURMUZAKI E., *Fragmente din Istoria Românilor*, tom. I-III, București 1879-1900.
- HUSSEY J.M. (ed.) *The Cambridge Medieval History, IV, The Byzantine Empire*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge 1967², tr. it. *Storia del Mondo Medievale*, III, ed. Alberto Merola, Ed. Garzanti, (Roma?) 1978.
- HUSTIN I.V., *Unirea Bisericii Creștine*, Ed. I.N. Copuzeanu, București 1932.
- INALCIK H., *Imperiul Otoman. Epoca clasică*, Ed. Enciclopedică, București 1996.
- IONESCU I., BĂRBULESCU P., GHEORGHE GH. (ed.), *Relațiile internaționale ale României în documente*, București 1971.
- IORGA N., *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor: Adunate din depozitele de manuscrise ale apusului*, I-III, Ed. Imprimeria statului, București 1895-1896.
- , „Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV”, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II – Tomul XXXV (1912-1913), Ed. Socec, București 1913.
- , „Cronicile turcești ca izvor pentru istoria românilor”, în *Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria III, Tomul IX, Mem. I, Ed. Cultura Națională, București 1929.
- , *Istoria Românilor*, III, [Fără menționarea editurii] București 1937.
- , „La cronologia vechilor domni moldoveni”, în *Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române*, Seria III, Tom XII, Mem. 3.

- , *Bizanț după Bizanț*, Ed. 100+1 Gramar, București 2002.
- , N. IORGA, *Istoria Bisericii Românești*, I, Ed. Ministeriului de Cultel, București 1928².
- , *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle, Quatrième serie (1453-1476)*, Édition de l'Académie Roumaine, Bucharest 1915.
- , *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, Ed. Atelierele grafice SOCEC & Co., București 1909.
- , *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, II, *Acte relative la istoria cultului catolic în Principate*, București 1991.
- ISIDORUS ARCH. KIOVIENSIS ET TOTIUS RUSSIAE, „Sermo prior contra additionem ad Symbolum”, în *Sermones inter Concilium Florentinum conscripti*, ed. G. Hofmann și E. Candal, Ed. P.I.O., Roma 1971.
- , „Sermo alter contra additionem ad Symbolum”, în *Sermones inter Concilium Florentinum conscripti*, ed. G. Hofmann și E. Candal, Ed. P.I.O., Roma 1971.
- , „Exortatoria oratio ad concilium”, în *Sermones inter Concilium Florentinum conscripti*, ed. G. Hofmann și E. Candal, Ed. P.I.O., Roma 1971.
- , „Sermo de unione florentina exequenda”, în *Sermones inter Concilium Florentinum conscripti*, ed. G. Hofmann și E. Candal, Ed. P.I.O., Roma 1971.
- JEDIN H., *Handbuch der Kirchengeschichte*, Ed. Verlag Herder KG, Freiburg im Breisgau, 1968, tr. it. *Storia della Chiesa*, V/2: *Tra Medioevo e Rinascimento (XIV-XV secolo)*, Ed. Jaca Book, Milano 1988⁴.
- KARADJA C., *Delegații din țara noastră la Conciliul de la Constanța (în Baden) în 1415*, București 1926.
- KARADJA C. I., *Portretul și stema lui Grigorie Țamblac și misiunea sa la Conciliul din Constanța*, *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria III, Tomul XXVI, Mem. 6, București 1944.
- KASPER W., *Il Dio di Gesù Cristo*, Brescia 1984.
- KOGĂLNICEANU M., *Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie*, Berlin 1854.
- , „Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens, Tome premier, Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie (1241-1792)”, în *Opere*, II, *Scrieri Istorice*, ed. A. Zub, Ed. Academiei R.S.R., București 1976.

- KRAJKAR J., *Acta Slavica Concilii Florentini. Narationes et documenta. Ad fidem manuscriptorum edidit, addita versione latina*, XI, ed. J. Krajkar, Ed. P.I.O., Roma 1976.
- _____, „Ruteni in visita al Convento di Santa Maria degli Angeli”, în *Ambrogio Travesari nel VI centenario della nascita, Convegno internazionale di studi*, a cura di Giancarlo Garfangini, Ed. Olschchi, Firenze 1988, p. 189-192.
- _____, *La Trinità mistero di comunione*, Ed. Paoline, Milano 2004.
- LAMBIASI F., *Lo Spirito Santo. Mistero e presenza. Per una sintesi di pneumatologia*, Ed. Dehoniane, Bologna 1991.
- _____, „Spirito Santo”, în *Dizionario Enciclopedico di Spiritualità*, vol. III, Roma 1990.
- LASCARIS M., „Joachim métropolitte de Moldavie et les relations de l'Église Moldave avec le patriarchat de Peć”, în *Bulletin de la Section Historique*, Tome XII, Ed. Cultura națională, București 1927.
- LAURIANO A.T., *Brevis conspectus historiae romanorum in utraque Dacia degentium*, Typis Collegii nationalis, Hilariopoli in Dacia inferiore 1846.
- LAURENT V., *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropulos sur le concile de la Florence (1438-1439)*, Ed. P.I.O., Roma 1971.
- _____, „Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (+1439)”, în *Rev. des Études byzant.*, 13 (1955).
- _____, „Le Symbole Quicumque et l'église byzantine. Notes et documents”, în *Echos d'Orient* (=EO), 39 (1936).
- LEIB B., „Deux inédits bizantins sur les azymes au début du XIIe siècle”, în *Orientalia Christiana*, II.3, num. 9 (apr.-iun.), Ed. P.I.O., Roma 1924.
- LEONTIEV K., *Bizanțul și lumea slavă*, Ed. Anastasia, București, 1999.
- Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, ed. G. Mihăilă, Ed. Academiei Române, București 2006.
- LOPEZ R., *Storia delle Collonie Genovesi nel Mediteraneo*, Editore Nicola Zanichelli, Bologna 1938.
- LUPȘA ȘT., „Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul al XV-lea – Ierarhia sa superioară. Mitropolia Ardealului”, în *M.A.*, an. II, nr. 3-4 (1957); an. III, nr. 1-2 (1958).
- LĂZĂRESCU G., - STOICESCU N., *Țările Române și Italia până la 1600*, Ed. Științifică, București 1972.
- MAIOR P., *Istoria Bisericii Românilor*, ed. I. Chindriș, Ed. Viitorul Românesc, București 1995.

- , *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Ed. Junimea, București 1990.
- MANSI G.D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 53 vol., Parisiis-Arnheim-Leipzig 1901-1927.
- MANU D., „Sinodul conciliarist de la Constanța (1414-1418) și participarea Bisericii Ortodoxe din Moldova și Muntenia”, în *S.T.*, an. XXX, nr. 5-6 (1973), p. 377-386.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesi oratio ad Eugenium Papa quartum”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Testimonia a Marco Ephesina collecta, quibus probatur ut ait, Spiritum Sanctum e solo Patre procedere”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii capita syllogistica adversus Latinos de Spiritus Sancti ex solo Patre processione”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii de additione ad symbolum a latinis facta”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii argumenta decem adversus ignem purgatorium”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii libellus de consecratione Eucharistica”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii confessio fidei Florentiae scripta, sed post absolutam synodum in lucem edita”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii relatio de rebus a se in synodo Florentina gestis”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii epistola encyclica contra Greco-Latinos ac decretum synodi Florentinae”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii ad Georgium Scholarium epistula, qua in eum invehitur quod aliquam cum Latinis concordiam fieri posse existimerit”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii epistula ad Georgium presbyterum Methonensen contra ritus Ecclesiae Romanae”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.

- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii epistula ad Patriarcham Constantinopolitanum”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii epistula ad moderatorem monasterii Vatopedi in monte Atho”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii epistula ad Teophanem sacerdotum in Euboea insula”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii epistula ad Teophanem monachum in Imbro insula”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Marci Ephesii morientis oratio ad amicorum coetum, ac nominatum ad Georgium Scholarium”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARCI EUGENICI METROPOLITAE EPHESI, „Manuelis Magni Rethoris liber de Marco Ephesio deque rebus in synodo Florentina gestis”, în *Opera anti-unionistica*, ed. L. Petit, Ed. P.I.O., Roma 1977.
- MARINESCU C., *Înființarea Mitropoliilor în Țara Românească și în Moldova*, Ed. Cultura Națională, București 1924.
- , *Sinodul de la Florența și cele mai însemnate încercări de unire anterioare*, Ed. Cărții regale, București 1900.
- MATL J., „Inferno e pene infernali nelle raffigurazioni popolari bulgare”, în *Ricerche slavistiche*, III, Ed. Gerardo Casini, Roma 1954.
- MAXIM M., *Țările Române și Îalta Poartă*, (Ed. ?) București 1993.
- MĂLINAȘ I.M., *Bizanț, Roma, Viena și fenomenul uniatic*, Ed. Mihai Eminescu, Oradea 1997.
- , *Dipticon sau Cronologia Patriarhală și Imperială*, I, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2006.
- MĂRCULEȚ V., *Bizanțul și teritoriile românești (sec. X-XV)*, Ed. F.n., Mediaș 1998.
- , *Țaratul Vlaho-Bulgar între Bizanț și lumea catolică*, Cr3ativ, Mediaș 2009.
- MĂRTINCĂ I., *Duhul Sfânt*, Ed. Universității din București, București 2006.
- , *Dumnezeu Unul și Întreit*, Ed. Universității din București, București 2004.
- , *Isus din Nazaret*, Ed. Universității din București, București 2000.
- , *Pneumatologia*, Ed. Gramar, București 1996.
- , *Dumnezeu Unul și Întreit*, Ed. Universității din București, București 1999.
- , *Scheme de teologie fundamentală*, Ed. Gramar, București 2002.

- MERCATI A., Il decreto d'Unione del 6 luglio 1439 nell'Archivio Vaticano, în *Orientalia Christiana periodica*, II (XI?), 1945.
- , „Gli scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno e codoci a lui appartenenti, che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana”, în *Studi e Testi*, XXXXVI, Ed. Biblioteca Vaticana, Roma 1926.
- METEȘ Ș., *Istoria Bisericii Române*, I, (ed.?) Arad 1918.
- MICU S., *Istoria Bisericii*, ed. Veniamin Micle, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 1993.
- , *Istoria românilor*, ed. Ioan Chindriș, Ed. Viitorul Românesc, București 1995.
- , *Scurtă cunoaștere a istoriei românilor*, ed. Cornel Câmpean, Ed. Științifică, București 1963.
- , *Teologie dogmatică fundamentală*, I, Tipografia Seminarului Arhidiecezan, Blaj 1876.
- , *Teologie dogmatică specială prelucrată pentru alumnii din seminariile gr.-cat. române*, Tipografia Seminarului Arhidiecezan, Blaj 1881.
- MIKLOSICH F. – MÜLLER J., *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, I-II, Vindobonae 1860.
- MINCUZZI M., *La dottrina teologica di Giovanni de Montenero*, Ed. Orsini, Bari 1941.
- MINEA I., *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București 1919.
- MITRICĂ M., *Biserica ortodoxă împotriva turcilor – încercări de unire între răsărit și Apus*, Ed. Didactic Pres, Slatina 2007.
- MITROFAN I., „Mitropolia Română Unită cu Roma din Blaj”, în *Biserica Română Unită cu Roma, Greco-Catolică – Istorie și spiritualitate*, Ed. Buna Vestire, Blaj 2003.
- MUNTEAN V., *Istoria creștină generală*, I-II, Ed. EIMBOR, București 2008.
- MUNTEAN V.V., *Bizantinologie*, II, Ed. Învierea, Timișoara 2000.
- MUSSATI E., *Storia di Venezia*, I, Editori S.A. Fratelli Traves, Milano 1936³.
- NĂSTUREL P.Ș., „Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența”, în *Mitropolia Olteniei*, XI, nr. 9-12 (1959).
- , *À propos d'un document de Kastamonitou et d'une lettre patriarcale inconnue de 1411*, *REB* (= *Revue des études byzantines*), 40 (1982), p. 211-214 (Musa era căsătorit cu o fiică a lui Mircea cel Bătrân).
- NISTOR I.I., *Istoria Românilor*, I, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București 2002.
- OUDOT I., în *Patriarchatus Constantinopolitani, Acta selecta*, I, *Fonti, Serie II – Fascicolo II*, ed. I. Oudot, Typis Polyglotis Vaticanis, Roma 1941.

- PANAITE V., *Pace, război și comerț în Islam: Țările Române și dreptul otoman al popoarelor, sec. XV-XVII*, Ed. ALL, București 1997.
- PAPACOSTEA Ș., „Triumful luptei pentru neatârnamare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești”, în *Constituirea statelor feudale românești*, Ed. Academiei R.S.R., București 1980.
- PASTOR L., *Storia dei Papi*, I: Storia dei Papi nel periodo del Rinascimento fino all'elezione di Pio II. (Martino I, Eugenio IV, Nicolò V, Calisto III), Desclée & C. Editori Pontifici, Roma 1931.
- PĂCURARIU M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I-III, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1992.
- , *Istoria Bisericii Românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca 1992.
- , *Începuturile Mitropoliei Transilvaniei*, București 1980.
- PĂCLIȘANU Z., „Istoria Bisericii Române Unite”, în *Buna-Vestire*, IV, nr. 3-4 (1975); Târgu Lăpuș 2006.
- , „Unirea de la Florența”, în *Cultura Creștină*, an. XIX, nr. 7-8, Blaj 1939.
- PÂRVAN V., *Studii de istorie medie(vală) și modernă*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1990.
- PERI V., *Ricerche sull'«Editio princeps» degli atti greci del Concilio di Firenze*, Città del Vaticano 1975.
- PERIȘ L., *Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească (1601-1698)*, Blaj 2005.
- PETIT L., *Marci Eugenici, metropolitae Ephesi, opera anti-unionistica*, ab Exc.mo Dom. Ludovico Petit, A.A. e codicibus graecis deprompta, additis ab eodem versionibus latinis (editio photostatica), Romae 1977. (Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, Vol. X, fasc. II.)
- PHRANZES G., *Chronicon*, I-IV, (Ed.?) Bon 1838.
- POP I.A., *Instituții medievale românești*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca 1991.
- POPESCU E., Completări și rectificări la Istoria Bisericii Moldovei și la relațiile cu Bizanțul în prima jumătate a secolului al XV-lea, în *Mitropolia Moldovei și Bucovinei, I, Credință și cultură în Moldova*, Ed. Trinitas, Iași 1995, p. 125-147.
- , *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului Țării Românești (secolele XIV-XVIII)*, Ed. Basilica, București 2010.
- POPESCU P.D., *Basarab I*, Ed. Militară, București 1975.

- POPESCU T.M., *Contribuțiuni la istoria încercărilor de unire a Bisericilor, Tratatule de la 1337-1339*, Ed.(?), an. (?).
- POPOVICIU E., *Istoria Bisericească universală*, I-IV, Ed. Tipografia Cărților Bisericești, București 1925-1928.
- Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, ed. Damian P. Bogdan, [Fără precizarea editurii] București 1941.
- PRESTIGE G.L, *God in Patristic Thought*, Ed. S.P.C.K., London, 1936, tr. it. *Dio nel pensiero dei Padri*, Ed. Mulino, Bologna 1936.
- PROCH U., *Tenere primatu: il senso del primato del vescovo di Roma nelle discussioni fra i Latini e Greci al concilio di Ferrara-Firenze*, Trento 1986.
- PRUNDUȘ A.S., - PLĂIANU C., *Catolicism și Ortodoxie Românească. Scurt istoric al Bisericii Române Unite*, Ed. Viața Creștină, Cluj-Napoca 1994.
- PUPLEA-RĂMUREANU I., „Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic de sub turci”, în *Ortodoxia*, an. VIII, nr. 1 (1956), Ed. Institutului Biblic și de Misiune, București 1956.
- RĂMUREANU I., „Ghenadie II Scholarios, primul patriarh ecumenic sub turci”, în *Ortodoxia*, 8/1 (1956), p. 72-109.
- , *Istoria bisericească universală*, Ed. IBMBOR, București 1992.
- , *Istoria vieții bisericești a Românilor*, I, (Ed. ?) Cernăuți 1942.
- , „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la 1800 până la recunoașterea autocefaliei Bisericii noastre”, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXVII (1959), nr. 7-10, p. 935-960.
- , „Mărturisirea de credință a lui Ghenadie II Scholarios”, în *Ortodoxia*, 36/4 (1984), p. 462-498.
- , *Mitropolia Vicinei*, (Ed. ?) București 1977.
- , - ȘESAN M., *Istoria bisericească universală*, I-II, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1987-1993².
- RIGO A., „Bessarione tra Costantinopoli e Roma”, în BESSARIONE DE NICEA, *Orazione dogmatica sull'unione dei greci e dei latini*, ed. G. Lusini, Ed. Vivarium, Napoli 2001.
- RUDEANU I.O., *Istorie și spiritualitate în Bizanțul mijlociu și târziu*, Ed. Călăuza, Deva 2003.
- RUSU A.A., *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*, (Ed.?) Cluj-Napoca 1999.
- SACERDOȚEANU A., „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Transilvania și Moldova”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010 – studiu publicat și în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXVII, nr. 7-10, p. 889-903.

- SCHULTZE B., *Fantinus Vallareso, archiepiscopus Cretensis, Libellus de ordine generalium conciliorum et unione florentina. Ad fidem manuscriptorum edidit, introductione, notis, indicibus ornavit*, Ed. P.I.O., Romae 1944.
- SFÂNTUL MARCU AL EFESULUI, *Opere*, I, Ed. Patereses, București [?] 2009.
- SINISCALCO P., *Le antiche chiese orientali, storia e letteratura*, Ed. Città Nuova, Roma 2005.
- SYROPULUS S., *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropulos sur le concile de la Florence (1438-1439)*, ed V. Laurent, Ed. P.I.O., Roma 1971.
- SMIT G., *Roma e l'Oriente cristiano, L'azione dei papi per l'unità della Chiesa*, Ed. Fratelli Palombi, Roma 1944.
- SOMEȘAN M., *Începuturile Bisericii Române Unite cu Roma*, Ed. All Educational, București 1999.
- SPHRANTZES G., *Memorii (1401-1477). În anexă Pseudo-Sphrantzes: Macarie Melisenos, Cronica (1258-1481)*, (Ed.?) București 1966.
- SPINEI V., *Moldova în secolele XI-XIV*, București 1982.
- ȘERBĂNESCU N., „Titulatura mitropolilor, jurisdicția și reședințele Mitropoliei Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010 – text publicat cu același titlu și în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVII (1959), p. 698-721.
- , „Mitropolii Ungrovlahiei”, în AAVV, *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, Ed. Trinitas, București 2010 - text publicat, cu același titlu, și în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVII (1959), p. 722-826.
- ȘESAN M., „Unirea florentină și papalitatea”, în *M.A.*, an. VI (1961), nr. 7-8.
- , „Circulația cuvântului «ortodox» după 1054”, în *M.A.*, an. I (1956), nr. 3-4.
- ȘTEFĂNESCU Ș., *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București 1970.
- THEINER A., *Vetera monumenta slavorum meridionalium*, p. 234, 269.
- TĂUTU A., *Discuțiile teologice la sinodul unionist din Ferrara-Florența (1438-1439)*, Tipografia P.U.G., Roma 1965.
- , *Acta Martini p.p. V (1417-1431)*, Typis Tipografica Pompei, Roma 1980.
- , *Temeiurile dogmatice ale unirii*, Tipografia Ateneul, Beiuș 1930.
- , „Spirit <<ecumenist>> între papalitate și români în vremea lui Ștefan cel Mare, în *Buna Vestire*, XIV (ianuarie-martie), Tipografia P.U.G., Roma 1975.
- TEOTOI T., *Byzantia et Daco-Romania*, Ed. Omonia, București 2008.
- TERHECI M., *Crezul creștin: cu sau fără Filioque?*, Ed. Sitech, Craiova 2009.

- THEINER A. – MIKLOSICH F., *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae*, Vindobonae 1872.
- TODESCO L., *Storia della Chiesa*, III: *Il Medioevo cristiano*, Ed. Marietti, (Padova?) 1959⁵; IV: *La Chiesa al tempo del Rinascimento e della Riforma*, Ed. Marietti (Padova?) 1958⁴.
- DE TORQUEMADA I., O.P., *Apparatus super decretum Florentinum Unionis Graecorum. Ad fidem manuscriptum edidit, introductione, notis, indicibus ornavit*, ed. E. Candal, Ed. P.I.O., Romae 1954.
- , *Oratio synodalis de primatu*, ed. E. Candal, Ed. P.I.O., Romae 1954.
- DE TÖTH P., *Il beato Nicolò Albergati e i suoi tempi, 1377-1444*, Viterbo 1934.
- TRAVESARI A., *Ambrosii Travesarii generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum, et ad alios de eodem Ambrosio Latinae epistolae*, I-II, ed. Lorenzo Mehus, Fireze 1759.
- URECHE G., *Letopisețul Țării Moldovei*, Ed. Minerva, București 1987.
- URICARIUL A., *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, Ed. Minerva, București 1933.
- VANUTELLI P.V., *Il Concilio di Firenze*, Roma 1899.
- VECCUS J., *Epigraphae*, P.G., 141, 614-723.
- WELYKYJ A.G., *Documenta Pontificium Romanorum historiam Ucraine illustrantia*, I, Roma 1953.
- VESPASIANO DA BISTICI, „Virorum Illustrium CIII cui saeculo XV extiterunt vitae”, a cura di Angelo Mai, în *Spicilegium Romanum*, I, Romae 1839.
- VICOVAN I., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, Ed. Trinitas, Iași 2002.
- VITI P., *Firenze e il Concilio del 1439. Convegno di studi, Firenze 29 novembre – 2 dicembre 1989*, I-II, Ed. Olschki, Firenze 1994.
- WADDING L., *Annales Minorum*, XI (1437-1447), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴.
- , *Annales Minorum*, XII (1448-1456), Ed. Ad Claras Aquas, Florentia 1932⁴.
- , *Annales Minorum*, XIII (1457-1471), Ed. Ad Claras Aquas, Florentiam 1933⁴.
- , *Annales Minorum*, XIV (1472-1491), Ed. Ad Claras Aquas, Florentiam 1933⁴.
- WELKER M., *Lo Spirito di Dio. Teologia dello Spirito Santo*, Ed. Queriniana, Brescia, 1995.
- WERBICK, J., „Dottina trinitaria”, în *Nuovo corso di dogmatica*, II, ed. T. Schneider, Ed. Queriniana, Brescia 1995.
- XENOPOL A.D., *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, II, Tipo-Litografia H. Goldner, Iassi 1889.
- ***, *Bucoavna de la Bălgrad 1699*, P.S. Emilian, episcop al Alba-Iuliei (ed.), Alba-Iulia, 1989.
- ***, *Diplomaticarum Italicum*,

- ***, *Doctrina christiana*, Blaj, 1757.
- ***, *Epistola Pastorală pentru Iubileul Sântei Uniri dată de Episcopatul Provinciei metropolitane gr.-cat. Române de Alba-Iulia și Făgăraș*, Tipografia Seminarului gr.-cat. din Blaj, Blaj 1900.
- ***, *Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște din grădinile Sfintelor Scripturi*, Blaj 1750.
- ***, *Istoria Bisericii Române, Manual pentru Institutele Teologice*, II (1632-1949), Ed. I.B.M.B.O.R., București 1957.
- ***, *Istoria României*, II, Ed. Academiei Populare Române, București 1962.
- ***, *Sanctum Florentinum Concilium a Monaco Benedictino*, (Ed?) Romae 1865.
- ***, *Storia delle colonie genovesi nel Mediteraneo*, Ed. Nicola Zanichelli, Bologna 1938.
- ***, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Ed. Junimea, Iași 1978.

e. Sigle și abrevieri:

an.	anul (publicării revistei)
ca.	circa, aproximativ (anii vieții)
Cf. / cf.	<i>confer</i> , vezi
col.	colecția
coll.	coloana (/coloanele)
ed.	editor, îngrijitor al ediției
Ed.	editura
<i>E.O.</i>	<i>Echos d'Orient</i> (revistă)
F.n.	Fără nume (fără menționarea numelui editurii, locului editării; omisiune a publicației)
<i>I.B.M.B.O.R.</i>	Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române (editură)
<i>Ibidem</i> (<i>Ibid.</i>)	în același loc
IDEM	același autor
it.	italiană (traducere)
<i>I.T.R.C.</i>	Institutul Teologic Romano-Catolic (Editură)
<i>M.A.</i>	Mitropolia Ardealului (revistă), Ed. Reîntregirea, Sibiu 1965.

M.O.	Mitropolia Olteniei
MANSI	MANSI J.D., <i>Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio</i> , vol. XXVIII-XXXII, Paris-Leipzig, 1901-1904.
M.M.S.	Mitropolia Moldovei și Sucevei (editură)
nr.	numărul (revistei)
O.C.	Orientalia Christiana
O.C.P.	Orientalia Christiana Periodica
p.	pagina (/paginile)
P.G.	J.P. MIGNE, ed., <i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i> , I-CLXVII, Paris, 1857-1866.
P.I.O.	Institutul Pontifical Oriental (editură)
RRH	Revue Roumaine d'Histoire
R.I.	Revista Istorică
rev.	revista
ro.	română (traducere)
sec.	secolul (/secolele)
S.T.	Studii Teologice (revistă)
ș.u.	și următoarele
trad.	traducerea
v.	versetul
vol.	volumul (/volumele)
(?)	dubiu sau lipsa mențiunilor referitoare la editură, locul editării, anul editării.
***	fără menționarea autorului / autorilor.

